

क्रांतीच्या दिशेने

१९५६

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

सं. क्र. १३०२

लेखिका

कु. कुसुम देशपांडे

• • •

REFBK-0008866

विद्यापीठ प्रकाशन, वर्धा

विजया दशमी
ता. १४-१०-५६]

[किंमत
एक रुपया

क्रांतीच्या दिशेने

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठा. ...

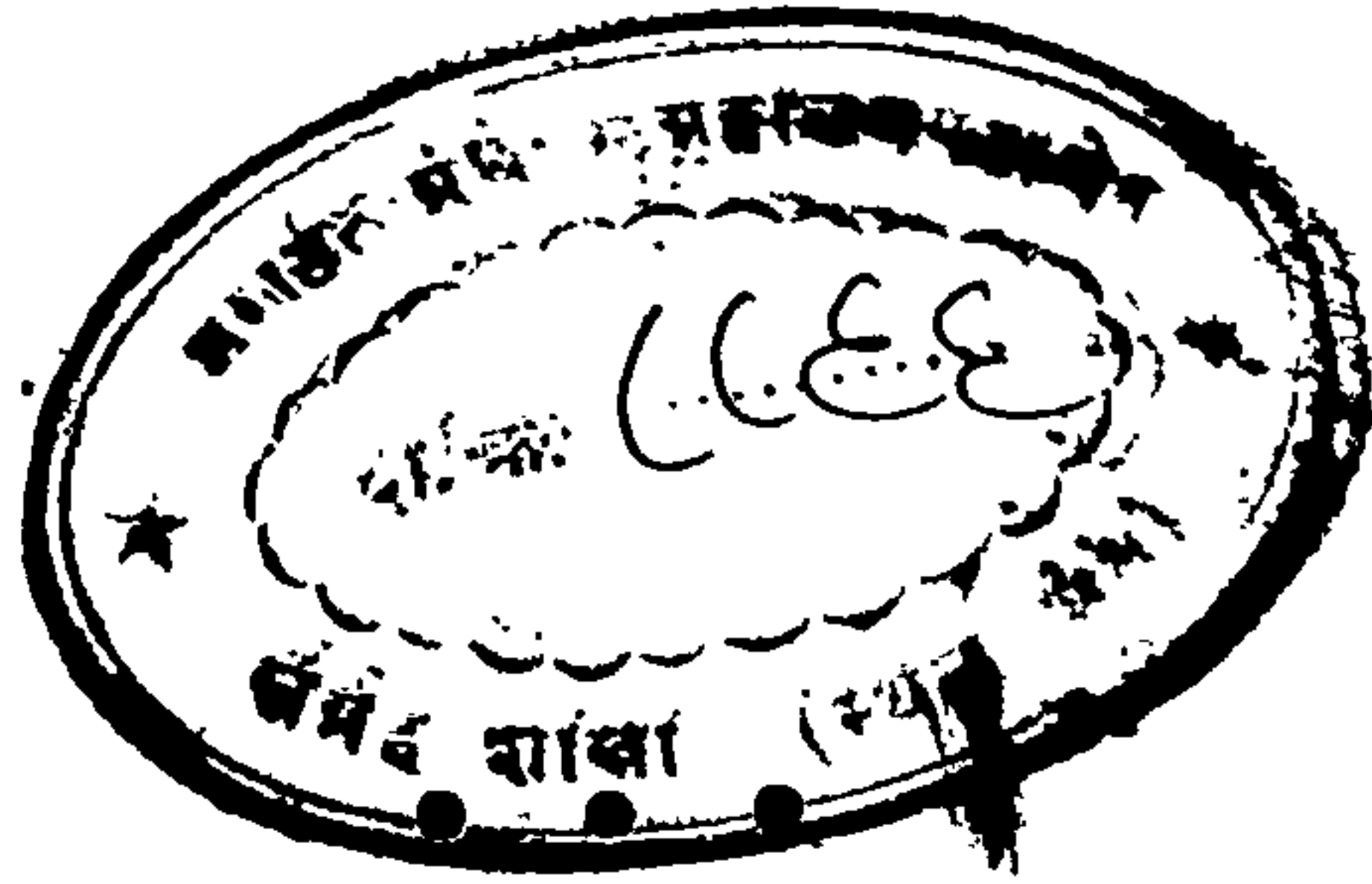
अनुक्रम ... २८१४८ ... वि: ... नि. ६५

क्रमांक ... २३२२ ... नों: दि: १५२५

१३०२

लेखिका

कु. कुसुम देशपांडे

परंधा REF BK-0008866 ग्रंथा

किंमत एक रुपया

प्रकाशक :
मोहनलाल छाजेड
मंत्री, ग्रामसेवा मंडळ
गोपुरी, वर्धा (म. प्र.)

मुद्रक :
र. भ. निगुडकर,
प्रकाश मुद्रणालय,
३९५/४ सदाशिव पेठ,
पुणे २

प्रस्तावना

विहारचा कार्यक्रम होता भूरि-दान. भूरि-दान हा कांहीं भूमि-दानाचा कळस नाही. त्याचा कळस ग्राम-दान. म्हणजे जमिनीची व्यक्तिगत मालकी संपवणे. हा प्रयोग मला ओडिसांत करायचा होता. कारण एक तर ओडिसाचें क्षेत्र त्याला विशेष अनुकूल होतें. ओडिसाची गरिबी, गरिबीबद्दल गाजलेल्या हिंदुस्थानांत हि अद्वितीय च. गरिबांनीं आधीं मालकी नाही सोडायची तर कुणीं सोडायची ? श्रीमंतांची सुटायची, गरिबांनीं सोडायची. भारताचें हें भाग्य कीं श्रीमंत हि कुणी कुणी मालकी सोडायला तयार होतात. पण हें भाग्य अति ताणून चालायचें नाही अति ताणलें तर तुटायचें; म्हणून मिळाली तितकी श्रीमंतांची सहानुभूति मिळवून, गरिबांनीं मालकी सोडण्याचा प्रयोग यशस्वी करणें हा च श्रीमंतीचा बालेकिल्ला जिंकण्याचा कुशल उपाय होता. त्यासाठीं ओडिसाचें क्षेत्र अनुकूल होतें. शिवाय ओडिसांत जनतेविषयींच्या सद्भावनेनें आणि अनुरागानें प्रेरलेली वानरसेना (हनूमदादि नायकांसकट) सज्ज होती. म्हणून ओडिसांत सर्वोदयाचें नशीब अजमावून पाहण्याचें योजिलें होतें.

विहारच्या माझ्या यात्रेला मीं ' आनंद-यात्रा ' असें नांव दिलें होतें. तदनंतर बंगालची छोटीशी प्रेम-यात्रा संपवून ओडिसांत शक्ति-यात्रेला आरंभ करायचा होता. सुमारे सात आठ महिने ही शक्ति-यात्रा चालली. पूर्वार्धांत झाला शक्तीचा शोध, उत्तरार्धांत तिचें दर्शन.

कोरापुट जिल्ह्यांत उत्तरार्ध सुरू झाला, आणि त्या जिल्ह्यांत च तो संपला. भर पावसाळ्यांत जसा शिवाजीनें जंजिऱ्याच्या सिद्दीवर हल्ला केला, तसा ओडिसाच्या कार्यकर्त्यांनीं कोरापुटच्या मलेरिया-शीतल चातुर्मास्यांत कोरापुटवर हल्ला चढविला. एकेकानें आजारी पडावें आणि दुरुस्त होऊन पुन्हां आघाडीवर जावें. चातुर्मास्यांत देव देखील झोंपतात असें पुराण आहे. चातुर्मास्यांत सेवकांनीं जागून इतिहास बनविला. शेकडों ग्राम-दानें कोरापुट-मध्ये मिळालीं आणि सर्वोदयाच्या अंगावर मूठभर मांस चढलें. त्यानंतर बाबाचा मुक्त विहार चालू आहे. तो हि तामिलनाडूमध्ये थोडा सोपाधिक

झाला आहे. त्यांतून सुटल्यावर निरुपाधिक मुक्त विहार सुरू होईल; अशी बाबाला आशा आहे.

शक्तीचा शोध व शक्तीचें दर्शन — ओडिसाच्या यात्रेचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध — आमच्या दोघी मुलींनीं दोन पुस्तकांत चित्रित केला आहे. हिंदींतून दोन्ही पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत. मराठींत आतां होत आहेत.

जंगलाचा प्रवासवर्णन करणारे दुर्मिळ च असतात. कारण वर्णन करूं शकणारे जंगलांत जात नसतात. आणि जंगलांत जाणारे वर्णन करूं शकत नसतात. वाणीला डोळा नाही, डोळ्याला वाणी नाही, असें रामायणांत तुलसीदासांनीं म्हटलें आहे. पण सर्वोदय-विचारानें हें सामर्थ्य होय कीं त्यानें वाणीला डोळा लाभला आणि डोळ्याला वाणी लाभली. वाचकांचें हें भाग्य च म्हटलें पाहिजे.

उत्तरार्ध आणि पूर्वार्ध दोन्ही एका च पुस्तकांत घालतां आले असते. पण त्यानें पुस्तक थोडें मोठें झालें असतें, म्हणून दोन भाग केले आहेत. वाचकांना एकदम च अजीर्ण व्हायला नको. एका मागून एक सेवन करून सावकाश पचवितां येईल.

भूदानयज्ञ-यात्रा
कोइंबतूर जिल्हा
२३-९-५६

}

१/११/५६

अनुक्रमणिका

बंगाल

प्रकरणार्चे नांव

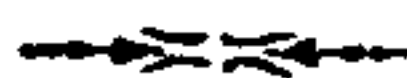
पृष्ठांक

१ विरह-मीलन	...	...	१
२ दारिद्र्य नको, नारायण हवा	...	...	११
३ दया आणि करुणा	...	...	१२
४ ' वंदे मातरम् '	...	...	१७
५ एक पत्र	...	...	२०
६ निर्भयतेचा आधार आत्मा !	...	...	२३
७ जीवन-संगीत	...	...	२५
८ परदेशी प्रवासी	...	...	२९
९ गंगा आणि सागर	...	...	३२
१० ' सर्वेषामविरोधेन '	...	...	३६
११ वैराग्य नव्हे, अनुराग	...	...	३९
१२ कायदा आणि क्रान्ति	...	...	४४
१३ शेषनाग	...	...	४८
१४ ' गीताई 'च्या जन्माची कहाणी	...	...	५०
१५ ' शांतीचे प्रयोग '	...	...	५५
१६ सप्तपदी	...	...	६०
१७ प्रेम-यात्रा	...	...	६३

उत्कल

१८ कलिंगभूमीत	...	...	६६
१९ पूर्णाचा समन्वय	...	...	७१
२० 'मानपूर'चे 'ऑस्ट्रेलिया'वर आक्रमण	...	...	७४
२१ ' गांधीजींच्या विश्वासास पात्र व्हा '	...	...	७७
२२ जनतारूपी गाईचे दोहन	...	...	७९
२३ अमृतस्य पुत्राः	...	...	८१
२४ सत्ता कुणाची ?	...	...	८५
२५ भूमिचोर	...	...	८९
२६ ' दोषांचे हि दोष माझे '	...	...	९२

२७ अहिंसक क्रांतीचा झेंडा	...	...	९३
२८ देव पूजनीय, संत अनुकरणीय	...	...	९६
२९ 'स्त्री' शक्तीला आवाहन	...	...	९९
३० शांतीचा मार्ग	...	...	१०१
३१ आधुनिक तीर्थक्षेत्र	...	...	१०४
३२ पांवा नाही तर सुदर्शनचक्र	...	...	१०६
३३ क्रांतीचे साक्षात्दर्शन	...	...	११०
३४ कमळ आणि भुम्भा	...	...	११४
३५ देवांचा पोस्टमन	...	...	११५
३६ भूदानयज्ञामागची दोन तरवे	...	...	११९
३७ बुद्धदेवाची प्रेरणा	...	...	१२२
३८ थंड आम	...	...	१२७
३९ जागे व्हा	...	...	१३०
४० 'देवां'ना धोक्याची सूचना	...	...	१३४
४१ सहजीवन, सहभोजन, सहभजन	...	...	१४०
४२ 'दानपत्र म्हणजे विश्वशांतीकरिता मतदान'	...	...	१४४
४३ वानरसेनेचा पराक्रम	...	...	१५६
४४ सूर्योपासना	...	...	१६०
४५ दानप्रक्रियेचे समाजशास्त्रीय विवेचन	...	...	१६३
४६ क्रांतीचे पाईक	...	...	१६८
४७ भूदानाचे तीन आधार	...	...	१७१
४८ सामूहिक इच्छाशक्ति	...	...	१७५
४९ यंत्र बंद पण यंत्री शात्रूत	...	...	१८१
५० चतुर्भुज	...	...	१८४
५१ आपले प्रश्न सोडवा म्हणजे जगाचे प्रश्न सुटतील	...	...	१८७
५२ बांडुंगची दशसूत्री	...	...	१९०
५३ एका वकिलाची दोन रूपे	...	...	१९५
५४ भूमिक्रांति सफल होवो !	...	...	२००

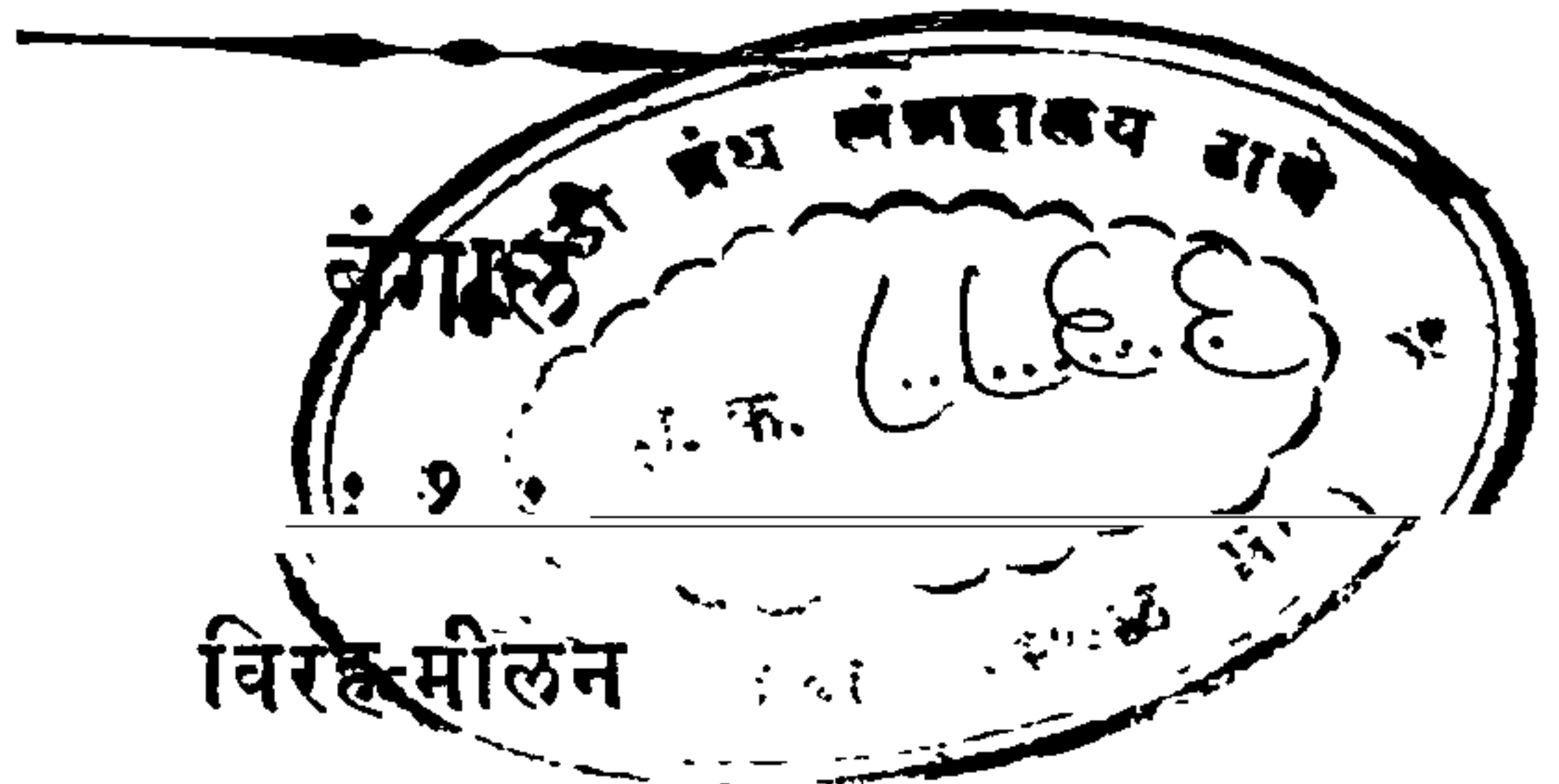
अ.सं. २८१४८

क्रमांक ...२३०२...

दिनांक...

मो. दि. ...२४.२५.५५

वंग-कलिंग यात्रा

पडाव-सालतोडा

[जिल्हा-बांकुडा. बंगाल]

१ जानेवारी १९५५

नव्या वर्षाची नवी पहांट झाली. प्राचीच्या मुखावर पहिली प्रकाशरेषा उमटली. जगाला अंधारांतून प्रकाशांत नेणें हें प्राचीचें नित्याचें कार्य. तिला तेजोनिधान गवसलें कीं ती चारी बाजूला तेजःकणाचे दूत पाठवते नी पाहतां पाहतां प्रतीची, उत्तरा, अधरा साऱ्यांना त्या तेजानें व्यापून टाकते. अंतरिक्ष उजाळणाऱ्या प्राचीला पृथ्वीवर भरतभूमींत आपलें प्रतिबिंब आढळलें. भारतानें कधीं हि हिंसेची काळोखी, दुर्बल शस्त्रें घेऊन जग जिंकायला जाण्याचा वेडेपणा केला नव्हता. ज्ञान आणि प्रेमाच्या प्रखर प्रकाशदायी दूतांद्वारें जगाला प्रकाशित करणें हा च त्याचा इतिहास होता, हें च त्याचें वर्तमान नी हें च त्याचें भविष्य.

भगवान् बुद्धाच्या विहार-भूमीची यात्रा संपवून आज आम्हीं चैतन्य महाप्रभूच्या प्रेमभूमीमध्ये प्रवेश केला.

विहार भूमीतील आपला विहार संपवून विनोबा उरलेली अखेरची वाट चालत होते. विहार-बंगालची सीमारेषा आली. पानांफुलांनीं सजवलेलीं

भव्य द्वारें तिथें उभारलीं होतीं. विरह आणि मीलनाच्या भावांनीं भारलेली विहार व बंगालची मंडळी तिथें जमली होती. विहारच्या वतीनें जयप्रकाशजी निरोपाचें भाषण देण्याकरितां उभे राहिले. त्यांची नित्याची स्थिर गंभीर वाणी गडबडली. शब्दाशब्दावर ते थांबत होते. अश्रू ओघळत होते...

“अच्छा होता, अगर-यह विदाई का भाषण देनेका काम किसी और मजबूत दिलवाले पर सौंपा जाता।” प्रत्येक हृदयाला ह्या वाक्यानें हलविलें. त्यांच्या अश्रूंना साथ देण्याकरितां अनेक अश्रुसरिता खळखळूं लागल्या. जें शब्दांना साधलें नाहीं तें अश्रूंद्वारें व्यक्त झालें. “तुमची ही अहिंसक क्रांतीची प्रयोगशाळा (विहार-भूमि) उत्तम तऱ्हेनें चालू राहील.” असें आश्वासन त्यांनीं विनोबांना दिलें. अश्रूंनीं भिजलेल्या त्या साध्या शब्दांनीं विनोबा निश्चित होऊन विहार सोडूं शकतात असा विश्वास निर्माण केला.

डोळे पुसत पुसत आम्हीं बंगभूमीमध्ये विनोबांच्या मागोमाग प्रवेश केला. विहार-भूमीचीं असंख्य स्मृतिचित्रें डोळ्यांसमोर तरळत होतीं. त्या भूमीत प्रवेश केला तेव्हां पहिल्या च दिवशीं भगवान् बुद्धाच्या प्रेरणेनें विनोबांनीं घोषणा केली होती; “विहारची भूमिसमस्या सोडविल्याखेरीज मी हा प्रदेश सोडणार नाहीं.” त्या घोषणेला शिरसाबंध मानून अनेक खंदे वीर पुढें सरसावले. ‘संत विनोबा की जय’ बंग जनता अत्यानंदानें जयघोष करीत होती. पावलें वर्तमानांत पडत होतीं. मन मात्र भूतकाळांत विहार करीत होतें. वैशाखी पौर्णिमेचा पवित्र दिवस. कारुण्यमूर्ति बुद्धाचा जन्मदिवस. रंकाच्या राजेसाहेबांनीं अतिथीचा सत्कार केला. त्यांच्याजवळ एक लक्ष एकर जमीन पडती नी बारा हजार एकर चांगली जमीन होती. ही सारी त्यांनीं विनोबांच्या समोर ठेवली. “जेवढी हवी तेवढी घ्या” त्यांच्यांतलें औदार्य बोललें. राजानें सर्वस्व दिल्यानंतर त्याची चिंता करण्याचें काम विनोबांकडे आलें. पडती जमीन असेल तेवढी आणि चांगल्या जमिनीचा सहावा हिस्सा घेऊन दहा हजार एकर जमीन त्यांना परत केली. “हें पूर्ण दान आहे, सात्त्विक दान आहे” विनोबा संतुष्ट झाले ... “जमीनदारांनीं हा क्रांतीचा झेंडा आतां स्वतः पुढें घेऊन हातीं घेतला पाहिजे.” ह्या विनोबांच्या आह्वानाचा स्वीकार करून अहोरात्र या क्रांति कार्याकरितां

वणवण हिंडणारे सौम्य, सौजन्यशील पालकोटच्या राजेसाहेबांनीं तर स्वतःच्या जीवनांत च क्रांति केली होती ... आमचा मार्ग पूर्वेकडे जाणारा होता. प्राची पथदर्शनाचें काम करीत होती तिची आरक्तता क्षणाक्षणाला वाढत होती. हळूहळू सवित्याचें तेजस्वी त्रिंब क्षितिजावर डौलानें चढूं लागलें. क्षणभर भास झाला, त्याचें आरक्त तेज गुरुदेवांचा प्रेमसंदेश देत आहे. बंगभगिनी मंजुळ स्वरांत जयधोष करीत होत्या “ साधु विनोबा अमर हो ! ” बंगभगिनींचा पराक्रम वाचला होता, ऐकला होता. मला आठवण झाली. सातां समुद्रांपलकिडून आलेली पेट खादीचें शुभ्र वस्त्र परिधान करून गया जिल्ह्यांत व खेडोपाडीं हिंडून भारतीयता जागवत होती. भारताच्या हृदयाचा ठाव व्यायचा होता तिला. अंढमच्या युगांत हि शांतीची व प्रेमाची भाषा बोलणाऱ्या, अध्यात्माचें पूर्वपरंपरागत वेड आजतागायत बाळगणाऱ्या भारताचें तिला मोठें कुतूहल वाटत होतें कुडून एवढी शक्ति मिळवली त्यानें ? त्याच्या शोधार्थ ती हिंडूं लागली. त्याकरतां भारतांत असेपर्यंत इंग्रजी बोलायचें च नाही, हिंदी च बोलायचें अशी प्रतिज्ञा तिनें घेतली होती. भूदानाचा अभिनव मार्ग तिच्या हृदयाला रुचला होता. तोडक्या मोडक्या हिंदीमध्ये जमिनीचें दान मागत ता पायीं पायीं फिरे. शांत, सुशील, सोज्वल गौरकाय तरुणीला थंडीवाऱ्याची पर्वा नाही, खाण्यापिण्याची शुद्ध नाही, हें पाहून ग्रामीण जनता तोंडांत बोटें घालूं लागली व तिची झोळी भरूं लागली. ज्या दिवशीं दान मिळणार नाही त्या दिवशीं अन्न न घेण्याचा तिचा निर्धार होता. सुखसमृद्धीच्या कळसावर पोहोंचलेल्या वैभवशाली (अमेरिकेंत) देशांत आजवर तिचें जीवन गेलें होतें. तें जीवन तिला नीरस वाढूं लागलें होतें. भूदानमूलक ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक क्रांतीला जीवनपुष्प वाहिलें तेव्हां मात्र तिला शांत शांत वाढूं लागलें. चालतां चालतां कुणाचा तरी धक्का लागला. दृष्टि वर्तमानांत गेली. जनसमुद्र उसळला होता. बंगाल भूदान-समितीचे संयोजक श्री. चारुचंद्र भंडारी बंगाल विधान सभेंत विरोधी पक्षाचे प्रमुख व सोशॅलिस्ट पार्टीचे सभासद होते; परंतु आतां त्यांनीं सर्व सोडून महान् क्रांतिकार्याला जीवनदान अर्पण केलें होतें. त्या गर्दीत हातांतील दानपत्रांचा गढा सांभाळीत ते विनोबांच्या बाजूनें लगबगीनें चालत होते. धोतराचा

सोगा हातीं धरून, काळ्या चष्म्यांतून बापूंच्या प्रथम शिष्याला न्याहाळीत एक स्थूल व्यक्ति मार्गे मार्गे रहात होती. कुणी तरी म्हणत होतें, “ हे च ते अतुल्य घोष वरं का ! बंगाल प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष. ” गर्दीत चालतां चालतां अनेकांचे पाय पडून तुटलेल्या त्रिचान्या माझ्या चपलेला उचलीत मी पुन्हां मार्गे पडलें. स्मृतिपटलावर दुसरें चित्र दिसूं लागलें ... “ विनोबाजींचा संकल्प आतां व्यक्तीपुरता सीमित राहिला नाहीं, तो आतां आपणां सर्वांचा संकल्प आहे. ” असें म्हणून बिहार प्रदेश काँग्रेसकडून ३२ लाख एकरांचा कोटा पूर्ण करण्याचा संकल्प करविणारे कै. प. प्रजापति मिश्र बिहार काँग्रेसचे निष्ठावान् अध्यक्ष होते व विनोबांचे भक्त होते. सत्कार्याची कळकळ त्यांना स्वस्थ वसूं देत नव्हती ... सुरम्य शांतीचें रम्य स्वप्न उराशीं बाळगून हंसत हंसत कष्ट सहन करणारे लहानमोठे कार्यकर्ते ही बिहारची फार मोठी संपत्ति होती ... एकदम गडबड झाली आणि पहातें तों लोक धांवत सुटले होते. कारण न कळतां च मी हि धांवूं लागलें. थोडें पुढें गेल्यावर पाहिलें. बावा धांवत सुटले होते. मात्र हजारोंच्या त्या गर्दीत लहान लहान मुलांनीं च पहिला मान पटकावलेला दिसत होता. बावांच्या भोंवतीं त्यांनीं गराडा घातला होता. त्यांपैकीं दोघांचे हात धरून बावा पळत सुटले ते थेट टेकडीवरील निवासस्थानापर्यंत. तिथें पोहोंचल्यावर “ कशी मजा आली ” असें म्हणून त्या निर्व्याज बालकांबरोबर हंसूं लागले. गवळ्याच्या पोरांमध्ये रममाण होणाऱ्या बाळकृष्णाची कहाणी आठवली.

अहिंसेचा व करुणेचा विचार जगाला देण्याकरतां बुद्धानें तत्कालीन यज्ञसमस्येचें निमित्त शोधलें होतें. सर्वोदयाचें तत्त्वज्ञान आजच्या जगाला देण्याकरतां आज भूमिसमस्या निमित्त बनली आहे. धर्मचक्राची गति कुंठित राहिली नव्हती. धर्मचक्राला गतिमान् करीत बुद्धानें बिहारभूमींत बिहार केला होता. काल च बिहारच्या अखेरीच्या मुक्कामावर प्रांताच्या कार्यकर्त्यांना बावा सांगत होते, “ गेल्या सत्तावीस महिन्यांत मला कुठला हि त्रास झाला नाहीं. उलट माझी ही ‘आनंद यात्रा’ च झाली. जवळ जवळ चार वर्षे झालीं माझी पदयात्रा चालू आहे. पण माझा प्रभु तर चवदा वर्षे अरण्यांत हिंडत होता. चवदा पुढें चार म्हणजे...” ऐन उन्हाळ्यांत उकाड्याकरतां प्रसिद्ध अशा गया व पलामू जिल्ह्यांत यात्रा सुरू होती. मे चा महिना होता.

सूर्यनारायणाला तापण्याचा अधिकार च होता. घामाच्या धारा गाळत गाळत चवदा-पंधरा मैलांची वाट चालावी, मुक्कामावर लवकर च पोहचूं व गार पाणी पिऊं असे मांडे मनांत करावे तों च कुणीतरी सांगे “ चुकून अंतर १५ मैल सांगितलं गेलंय. अजून दीड दोन मैलांची वाट चालायची आहे.” रांची व हजारीबाग जिल्ह्यांत मुसळधार वृष्टीशीं चार दोन हात करीत एकदां तीन चार तास चालून नखशिखान्त ओलेंचिंज भिजून रामगढच्या राजेसाहेबांच्या महालांत प्रवेश केला होता, आणि एक दिवशीं तर एका अतिशय लहान झोपडींत रहावें लागलें होतें. झोपडी गळत होती नी आम्ही सारे कसेवसे गर्दी करून उभे राहून गांवकऱ्यांसोबत प्रार्थना करीत होतों.

थंडीनें अंग जळूं लागलें तेव्हां विहारच्या उत्तरेला पर्वतराज हिमाचलाचें भव्य दर्शन घडलें होतें. शेतांतली वाट असली म्हणजे दंवानें बावांचे बूट ओलेचिंज व्हायचे. मग ते अनवाणी चालू लागले कीं शेतांतली चढउताराची वाट संपून गिऱ्या टाकलेला रस्ता सुरू होई. त्यावर पावलागणिक तीव्र वेदना होई. ‘हाय’ म्हणावें तेवढ्यांत बावांचे शब्द कानांवर पडत. “अरे, रास्तेमें जो कंकड (दगड) होते हैं वे शंकर होते हैं” नद्यांचा कोप झाला होता तेव्हां सभेकरतां होड्यांतून आलेल्या हजारों पूरपीडितांना दिलासा देतांना, पाण्यापावसाचा मार खात कंवरभर पाण्यांतून दहा दहा मैल चालतांना बावांना कुठें हि कष्ट भासले नव्हते. सर्वत्र आनंदी आनंद च होता. ... ‘स्थितप्रज्ञदर्शनांत’ स्थितप्रज्ञाचें जीवन म्हणजे निवळ विहार, ‘आनंद-विहार’ हा विचार सांगितला आहे ... तिकडे बाळगोपाळांवरोंवर हास्यविनोद करतांना खेळकर बनलेल्या बावांकडे पाहून ‘आनंद यात्रे’चें साकार दर्शन घडल्याचें समाधान वाटलें.

गांवाबाहेर दूरच्या जंगलांतील टेकडीवर छोटासा बंगला हें आजचें निवासस्थान अंतर्वाह्य सौंदर्यानें नटलेल्या वंगभूमीनें प्रथमदर्शनीं च मोहित केलें. सौम्य रंगाच्या रांगोळीनें भूमि चित्रित केली होती. मंगल कलश, प्रदीप व धूपामुळें देवघरांतलें मांगल्य प्रगटलें होतें. मांगल्यांत मधुरता ओतीत वंगभगिनी सुमधुर स्वरांत रवींद्रगीत आळवूं लागल्या—

“ एश नव जागृत प्राण चिरयौवन जयगान
 एश मृत्युंजय आशा, जडत्व नाशा
 कंदन दूर होक, बंधन होक क्षय
नव अरुणोदय जय होक ”

आमचे नेत्र बंगभूमीचें सौंदर्यपान करूं लागले, संगीत कानाला सुखवूं लागलें, आणि दोन्ही मिळून मनाला भुलवूं लागले, हृदयाला हालवूं लागले. तों च बाबांची प्रेममय वाणी ऐकूं आली—

“ लहान होतों तेव्हां बंगालमध्ये येण्याची व हिमालयांत जाण्याची माझी फार इच्छा होती. पुढें देवाच्या शोधार्थ घराबाहेर पडलों तों दोन्हीच्या मध्ये काशीनगरींत जाऊन पोहचलों. तिथून च माझीं पावलें गांधीजींकडे वळलीं आणि तिथें मला हिमालयाची शांति व बंगालची क्रांतिभावना ह्यांचा सुंदर संगम आढळला — त्या च शांतिमय क्रांतीचा संदेश घेऊन मी आज बंगालमध्ये आलों आहे — वृद्ध म्हणजे बाल च. बालक होऊन च मी तुमच्यामध्ये आलों आहे, प्रेमाचा हक्क मला हवा आहे मी म्हणतो, कायद्यानें सरकारला जमीन कमी मिळो वा न मिळो, माझा बालहृद् मात्र बंगाल खचित च पुरवेल. ” शब्दन् शब्द प्रेमानें ओथंबला होता. पहिल्या च भेटींत स्नेहभरानें हस्तांदोलन झालें !

“ अच्छा, बेटी अब हम जाते हैं ” रामदेवबाबू गद्गद झाले होते. जड अंतःकरणानें निरोप घेऊं लागले. बिहार यात्रेंत वाटेवर सतत बाबांच्या बाजूनें चालणारे आणि कांटे, दगड नी चढउतार या सर्वांपासून बाबांचें रक्षण करणारे कणखर मामाजी आज किती मृदु बनले होते. रामदेवबाबू-आमचे मामाजी — एकटे च दूर जात नव्हते. इतर हि आप्तेष्टांना घेऊन जात होते. बिहार खादी समितीच्या चिटणिसाचें काम संभाळीत त्या कामाला भूदानाचा रंग चढविणारे ध्वजाप्रसाद साहू बिहारचे एक आधारस्तंभ. त्यांना आम्ही चाचाजी म्हणत असूं. पण त्यांची ममता मात्र अगदीं आईसारखी. कुठून हि यात्रेंत आले, तरी कधीं मधुर आंवे, तर कधीं चवदार लीची, तर कधीं टपोरीं जांभळें आणून समोर ठेवीत. बिहार भूदान समितीचे संयोजक लक्ष्मीबाबू म्हणजे बिहारच्या विधायक कार्याचा प्राण च त्यांच्या

सात्त्विकतेचा व व्रतनिष्ठेचा विहारला फार अभिमान वाटे. खादी समिती-मध्ये काम करणारे परंतु यात्रेत खजांची, टंकक, साहित्य-विक्रेता इ० निरनिराळीं जवाबदारीचीं कामें उत्तम पार पाडणारे राजेंद्रभाई, झाजी, नंदकिशोरभाई, रामावतारभाई सारे च आज परतणार होते. “परिवार टूट रहा है, हम दूर हो रहे हैं” असें म्हणत प्रत्येकानें नमस्कार केला. बाबांच्या चरणाला स्पर्श करीत नी डोळे पुसत एकमेकांची पाठ फिरुं लागली.

बंगालच्या सृष्टिसौंदर्यांत व जनतेच्या प्रेमसौंदर्यांत मन रमूं पाह्यचें तर निरोप घेणाऱ्या एकेका विहारीभाईच्या नेत्रांतील उदासीनता हृदयांत प्रतिबिंब उमटवून जायची. जयप्रकाशजी व दीदींनीं (प्रभावतींनीं) ‘खुश रहो’ म्हणून निरोप दिला. शब्दांची आवश्यकता नव्हती. त्यांच्या रूपानें देशाला काय मिळालें आहे तें उद्यांचे इतिहासकार लिहितील. पण क्रांति-सैनिकांना मात्र एक जिह्वाळ्याचें स्थान निर्माण झालें आहे. ते दोघे हि स्वतःला ‘सामान्य’ म्हणवतात — नव्हे तसें जीवन हि जगतात. आपली उंची कुणाचे डोळे दिपवणारी होऊं नये याचा त्यांना प्रयत्न करावा लागत नाही. त्यांचा साधेपणा इतका स्वाभाविक आहे कीं, त्यांची उंची भासते, जाणवते, परंतु अडचीत मात्र नाही.

सायंकाळीं सभेच्या वेळीं बाबा टेकडीवर नी जनता उतारावरून पायथ्यापर्यंत बसली होती. मुग्ध होऊन प्रेमसंदेश ऐकत होती. बाबांनीं प्रेमदान यज्ञाची घोषणा केली. ते म्हणाले, “मी भूमिदान मागायला नाहीं आलों. मी तर प्रेमदान मागतोंय.”

नित्याच्या शिरस्त्याप्रमाणें दिवेलागणीला यात्रादलांतील मंडळी बाबांच्या भोंवतीं जमली. आज सेवादलांतील कांहीं सेवक यात्रेत सामील झाले होते. त्यांच्याशीं चर्चा करण्याच्या हेतूनें बाबांनीं आपले शिक्षणावर विचार व्यक्त केले. ते चांगले च हादरे बसविणारे होते. हल्लींच्या शिक्षणपद्धतीमुळें मुलें शरीरपरिश्रम करायला नालायक होतात असें त्यांचें नेहमींचें म्हणणें कोपण्यांत बसलेल्या निर्मलेकडे बोट दाखवून ते म्हणाले, “आतां हिचें च उदाहरण द्या. माझ्याजवळ राह्यची हिची फार इच्छा आहे आणि ही माझी लाडकी

मुलगी आहे. पण हिचें शरीर हिला अधूनमधून त्रास देत असतें. म्हणून म्हणतों, कांति करायची असेल, भांडवलशाहीविरुद्ध झगडायचें असेल, तर पहिला हल्ला आपल्या शरीरावर च करावा लागेल. सर्वांत मोठा भांडवलदार जर कुणी असेल तर हें आपलें शरीर !”

कांति म्हणजे डोकीं कापणें नव्हे, तर डोक्यांतील विचार बदलवणें. एखाद्या आह्लाददायक सकाळीं आरामखुर्चीत उशीवरं रेलून वाचांचें पुस्तक वाचावें. “उत्पादक श्रम केल्याशिवाय खाणारा म्हणजे चोर आहे” असलें वाक्य वाचतां च बेहद खुश होऊन जावें. पण इतकें छान पुस्तक टाकून खोलीबाहेर भांडीं घासणाऱ्या गंगू मोलकरणीच्या हातांतील भांडीं घेऊन तीं घासण्याचें मात्र कोण जिवावर येतं.” मग पुढच्या वाक्यावर नजर फिरवावी—“स्वतः श्रम न करणें म्हणजे दुसऱ्याच्या श्रमांवर जगणें हें शोषणाचें मूळ आहे, त्यांतून च भांडवलशाही निर्माण होते.”... बुद्धीला हा विचार पटतो, हृदयाला रुचतो हि. म्हणून पुस्तक फेकून उठावें. भांडीं घासावीं, केरसुणी हातीं घेऊन घर झाडावें, बागेंत काम करावें, अंगणांत सडा घालावा, पण मग शरीर थकूं लागतें, हात पाय बोलूं लागतात—“आतां पुरे; जरा आडवी हो !—” मन आणि बुद्धि पुढेंपुढें धांव घेतात आणि इकडे बूर्ज्वा संवयीनें लाडावलेलें शरीर त्याला मार्गे मार्गे खेचतें, छानसं पुस्तक वाचत पडावं, आयतं जेवावं, सुंदर लेख लिहावे, आजच्या विषमतेवर मैत्रिणींशीं चर्चा करावी, असा सुखसोयीला चढावलेल्या शरीराचा तगादा असतो. म्हणून तर त्याच्यावर पहिला हल्ला चढवायचा आहे !

दारिद्य्र नको, नारायण हवा

पावडा (वाँकुडा)

२ जानेवारी १५५

दिशा उजळू लागण्यापूर्वी च एक गांव लागलें. झाडून सारे गांवकरी दर्शनाकरतां सडकेच्या दोन्ही बाजूला उभे होते. उत्साहाला भरती आली होती. गांवकऱ्यांनीं सात मैलांचा रस्ता स्वतःच्या श्रमानें तयार केला होता. त्यामुळें तीन मैलांची चक्कर वांचली होती कुठें हि जा, जनता प्रेमाचा वर्षाव करतांना आढळते. आजचा रस्ता आणि त्यावर सांडलेलें गांवकऱ्यांचें अत्युत्कट प्रेम पाहून बाबांचे शब्द आठवले : “ सर्वत्र भारतीय हृदयाच्या विशालतेचें च दर्शन घडतें. ” भारतीय हृदय सर्वत्र एक आहे. वेद, उपनिषदांच्या दुधावर पोसलें गेलेलें तें हृदय ऋषीचा आवाज चटकन् ओळखतें. “ आमादेर ग्रामे भूमिहीन केऊ थाकवेना, थाकवेना ” हा गगनभेदी जयघोष ऐकूं आला आणि हा म्हणे कम्युनिस्टांचा प्रदेश आहे ! मार्गे तेलंगणाच्या यात्रेंत जनता रामधुन म्हणत रोज पहांटे चारपासून निवासाला पोहचेंपर्यंत बाबांच्या मार्गे चालत असे. त्यावेळीं बाबा कम्युनिस्टांना म्हणाले होते, “ जोंपर्यंत रामनामाचा गजर सुरू आहे तोंपर्यंत तुमचें ह्या देशांत कांहींही चालणार नाही. ” ... आज बंगालची जनता जगाला हें च सांगत होती कीं, भारतीय हृदयावर रामाची च सत्ता चालणार.

वाटेंत लागलेल्या प्रत्येक खेड्यांत बंगालच्या संस्कृतीचें दर्शन घडत होतें. प्रत्येक गोष्टीला कलेचा स्पर्श झाला होता. स्वच्छ सारखलेलीं मातीचीं छोटीं छोटीं घरे, सडा शिंपून शुद्ध केलेल्या घरासमोरील अंगणांत भक्ति-भावानें चितारलेली अल्पना, दाराच्या दोन्ही बाजूला केळीचे खांबे, आंब्याच्या हिरव्यागार पानांचीं तोरणें दारासमोर हातीं मंगल कलश नी सौम्य प्रदीप घेऊन सौजन्यशील गृहलक्ष्मी उभ्या होत्या, तर कोवळ्या कन्या उत्साहानें शंखनाद करीत होत्या. रम्य सृष्टि नी घरांची आकर्षक रचना

पाहून वाटू लागतें, इतकीं सुंदर खेडीं सोडून शहराच्या वज्रजपुरीकडे लोक कां धांव घेतात ? बाबांची कुटी गांवकऱ्यांनीं तयार केली होती. त्यांना बाबा म्हणाले, “मी जमीन वांटायला आलों नाहीं, प्रेम वांटायला आलों आहे.”

आमच्याकरतां पुआलच्या झोपड्या तयार केल्या होत्या. साध्या च होत्या पण रचना आकर्षक होती. सारी च व्यवस्था साधी पण सुंदर होती. झोपड्यांच्या समोर च लहानसें शेत होतें. त्यांतील तुरीच्या शेंगा बोलावीत होत्या. तेवढ्यांत न्याहारीची घंटा खणखणली आणि पळावें लागलें. बिहार-मध्ये ठरलेली न्याहारी म्हणजे भिजवलेले पोहे, दही नी गूळ. इथें मूडी (मुरमुरे), गूळ व शेंगदाणे. गरीब वर्गाचें हें च खाणें आहे असें कळलें तेव्हां आंत एक प्रकारचा आनंद झाला, आणि गुळाला अधिक च गोडी आल्यासारखें वाटलें. आजचें व्यासपीठ हा ग्रामीण कलेचा नमुना होता. पुआलची राख शेणांत मिसळवून त्यानें तो मातीचा चौकोनी उंचवटा सारवला होता. त्यावर आणि त्याच्या भोंवतीं नाजूक रांगोळी काढली होती.

सकाळीं बाबांच्या बरोबर यात्री दलांतील मंडळी गांवांत गेली. हरिजन वस्तीमध्ये जवळ जवळ दोन तास बाबा हिंडत होते. प्रत्येक घरांत शिरायचे, थोडक्यांत अवलोकन करायचे; कुणाच्या पाठीवरून हात फिरवायचा, कुणाच्या बाळाचें कौतुक करायचें, वृद्ध पित्याची आस्थेनें चौकशी करायची, कुणाची चेष्टा करायची असें चालू होतें. आशादेवी आर्यनायकम् हळू च म्हणाल्या, “येशू ख्रिस्त असा च हिंडला असेल गरिबांच्या घरांत.” त्या हरिजनांची मोठी दयनीय अवस्था होती. त्यांचीं १०-१२ फुटांचीं लहान लहान घरे ज्या जमिनीवर होती ती जमीन त्यांच्या मालकीची नव्हती. त्याकरतां दरवर्षीं बारा दिवसांचा परिश्रम त्यांना विनामूल्य द्यावा लागे. बाबांचें हृदय व्यथित झालें. दुपारीं कितीतरी वेळ ते एकटे च शेजारच्या पहाडावर जाऊन बसले होते.

त्यांच्या दुखावलेल्या अंतःकरणाचें प्रतिबिंब आजच्या भाषणांतील शब्दा-शब्दांत पडलें होतें. “आपण सुख वाटूं तर तें वाढतें नी दुःख वाटूं तर

तें कमी होतें. दोन्हींचा उपाय एकच. धोदो, वांस्त चला. याच भूमी-
मध्ये विवेकानंदांनी 'दारिद्रनारायण' शब्दाचें उच्चारण केलें होतें.
आपल्याला दारिद्र्य नाहीसें करायचें आहे नी नारायणाची प्रतिष्ठा करायची
आहे हें प्रेमाचें काम लक्षांत घ्याल तर बंगाल अतिशय शक्तिशाली होईल."

बंगालच्या प्राचीन वैभवाचें स्मरण करून देत ते म्हणाले, "बंगालमध्ये
अनेक आध्यात्मिक विभूतींनी जन्म घेतला होता. सांख्यशास्त्राचा उदय
इथेंच झाला. वैष्णवांनी ह्याच भूमीमध्ये विहार केला. ह्या काळांत इथें
धर्मसुधार व समाजसुधाराचा विचार स्फुरला, प्रयत्न झाला. सान्या
भारताचें स्फूर्तिस्थान एके काळीं बंगाल झाला होता. माझ्यासारखे बंगालच्या
बाहेरचे लोक सदा बंगालची पूजा करीत आले आहेत. बंगालच्या साहित्याचा
भारताच्या सर्वच भागांतील साहित्यावर प्रभाव पडला होता. जिथें एवढी
विचारसंपदा आहे तिथें प्रेमाची तूट कशी राहिल? एवढेंच करायचें आहे...
लोकांच्याजवळ पोहचायचें आहे नी त्यांना प्रेमाचें तत्त्वज्ञान समजावून
सांगायचें आहे ..."

कालच येथील कांहीं राजकारणी मंडळी बाबांच्या भेटीला आली होती.
ती अगतिकपणें सांगत होती, "भूदानांत काम करण्याची आमची फार
इच्छा आहे. पण आमच्या मागें लागल्या आहेत निवडणुकी ! एक निवडणूक
संपली कीं दुसरी उभी राहते आणि आम्ही अडकून पडतो. आमच्या
वाणीमध्ये नी जनामध्ये भूदान आहे. परंतु आमच्या हातांत व पायांत मात्र
भूदान नाही. —काय करावें, सुचत नाही."

त्याचा उल्लेख करून किंचित् कठोर शब्दांत बाबा म्हणाले, "... हें लक्षांत
ठेवायला हवें कीं, ह्या कामांत जर आपण विलंब लावूं तर बंगालचे गरीब
उत्तरोत्तर यमालयाकडे जातील. यमराजाचें बोलावणें आलें म्हणजे आपण
कधीं असें म्हणतो का कीं, 'मित्रा, जरा थांब कीं ! दोनतीन महिन्यांची
तर उसंत देशील !'...

"निवडणुकीचें एक स्वतंत्र महत्त्व आहे हें मी देखील मान्य करतो. परंतु
घराला आग लागली तरी देखील आपण निवडणूक लढवीत राहूं का ?
आणि मी विचारतो, आपल्या खेड्यांना आग लागायची शिल्लक आहे का ?
साडेतीन वर्षांपासून मी सतत हिंडत आहे. उन्हाळ्यांत कुठें थांबत नाहीं,

थंडींत कुठं वसत नाही नी पावसांत विश्रांति घेत नाही. कारण मी हें पाहतोय आणि ओळखतोय की, ह्या कामांत उशीर झाला तर देशाला आग लागेल. जगाचें नी आपल्या देशाचें जें दर्शन मला होत आहे तें जर तुम्हांला झालें तर तुमच्या ध्यानांत येईल की, आपण एका ज्वालामुखीवर वसलों आहोंत. ”

मार्गे एकदां विहारमध्ये ते म्हणाले होते, “ देवानें हृदयाला खिडकी दिली असती तर माझ्या हृदयांत काय जळतंय तें तुम्ही पाहूं शकलां असतां. ” — त्या आगीचे चटके त्यांना स्वस्थ वसूं देत नाही. नित्य फिरवत असतात.

: ३ :

दया आणि करुणा

मेजीया

३ जानेवारी '५५

सनईवर भैरवीचे गोड सूर ऐकूं येत आहेत, प्रत्येक घरासमोरील अल्पना, कुंभ, दीप व धूप यांमलें वातावरणांत प्रसन्नता पसरली आहे, आणि थेट वैदिक पद्धतीनें पुष्पवृष्टीबरोबर च लाह्यांचा हि वर्षाव होत आहे अशा थाटांत आज गांवांत प्रवेश झाला. “ वंगालमध्ये पूजेवांचून सुटका नाही ” असें वावा म्हणत होते. मुक्कामावर पोहचलों. स्वागताला जमलेल्यांसमोर नित्यक्रमानुसार त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांत युग बदललें त्याप्रमाणें आचरण हि बदलवलें पाहिजे याचें सुंदर विवेचन होतें.

“ हिंदुस्थानांत जिथें गेलों तिथें लोकांनीं मोठ्या प्रेमानें माझें स्वागत केलें. पण भूमिहीनांना जमीन मिलेल, गरिबांना मदत मिलेल तेव्हां च माझें स्वागत होईल. ... उत्सवांत “ पत्रं पुष्पं फलं तोयम् ” तर असतें च. पण आज मीं बघितलें, स्वागत करतांना लाह्यांचा हि वर्षाव केला. ही अगदीं जुनी पद्धत आहे. लाही खाण्याचा पदार्थ आहे, तो असा रस्त्यावर कां फेंकावा ? प्राचीन काळांत अन्नाची तूट नव्हती. परंतु तरी हि असें फेकणें

योग्य नाही. ही जी पद्धत चालत असे त्यांत एक दृष्टि होती कीं, स्वागत समारंभांत पांखरांना देखील भाग घेतां यावा. समारंभाचा आनंद माणसापर्यंत च सीमित कां ठेवावा ? माणसें वाटेवरून निघून गेलीं कीं पांखरें वाटेवर फेंकलेल्या लाह्या खातील; म्हणजे त्यांनीं हि उत्सवांत भाग घेतल्यासारखें होईल व त्यांचा आशीर्वाद हि मिळाल्यासारखें होईल ... पण मी म्हणतो, त्यांना अशा लाह्या देण्याची काय जरूर ? भूमिहीनांना जमीन मिळाली कीं त्यांत तें पीक काढतील नी तें पांखरं खातील च. सर्व च मंगल कार्यांत साऱ्या सृष्टीचा च आशीर्वाद असतो. ”

एकदां आश्रमांत एका हरिजन कन्येचा विवाह होता. वैदिक ब्राह्मण पुरोहिताचें काम करायला तयार झाले. विवाहविधीची चर्चा निघाली. त्या वेळीं लोकांना विनोबांचें एक नवीन च दर्शन घडलें — प्राचीनाहून प्राचीन व नव्याहून नवी अशी ही व्यक्ति न्यारी च आहे हा अनुभव साऱ्यांना आला.

विवाहविधीमध्ये अग्निसाक्षीनें सारे विधी लागतात. अग्नीमध्ये तुपाची आहुति द्यावी लागते. त्या काळीं जंगलें भरपूर होतीं नी तुपाची हि तूट नव्हती. परंतु या काळांत गरिबांना औषधाला हि तूप मिळणें दुरापास्त होऊन बसलें आहे. आणि वैदिक विधीमध्ये तर अग्नींत च आहुति देण्यास सांगितलें आहे. विनोबांनीं सुचवलें, दीप ठेवा. दीप हा अग्नि च आहे ना ! आणि एक ताम्रपात्र ठेवा. त्यावर अग्नीचें नांव लिहायचें व “ अग्नये स्वाहा ” म्हणून त्यांत तूप टाकायचें. आपली ही सूचना वैदिक ब्राह्मण मान्य करतील कीं नाहीं अशी शंका वाटून विनोबांनीं शास्त्रांत आधार शोधला. शास्त्रांत म्हटलें आहे, ज्या देवता असतात त्या अक्षर-देवता असतात. अग्नि म्हणजे “ अ, ग्, नि ” इंद्र म्हणजे इ, न्, द्, र... याप्रमाणें विनोबांनीं ब्राह्मणांना समजावलें व त्यांनीं विनोबांची सूचना कबूल केली व मग तदनुसार तो विधि पार पडला. अग्निपात्रांत टाकलेलें तूप साऱ्यांना प्रसाद म्हणून मिळालें.

स्वागताकरतां लाह्या फेंकणाऱ्यांना विनोबांनीं ही गोष्ट सांगितली. लोक कधीं कधीं विचारतात, “ हा भूदान-यज्ञ कसा बुवा ? यांत नाहीं तूप नी

नाहीं अग्नि ! ”... बाबा चटकन् म्हणतात, “ यांत जो अग्नि आहे तो साधासुधा नाहीं. चांगला तेजस्वी आहे. आणि ह्या अग्नीमध्ये आहुति द्यायची ती तुपाची नव्हे, हृदयाच्या स्नेहाची आहुति द्यायची. ह्यांत काष्ठ जळण्याऐवजीं ममता आणि स्वामित्वाची भावना जाळून टाकायची. ”

विहारमध्ये पडद्याची प्रथा असल्यामुळे तेथील सभांमध्ये स्त्रिया पाहण्याची संवय च नव्हती. त्यामुळे मुक्कामावर यात्रीदलाची व्यवस्था करण्यांत किंवा सभेला स्त्रियांची संख्या जवळ जवळ शून्य असे. परंतु इथे मात्र अगदीं उलट स्थिति दिसते. सभेला तर त्या झुंडीनें येतात च. पण आमच्या-बरोबर यात्रेत कस्तुरबा ट्रस्टच्या सेविका आहेत. कुणी सकाळीं नास्त्याच्या तयारींत खोवरें किसतांना दिसेल, तर कुणी भाजीच्या ढिगाजवळ, कुणी पोळ्या शेकतांना, प्रेमानें वाढतांना तर कुणी बावांच्या खोलीसमोर रांगोळी काढतांना दिसतील. चटचट कामें उरकतांना त्यांच्या सुव्यवस्थेत किंवा स्वच्छतेत कधीं फरक पडत नाहीं. त्यांची टापटीप, नीटनीटकेपणा डोळ्यांत भरतो.

सारीं कामें आटोपून पुनः प्रार्थनासभेत प्रार्थना गायला नी ज्ञान-श्रवणाला त्या उत्साहानें तयार होऊन येतात. त्यांना स्फूर्ति देत नी उत्साहित करीत आशादेवी देखरेख करतांना दिसतात. मधून मधून त्या पदर खोचून स्वयंपाकघरांत हि शिरतात नी “ दानपत्रांची संख्या वाढली पाहिजे ” असें सांगून कार्यकर्त्यांना हि प्रेरणा देतांना आढळतात.

एकेकाळीं साऱ्या भारताचें स्फूर्तिस्थान बनलेला बंगाल आज कोमेजला कां ? थंडावला कां ? एवढी शिथिलता कां ? कुठें पळाली त्याची चेतना ? ह्याचें विश्लेषण करीत बाबांनीं आज विचारप्रवर्तक विधानें केलीं. काल चर्चा करतांना अतुल्यबाबू म्हणाले होते, “ बंगालमध्ये वाणिज्य बुद्धीचा अभाव आहे. दुसरा दोष हा आहे कीं, येथील लोक शरीरश्रम करायला कांकूं करतात, कचरतात व शरीरपरिश्रमाला कमी लेखतात. याचा परिणाम म्हणून कीं काय येथील मजूरवर्ग बाहेरचा आहे. ” अतुल्यबाबूंच्या या अभिप्रायाचा उल्लेख करून बाबा आपल्या भाषणांत म्हणाले— “ शरीरश्रम करायला येथील लोक मार्गेपुढें पाहतात, तर त्याचें कांहीं

ना कांहीं आध्यात्मिक कारण असलें पाहिजे. मी ह्यावर चिंतन करीत होतो. जीवनाचे जे स्थूल दोष असतात, त्यांचें उगमस्थान बहुधा माणसाच्या आध्यात्मिक चिंतनांत आढळतें ... इथें वैष्णवांची भक्तिधारा वाहिली त्यांत अपार गुण होते. परंतु त्या च बरोबर किंचित् दोष हि राहून गेला. तो असा कीं, येथील भक्ति भावावेशांत वाहूं लागली. त्याचा परिणाम होऊन येथील हृदयाचा विकास झाला. परंतु भगवद्गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें त्या भक्तीला कर्मयोगाचें रूप मिळालें नाहीं, ... वाफेच्या जोरावर एंजिन चालतें. पण ती वाफ जर हवेंत सोडून दिली तर त्यांत कांहीं शक्ति रहावयाची नाहीं. ती आंत ठेवली जाते म्हणून त्यांत एक प्रकारची शक्ति राहते. भक्तिभावाला हि आंत च कोंडून ठेवलें पाहिजे. गीत गाऊन किंवा अश्रु ढाळून जर भक्तीला वाट करून दिली तर तिची शक्ति क्षीण होईल. हृदयांत भावना सांचली म्हणजे माणूस रडूं लागतो. भावनेचें समाधान झालें कीं मन हलकें होतें, रिकाम्या झालेल्या मनांत भक्ति चोवीस तास आप्लावित कशी राहिल ? ”

विनोबा बोलत होते आणि अतुल्यबाबूंबरोबर इतर हि कार्यकर्ते मन लावून ऐकत होते. भाषणाचा अनुवाद होई त्यामुळें मी भोंवतीं मधून दृष्टि टाकण्याचा उद्योग करीत होतें.... “ म्हणून च आध्यात्मिक चिंतनांत भक्तीला कर्मयोगाचें रूप कसें मिळेल हें पाहण्याची आवश्यकता आहे. एखादा दुःखी तुमच्यासमोर उभा आहे. त्याच्याकरतां सहानुभूति वाटून तुम्ही रडलां, पण त्याचें दुःख निवारण्याकरतां जें करावयाचें तें केलें नाहीं तर तुमच्या रडण्याचा काय उपयोग ? भक्तिभावाला कांहींना कांहीं करण्याची प्रेरणा होते, त्याला कर्मयोगाचें रूप मिळतें तेव्हां त्याला ‘ करुणा ’ म्हणतात. ‘ करुणे ’चा अर्थ च हा आहे—कांहीं तरी करणें, नुसती दया पुरेशी नाहीं, करुणेची गरज आहे. म्हणून च वाढतें कीं, बंगालच्या भक्तिभावाला नवीन रूप द्यावें लागेल. ”

अनेक दिवसांपासून रोगी विछान्याला खिळला आहे. सर्व तज्ज्ञांच्या डॉक्टर्सकडून तपासून घेतलें पण रोग बरा हि झाला नाहीं व त्याचें कारण हि कळलें नाहीं. अशा एखाद्या हद्दी रोगाचें अचूक निदान गवसावें म्हणजे कोण आनंद होतो ! ...तसा आनंद कार्यकर्त्यांच्या मुखावर झळकत होता.

“शरीर-परिश्रमाची निष्ठा निर्माण होण्याकरतां शिक्षणपद्धतींत सुधार करावा लागेल. विद्यार्थी व शिक्षक दोघांनीं मिळून दररोज निदान एक तास तरी घाम गाळून परिश्रम करायला हवा. दुसरें म्हणजे, जो जमिनीची मशागत करणार नाही त्याची जमीन राहणार नाही, एवढें च नव्हे, तर त्या जमिनीवर त्याचा हक्क हि राहणार नाही. तिसरी महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, वकील, डॉक्टर, व्यापारी या सर्वांना एक व्रत च व्यायला हवें कीं, रोज कमीत कमी अर्धा तास तरी कांहींना कांहीं उत्पादक श्रम केल्यावांचून न जेवणें. अशा प्रकारची राष्ट्रीय उपासना च सुरू झाली पाहिजे. ”

टाळ्यांच्या गजरांत भाषण संपलें. तेवढ्यांत एक गृहस्थ उठून उभे राहिले अनेक प्रश्नार्थक मुद्रा त्यांच्याकडे वळतात न वळतात तो च ते बोलूं लागले, “भूदान-मूलक, ग्रामोद्योग प्रधान अहिंसक कांतीला मी माझें जीवन समर्पण करीत आहे. ”

हर्षभरानें आशादेवी बाबांजवळ येऊन सांगूं लागल्या, “डॉ. निपिन-चंद्रांच्या जीवनदानामुळें वाँकुडा जिल्ह्यांतल्या कामाला फार मोठा आधार मिळाला आहे.

गेलीं कित्येक वर्षे आशादेवी सेवाग्रामला नई तालीमचा महान् प्रयोग करीत होत्या. पण मूळच्या बंगाली म्हणून गेले दोन तीन महिने बाबांच्या बंगाल-यात्रेची तयारी करीत, भूदान मागीत, सर्वोदय विचाराचा प्रचार करीत या भागांत हिंडत होत्या. आतां हि बाबांची यात्रा सुरू झाल्यापासून व्यवस्थेंत किंचित् हि उणीव राहूं नये म्हणून त्या अहोरात्र झटत आहेत. सर्वांच्या खाण्या-पिण्याची, राहण्याची व्यवस्था नीट झाली कीं नाही, बाबांना शांति, एकांत जागा कुठें मिळेल, इत्यादि सर्व त्या जातीनें पाहतात. शिवाय नित्याचीं कामें आटोपून सभेच्या वेळीं बाबांच्या भाषणाचा अनुवाद करायला तयार होतात. रात्रीं सारें आटोपलें कीं, त्यांना म्हणावें, “मा, तुम्ही थकलां असाल ! दिवसभर आडवं व्हायलादेखील झालं नाही आज. लवकर झोपा ना ! ” तर त्यावर प्रसन्नतेनें हंसून म्हणतील, “थकलें नाही ग. पण थांब, आतां पुढच्या पडावावर जाऊन तिथें कशी काय व्यवस्था आहे ती पाहून येतें ... आणि, हें बघ,

आज ते पाहुणे आले आहेत ना ? त्यांची तब्येत बरी नाही तेव्हा डॉक्टरकडे हि जाऊन येते. ” — आणि पाहतां पाहतां त्यांची जीप डोळ्यांभाड निघून जाते.

: ४ :

‘ वंदे मातरम् ’

बनसूरीया

४ जानेवारी ’५५

राजस्थानचे माजी मुख्य मंत्री श्री. हिरालाल शास्त्री गेले कांहीं दिवस यात्रेत आहेत. आज वाटेत त्यांचेशी चर्चा करतांना बाबांनी इतकी वचन-मौक्तिके उधळली की वेचतां वेचतां माझी अगदी त्रेधा उडून गेली. “ सगुण-निर्गुणाचा वाद अगदी अर्थशून्य आहे. माणसाला दोन्हींची आवश्यकता भासते. मूर्ति फोडणाऱ्या निर्गुण भक्ताला मी नेहमी म्हणतो की, मूर्ति फोडण्याची जरूरच काय आहे ? ज्या क्षणी माझी त्या मूर्तीवरची श्रद्धा नष्ट झाली त्याच क्षणी माझ्या दृष्टीने ती मूर्ति भग्न झाली नी त्या जागी नुसता दगडच उरला. मग आता त्या दगडावर कशाला प्रहार करायचा ? ... उपनिषदांत म्हटलं आहे ... ‘ एकं सत् विप्राः बहुधा वदन्ति ’ मुसलमान लोक ‘ एकं सत् ’ तर मानतात पण ते ‘ मूर्खाः बहुधा वदन्ति ’ असं म्हणतात. ”

आमच्या यात्रेत निरुपमादेवी सेन आहेत. बंगालच्या उत्तम कवयित्री म्हणून त्या प्रसिद्ध आहेत. नाना तऱ्हेची सुंदर रांगोळी चित्रित करतांना त्यांच्या कुशल हाताकडे पहात राहावंसं वाटतं. त्यांच्या मुखातून रवींद्र संगीताची गोड लकेर ऐकतां च त्या शांतिनिकेतनच्या विद्यार्थिनी आहेत हे ध्यानांत यायला वेळ लागत नाही. दररोज प्रार्थनेपूर्वी अर्धा पाऊण तास स्वरचित भूदान-कीर्तन करून त्या श्रोतृवर्गाला तल्लीन करतात. अशा वेळी

जनसेवेला समर्पण केलेली त्यांची कला हलकें च सूचित करते कीं, नोआखालींत दुःखितांचीं आसवं पुसणाऱ्या 'एकाकी पथिका' च्या त्या परमभक्त आहेत. साठी उलटली आहे त्यांची. परंतु त्यांना रूप देतांना देवानं त्यांचं नांव सार्थक होईल अशी काळजी घेतलेली आज हि स्पष्ट दिसते. त्या आमच्या 'माशीमाँ' (मावशी) झाल्या आहेत. वांगं मला भारी आवडतं. तेव्हां जेवतांना मला 'वेगुनभाजा' (तळलेलं वांगं) आणि निर्मला जरा अशक्त म्हणून तिला दही वाढायला त्या कधीं चुकत नाहीत. दहा-बारा मैलांची वाट चालून मुक्कामावर पोहचलें कीं मायेनें जवळ घेऊन पाठीवरून हात फिरवून त्या विचारतात, "थकलीस का?" अन् मग अशा वेळीं त्यांची कला, संगीत, काव्य, सेवा, रूप इ० सर्व गोष्टींचा विसर पडतो आणि त्यांच्या मातृवात्सल्याची अखंड अनुभूति तेवढी होऊं लागते.

बात्रांची वाट पहात जनता सभास्थानावर जयघोष करीत होती 'वंदे मातरम् !' हा जयघोष अनेक महिन्यांनंतर इथें ऐकूं येत होता. त्या मंत्राची शक्ति भरतभूमीमध्ये प्रकटली होती. असंख्य तरुणांनीं त्या मंत्राच्या सामर्थ्यावर प्राणाची आहुति हंसत हंसत दिली होती कुणी फांसावर चढला होता तर कुणीं बरगडींत गोळ्या झेलल्या होत्या. 'वंदे मातरम्' म्हणत भारताचा ध्वज उंच फडकावत कित्येक हुतात्मे पुढें निघून गेले. आज विनोबा म्हणत होते, "मी जें काम करीत आहे तें बंगालला नवें नाही त्याचा उगम तर बंगालमध्ये च झाला बंकीम कृष्णनें एक मंत्र दिला. त्यानें सा-या भारताला व्यापलें. त्याचा परिणाम म्हणून च भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळालें. मी तरी दुसरं काय सांगतोय? हें च म्हणतों ना? 'वंदे मातरम्.' भूमि आपली माता आहे आणि आपण सारे तिचे पुत्र आहोंत. मातेचा नी पुत्राचा वियोग झाला तर ती किती कष्टी होईल ! जरा विचार तर करा !"

आज 'वंदे मातरम्' मधें एक नवीन अर्थ भरला जात होता. हा मंत्र असा च देशाच्या कानाकोपऱ्यांत जाईल आणि अनेकांना पुनश्च प्रेरणा देईल. 'वंदे मातरम्' स्त्रियांच्या घोळक्यांतून नाजूक आवाज आला.

सभास्थानाजवळ पोंहचत असतांना विनोबा आणि त्यांच्या मागून चालणऱ्या सार्थ्यांनीं हात वर करून प्रत्युत्तर दिलें, ' वंदे मातरम् '. आसमंतांत एक च ध्वनि निनादूं लागला ... " वंदे मातरम् ".

कालच्या च विषयावर अधिक सखोल विवेचन करीत विनोबा म्हणाले, " वैष्णवांनीं इथें भक्तिभाव निर्माण केला, पण त्यांत निष्क्रियता होती. म्हणून देशांत सक्रियता निर्माण व्हायला पाहिजे, कर्मयोगाची प्रेरणा झाली पाहिजे, त्याची अत्यंत आवश्यकता आहे, असें मीं काल सुचविलें होतें. असें पूर्वीं बंगालमध्ये कुणाला सुचलें नव्हतें असें नाहीं. इथें सक्रियता आली होती परंतु ती हिंसक होती आणि तिनें अत्याचाराचें रूप धारण केलें होतें वैष्णवांच्या भक्तिभावयुक्त निष्क्रियतेनें काम होणार नाहीं, ती कुचकामी आहे, असें वाटून येथील युवकांनीं कर्मयोग सुरू केला. तो हिंसक होता. म्हणजे एक दोष नाहींसा झाला. निष्क्रियता गेली. पण नवीन दोष— हिंसा— आला त्यानें शक्ति वाढण्याऐवजीं क्षीण झाली. आतां असें करायला पाहिजे— वैष्णवांची अहिंसा व तरुणांची सक्रियता दोन्ही हवी, म्हणजे थोडक्यांत अहिंसायुक्त कर्मयोग आचरायचा भूदानाचें आंदोलन म्हणजे अहिंसायुक्त कर्मयोग च आहे. ह्यानें बंगालची चित्तशुद्धि होईल व प्राणशक्ति वाढेल. "

एकदां या ' अहिंसायुक्त कर्मयोगा ' चें मर्म ध्यानांत आलें तर भारतीय जनता ' द्वि सप्त कोटि भुजां ' नीं दान देऊं लागेल यांत बाबांना शंका राहिली नव्हती. " ज्यानें मला जमीन मागण्याची प्रेरणा दिली तो च जनतेला जमीन देण्याची प्रेरणा देईल " — असा त्यांचा भक्तहृदयाचा अमर विश्वास. हा विश्वास अनाढ्यीं आहे असें जर उद्यां आढळलें तर ' मला मागण्याची प्रेरणा कां दिलीस ? ' म्हणून ते देवाला जाव विचारल्यावांचून राहणार नाहींत !

: ५ :

एक पत्र !

अमरकानन

५ जानेवारी १५५

बाँकुडा जिल्हा काँग्रेसचे चिटणीस कै. गोविंदबाबू रामकृष्ण परमहंसांचे भक्त आणि भूदान-यज्ञांत निष्ठेने काम करणारे सेवक होते. आसपासच्या गांवांतील गोरगरिवांचे ते कैवारी होते. “ विनोबा इथे पोचल्यानंतर भूदानाकरतां जीवन समर्पण करायचें ” असे त्यांनीं ठरवून ठेवले होते. परंतु ईश्वराची इच्छा वेगळी च असावी. त्यानें गोविंदबाबूंची जीवनयात्रा नुकती च संपवली. त्यांच्या प्रेरणेने गांवकऱ्यांनीं बांधलेली कालची ती झोपडी सांगत होती की, ते भूदानकार्यात रंगले होते. बाबा त्या झोपडीत राहून गेले की तिथे सर्वोदय-आश्रम चालू करण्याचें त्यांनीं मनांत योजले होते. त्या झोपडीचे उद्घाटन काल च बाबांनीं केले होते. आज त्यांच्या शांत आश्रमांत निवास होता.

शेजारच्या खेड्यांतील जे लोक बाबांच्या दर्शनाला व स्वागताला येत होते त्यांच्या हृदयांत गोविंदबाबूंच्या सतत सेवेविषयीं अपार श्रद्धा आढळली.

आश्रमाच्या आवारांत मध्यभागीं रामकृष्णांचें मंदिर उभें होतें. शेजारीं च त्यांच्या भक्ताची — गोविंदबाबूंची — समाधि होती. फळां-फुलांच्या झाडांनीं अंगणाला नटवले होते. बाबा एका विशाल आम्रवृक्षाखालच्या व्यासपीठावर बसले होते. गोविंदबाबूंच्या स्मृतीने वातावरणांत गांभीर्य निर्माण झाले होते. कांहीं क्षण स्तब्ध राहून बाबा एकेक शब्द शांतपणे उच्चारुं लागले — गोविंदबाबूंच्या अव्यक्त रूपाला शब्दफुलें वाहिलीं जात होती. “ गोविंदबाबूंसारखा निष्ठावान् सेवक इथे निपजावा हें ह्या जिल्ह्याचें भाग्य च म्हटलें पाहिजे. गीतेंत सांगितलें आहे की, अंतिम क्षणाला मनुष्याची जी भावना असते त्यानुसार त्याला गति मिळते. महात्मा गांधी प्रार्थनेला जात होते, त्या वेळीं प्रार्थनेच्या भावाने त्यांचें मन भारले होते. रोजच्यापेक्षा त्यांना किंचित् उशीर झाला होता. जातां जातां परमेश्वराने त्यांना अलगत उचलून

नेलें. तसें च गोविंदबाबूंचें मन ज्या क्षणीं भूदानमय झालें होतें त्याच वेळीं परमेश्वरानें त्यांना नेलें...आणि भूदानाच्या कार्याची जबाबदारी त्यांच्या मित्रांवर सोंपवून दिली.”

सत्पुरुषांच्या मृत्यूनंतर हि त्यांच्या अव्यक्त रूपांत किती काम होऊं शकतें ह्याचें प्रत्यंतर आज येत होतें.

ॐ अक्षर लिहिलेला एक फोटो नेहमीं विनोबांच्या खोलींत असतो. त्या फोटोच्या मागें इतिहास च आहे. तो फोटो मूळ बापूंच्या खोलींतला. त्यांच्यानंतर किशोरलालभाईकडे आला व त्यांच्यानंतर बाबांकडे आला. अधून मधून तो फोटो समोर ठेवून ते ध्यान करीत असतात. त्या फोटोच्या कोपऱ्यांत धुळीचे कण सांचलेले आज आढळले. ते पाहून विनोबा म्हणाले, “अस्वच्छता असली म्हणजे ध्यान होत नाहीं आधीं ते साफ करा.” मागें एकदां त्रिहारमध्ये एका शाळेंत मुक्काम होता. शाळेंत सरस्वतीपूजनाचा उत्सव आदले दिवशीं च झाला होता केळींच्या साली, कागदांचे तुकडे, सिताफळाच्या त्रिया आवारांत पडल्या होत्या. वर्गाच्या खोल्या आमच्याकरतां रिकाम्या केल्या होत्या. बेंचेस, खुर्च्या वेड्यावांकड्या पडल्या होत्या. तें दृश्य पाहून विनोबा खोलींत न शिरतां चटकन् ते साफ करायला लागले. त्यांच्या मागोमाग सारी च मंडळी धांवली. शाळेचीं मुलें व शिक्षक त्यांत सामील झाले. अर्धवट जळक्या उदबत्त्या आणि त्रिडीचीं थोटकें उचलत बाबांनीं त्या मुलांना विचारलें, “अशा जागीं देवी सरस्वती प्रवेश करील का रे ?” त्या मुलांनीं माना खालीं घातल्या. त्यांपैकीं एक हळू च पुटपुटला, “नाहीं बाबा ! ती नाहीं येणार !” ... Cleanliness is Godliness असें ते नेहमीं च म्हणतात.

सूत कांततांना विनोबा नेहमीं खालीं काळा कपडा ठेवतात. आज तो लवकर सांपडेना, तेव्हां काळी घोंगडी च घेऊन बसले व “काळी घोंगडी, काळी काठी ! काळा दोरा कंठीं बोली महाराची थेट मऱ्हाटी” गुणगुणूं लागले. मधें च थांबून माझ्याकडे पाहत म्हणाले, “कॉलेजमधल्या मुलीला कशाला माहीत असेल हें गाणं ?” मग हंसत उद्गारले, “कालः इज्यते यत्र सः”—जिथं काळाचा होम होतो तें कॉलेज !” कॉलेजच्या डिग्रीची ते नेहमीं च अशी थट्टा करीत असतात.

आजकाल महादेवीताईंना बाबा शांकरभाष्य व गीता शिकवतात. आज त्या बाबांना म्हणत होत्या, “ तुम्ही आतां सूत कांतणार मग शिकवणार कसं ? ” बाबा म्हणाले, “ त्याची नको काळजी. गीता आणा तुम्ही. एकीकडे आमचा चरख्याचा शंखनाद चालेल आणि दुसरीकडे ‘ भगवद्-गीता ’ ‘ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे ’ चालूं द्या. ”

श्री. बाळासाहेब खेरांच्या हस्ते गागोद्याला (बाबांचे जन्मस्थान) भूमिवितरण झाल्याची बातमी आजच्या वर्तमानपत्रांत होती. ती ऐकून बाबांनी स्वतः हाताने त्यांना पत्र लिहिले. त्यांतल्या प्रसादाचा स्पर्श हृदयाला झाल्यावांचून राहिला नाही.

“ — आज मी वाचले की, आपल्या हातून गागोद्याला भूमिवितरण झाले आणि तिथे आतां कुणी भूमिहीन राहिला नाही. दुसऱ्या गोष्टीचा मला आनंद झाला च पण पहिलीचा विशेष झाला. मला वाटले, भूदान-यज्ञाचे काम नेमके आपल्या मनोभावाला जुळण्यासारखे असावे. ईश्वर आपणांस या कामांत उडी घेण्याची प्रेरणा देईल तर सर्वांना किती आनंद होईल !

“ हिंदुस्थानची आणि जगाची सोडवणूक पक्षयुक्त राजनीतीने होणार नाही, पक्षरहित लोकनीतीने होईल, अशी माझी धारणा झाली आहे. आपणाला हि हा विचार हृदयंगम वाटला होता अशी हि माझ्या मनावर छाप आहे. या बाबतीत अधिक चिंतनाची गरज आहे. आपल्याकडे माझी सहज ओढ झाली आहे. यांत ईश्वराची काय योजना असेल ती खरी.

“ आपल्यावरील आपत्तीची बातमी बऱ्याच उशीरां, जलपल्लवांत दूर दूर फिरत असतांना मला कळली होती. शांतीसाठी ईश्वराची प्रार्थना करून मी समाधान मानले होते. — पाण्यापावसाचा आणि पुराचा मार खाऊन माझी तब्येत मध्यंतरी जरा गडबडली होती. आतां ठीक आहे. हरि नेईल तिथे जात आहे आणि करवील ते करीत आहे. ”

वर्धेहून दत्तोबा, भाऊ पानसे व नुकतीच हिंदुस्थानांत आलेली एक इंग्लिश महिला हे पाहुणे आज आले. दत्तोबा व भाऊ बाबांचे फार जुने व प्रिय शिष्य. त्यांच्याशी बाबांच्या शिल्लोप्याच्या गप्पा सायंकाळी सुरू होत्या.

पवनारच्या (वावांचा वर्धेजवळचा आश्रम) विहिरींत पाणी किती चढलं, शेतांतील काम कुठवर आलं, अमुक आजारी होता ना ? ' सेवक ' (मराठी मासिक)चे ग्राहक किती वाढले ? इ० विचारपूस बावा करीत होते. गुरुशिष्यांमधला मोकळेपणा व जिऱ्हाळा मोठा गोड वाटला. बोलणें मराठींत सुरू होतें— बरे च दिवसांनीं मराठी संवाद कानीं पडत होता म्हणून कीं काय, सारें अधिक च गोड वाटलें.

: ६ :

निर्भयतेचा आधार आत्मा !

त्रिहारजुडिया

६ जानेवारी '५५

आज ' अभय आश्रमां ' त मुक्काम होता. बंगालचे माजी मुख्य मंत्री डॉ. प्रफुल्लचंद्र घोष हे ' अभय आश्रम ' या संस्थेचे आधारस्तंभ आहेत. आश्रमाच्या अंगणांत वटवृक्षाच्या छायेत रांगोळ्यांनीं सजविलेल्या पारावर विनोबांकरतां आसन तयार केलेलें होतें. आठ दहा मैलांची वाट चालून आलेल्या पथिकाच्या कानांवर मधुर, दृढ स्वर पडले.

‘ शुभ कर्म पथे धर निर्भय गान ।

सद्य दुर्बल संशय होक अवसान ॥ ’

— विनोबांचे डोळे मिटले होते, दृष्टि आंत वळली होती. ...

‘ चल चल यात्रि चल दिनरात्रि

कर अमृत-लोक-पथ-अनुसंधान ’

ईश्वरानें कवीच्या शब्दांद्वारें मार्ग आंखला आणि पथिकाच्या पावलांत प्राण ओतला ! ... नादमधुर, अर्थगंभीर गीतानें भारावलेल्या अवस्थेंत विनोबा बोलूं लागले, “ बंगालपासून च साऱ्या हिंदुस्थानला विचाराची प्रेरणा मिळत गेली. बंगालला मी नवा विचार तो काय देणार ? गंगेच्या पाण्यानें च गंगेचें तर्पण करतात ना ? तद्वत च बंगालच्या च विचारधारेनें बंगालचें तर्पण मी करणार आहे.

भारतीय संस्कृतीच्या विविध प्रतीकांनीं नटलेली सुवक रांगोळी लक्ष वेधीत होती. तेवढ्यांत कुटींतल्या एका चित्राकडे बावांची दृष्टि वळली. रामकृष्ण परमहंसांची एक कहाणी आहे. ते कांचनाला कधीं च स्पर्श करीत नसत. एकदां चुकून त्यांना कांचनाचा स्पर्श झाला तर त्यांना विंचवाचा दंश झाल्यागत वेदना झाली. त्या वेदनेंतील अवस्थेंत असतांनाचें त्यांचें एक चित्र समोर दांगलेलें होतें. कितीतरी वेळ अनिमिष नेत्रांनीं ते त्याकडे पाहत होते.

खेड्यांतील 'माळी व डोम (हरिजन) लोकांनीं आसपासच्या प्रदेशांत सांपडणाऱ्या वस्तूंनीं तयार केलेलें व्यासपीठ म्हणजे ग्रामीण कलेचा उत्कृष्ट नमुना होता च, परंतु त्या भावड्या जीवांचा स्नेह तिथें साकारला होता — त्यामुळें तें सारें विशेष गोड वाटलें.

‘ अहिंसाशास्त्रांत निर्भयतेचें स्थान ’ ह्यावर आज विवेचन सुरू होतें. “ आज आम्ही अभय आश्रमांत बसलों आहोंत. पण आज सारें जग मात्र भयाचें एक महान् निवासस्थान बनलें आहे. केवळ दुबळे देश च भीत आहेत असें नव्हे तर बलवान् राष्ट्रे देखील एकमेकांना भीत आहेत. निर्भय होण्याकरतां शस्त्रास्त्रें वाढविण्याची स्पर्धा चालली आहे. परंतु निर्भयता हा आत्म्याचा गुण आहे. ती शस्त्रावर अवलंबून नाही. जो कुणाला भीत हि नाही नी कुणाला भिववीत हि नाही तो च खरा निर्भय.... आज अमेरिकेनें आपलें नेतृत्व अशा माणसाच्या हातीं सोंपवलें आहे कीं जो एक मोठा सेनापति आहे. वास्तविक देशाचें नेतृत्व स्थितप्रज्ञाच्या हातीं सोंपवलें पाहिजे. त्याच्याऐवजीं एका लष्करी माणसाच्या हातीं नेतृत्व सोंपविलें जातें तेव्हां तो देश किती भयभीत आहे हें स्पष्ट च आहे. ह्याचा परिणाम असा होतो कीं, साऱ्या जगाच्या शांतीची भिस्त व आधार मूठभर लोकांच्या हातीं येतो. मूठभर माणसांच्या हातीं सारी सत्ता सोंपवणें अत्यंत चूक आहे. जोंपर्यंत जगांत सर्वत्र सत्तेचें केन्द्रीकरण राहिल तोंवर हा भीतीचा बाजार कायम राहिल ह्यांत तिळमात्र शंका नाही. तेव्हां आतां अशी वेळ आली आहे कीं, जनतेनें हा विचार समजून व्यावा कीं सत्तेचें विभाजन केलें पाहिजे, करावें लागेल आणि त्या द्वारे आपल्या समस्या स्वतः च सोडविण्याची शक्ति मिळवावी लागेल. ”

: ७ :

जीवन संगीत

वाँकुडा

७, ८ जानेवारी '५५

शहर म्हटलें कीं लोकांचा समुद्र ! लाटा येत राहाव्या तसे शहरांत शिरतांना लोकांचे थवे बाबांच्या रोखानें येत राहतात. प्रत्येक चौकावर स्वागताकरतां द्वारे सजवलेलीं होतीं. दुकानओळींत, घराघरांवर हि तोरणें लावलेलीं होतीं. मात्र अशा गर्दीच्या ठिकाणीं लोकांचें बाबांच्या पायां पडणें, गंध-अक्षता लावणें यामुळें चालतांना भलती च गैरसोय होते. विनोबांना तर हें सारें आवडत च नाहीं. म्हणून ' दांडिये प्रणाम ' (उभ्या उभ्या नमस्कार करा) असें ते सारखे म्हणत होते. पण लोकांना ऐकायला फुरसत कुठें होती ? गर्दीतून वाट काढून बाबांच्या चरणाला स्पर्श केल्यावांचून त्यांना कुठलें चैन पडायला ! त्यामुळें गर्दी आटोक्यांत येईना. शेवटीं बाबांनीं नेहमींचें अस्त्र काढलें. ते हवेशीं हितगुज करूं लागले — वेगानें धावूं लागले. ' शहरांत धावणें हें देखील व्यवस्थेचें एक अंग आहे ' असें ते म्हणतात. कारण अशा वेळीं वानरसेना सोडून बाकी सारे मार्गे पडतात. दीड दोन मैल धावणें झालें. विहार सोडण्याच्या सुमारास एका अपघातांत माझ्या पाठीला मार बसला होता. धांवतां धांवतां मधें च थांबून ते मला विचारूं लागले, " तुझं तें दुखणं बरं झालं ना ? मग आतां दुसरी जखम व्हायला कांहीं हरकत नाहीं. चल, पळूं या. "

धांवत धांवत निवासस्थानीं पोहोंचलों अन् नवीन आशेचें खड्ग हातीं घेऊन विजयी वीराप्रमाणें नवजीवनच्या प्रातःकाळीं तिमिराचें द्वार भेदून प्रवेश करणाऱ्या ज्योतिर्मयाचा जयजयकार करणारें रवींद्रगीत कानीं पडलें—
" भेंगेछो द्वार अशेछो ज्योतिर्मय । तोमारी होक जय ।

हे विजयी वीर, नवजीवनेर प्राते । नवीन आशाय खड्ग तोमार हाते । "

गीत ऐकत असतांना विनोबा समाधिस्थ झाले. नंतर एवढें च म्हणाले, “प्रातःकालच्या मंगल वेळीं तुम्हीं मला भक्तिभावानें भरलेलें गोड भजन ऐकवलें. त्यानें जवळ जवळ माझी समाधी च लागली. इतकी भावभक्ति, हृदयाची इतकी मधुरता ज्या देशांत आहे त्या देशाची शक्ति कांहीं कमी नाही. भक्तिभावयुक्त मधुर संगीत ज्यांच्या वाणीमधें, हृदयामधें नी कृतीमध्ये असेल त्यांच्यामोर अँटम आणि हैड्रोजनसारखीं मोठमोठीं बलशाली शस्त्रास्त्रें देखील टिकणार नाहीत. परंतु संगीत आणि भक्ति केवळ वाणींत असून चालणार नाही. कृतीमध्ये हि उतरायला पाहिजे. भूदानयज्ञद्वारां सर्वांनीं च भक्तिमय, मधुर संगीतमय कृति करण्याची सुसंधि लाभली आहे. ज्यांच्याजवळ जमीन वा संपत्ति असेल त्यांनीं त्याचा षष्ठांश द्यावा. ज्यांच्याजवळ दोन्ही नसेल त्यांनीं श्रमशक्तीचें दान द्यावें. ज्यांच्याजवळ बुद्धि आहे त्यांनीं ती दरिद्रनारायणाच्या पूजेंत खर्च करावी. कांहीं लोकांनीं जीवन समर्पण करून या कार्याकरितां जीवनदान द्यावें. या आंदोलनांत प्रत्येक व्यक्तीला प्रेमप्रकाशनाची संधि मिळते.”

भाषण संपतांच मी वीनादी व गोपालबाबूंच अभिनंदन करायला धावलें. त्या दोघांनीं हि आपल्या संगीतानें बाबांना हि जिंकलं होतं. गेले आठ दिवस साजासहित एक संगीत-टोळी आमच्याबरोबर फिरते आहे. तीं दोघें त्या टोळीचे प्रमुख आहेत. वीनादी नास्ता वादत होती. माझ्या तोंडांत रसगुळा कोंबत आपल्या आवाजाइतकेंच गोड स्मित करून तिनें अभिनंदनाला उत्तर दिलें. खुंट्या पिळण्यांत गोपालबाबू गर्क झाले होते—त्यांच्या गंभीर चेहऱ्यावर किंचित् हास्याची रेखा उमटली.

पहांटेच्या प्रशांत वेळीं वीनादीच्या बंगालींतला ‘ईशावास्यपाठ’ नी पहांटेच्या रागांतलें रोजचें नवीन भजन ऐकत आमचा दिवस उजाडतो. संध्याकाळीं सभेंत “स्थितप्रज्ञ समाधिस्थ काके बोले हे केशव” ही मालकंस रागांतली मधुर प्रार्थना ऐकून सारी सभा तन्मय होऊन जाते. मग विनोबांचें संगीताहून मधुर भाषण ! दिवसभर संगीत-टोळीची तालीम चालू असते. निर्मलाला विनोबांनीं सध्यां प्रकृति उत्तम करण्याकरतां कांहीं दिवस काम न करण्याचा हुकूम दिल्यामुळें ती दिवसभर वीनादीच्या टोळीबरोबर राहते. तिकडे त्यांचा तंबोऱ्याचा मधुर निनाद ऐकूं यायचा नी इकडे आमचा

टाइपरायटरचा टपटप आवाज. आपलें काम म्हणजे 'संगीतमय कृति' आहे असें म्हणून मला समाधान मानावें लागतें.

बंगालांत प्रवेश केल्यापासून विनोबा अहिंसेवर व कर्मयोगावर विशेष भर देत आहेत 'गीता-प्रवचनां' ची बंगालला अतिशय जरूर आहे असें ते परवां म्हणाले. बंगालमध्ये भावनेची उत्कटता व तीक्ष्ण बुद्धि आहे. पण येथील भक्तीला निष्क्रियतेचें स्वरूप व कर्माला हिंसात्मक स्वरूप आलेलें. त्यामुळें 'ज्ञान, भक्ति व कर्म' ह्या तिहींचा समन्वय जीवनांत करण्याचें तत्त्वज्ञान बंगालला हवें आहे. अहिंसेचें शस्त्र हें कोणत्याहि हिंसक शस्त्राहून अधिक प्रभावी आहे याची जाणीव बंगालच्या तरुणवर्गाला व्हायला हवी आहे. इथें घरोघर विश्वबंधुत्वाचा पाठ देणारें रवींद्र-संगीत ऐकूं येतें, राम-कृष्ण-विवेकानंदांचे ग्रंथ दिसतात. अहिंसात्मक कर्मयोगाच्या नवविचारांचें बीजारोपण झालें तर बंगालच्या भूमींत उत्तम पीक येऊं शकेल, असा विनोबांचा विश्वास आहे. सकाळीं युवक-संमेलनांत विनोबांनीं अहिंसाशास्त्रावर एक प्रबंध मांडला.

“आज जगभर हिंसेची शक्ति वाढविली जात आहे. हिंदुस्थान हि त्याच मार्गानें जाईल तर त्याला अमेरिका किंवा रशियाला गुरु करावें लागेल आणि पराधीन व्हावें लागेल. मग देशांतील गरिबांकडे अर्थातच दुर्लक्ष होणार. तेव्हां दुसऱ्या म्हणजे अहिंसेच्या शक्तीचा आश्रय घेण्यांत च आमचें कल्याण आहे. अहिंसेचा अर्थ केवळ हिंसा न करणें एवढा च नाही. अहिंसेचा एक अर्थ आहे निर्भय बनणें, दुसरा प्रेमयुक्त सहयोग आणि तिसरा विधायक कार्यांत श्रद्धा ठेवणें. ही शक्ति जर वाढवायची असेल तर आपल्याला एक व्रत घ्यावें लागेल. आम्ही कोणाला भिणार नाहीं आणि कोणाला भिववणार नाहीं. आम्ही शरीर नसून आत्मा आहोंत. आमच्या शरीराला जर कुणी त्रास दिला तरी हि आम्ही त्याला वश होणार नाहीं. समोरच्या माणसाचा विचार पटला तर मात्र त्याचा स्वीकार करूं ... हाच वेदान्त.”

“सर्व भेदासुरांचा नाश करून प्रेम आणि सहयोगाच्या तत्त्वावर नवी समाजरचना करूं. आमचीं साधनें विधायक राहतील. समोर कुणी तलवार घेऊन येईल तर आम्ही हातीं वीणा घेऊन जाऊं. त्यांची कर्कश वाणी राहील

तर आम्ही सुमधुर संभाषण करू. असत्याला सत्याने जिंकायचें आहे. विध्वंसक कार्याला विधायक कार्याने जिंकायचें आहे ”

बंगालचे सर्वश्रेष्ठ साहित्यिक श्री. ताराशंकर बंद्योपाध्याय आज विनोबांना भेटले. त्यांनी संपत्तिदान दिलें आहे. विनोबा त्यांना म्हणाले, “ मला तुमच्याकडून वाग्दान हवें आहे. ” ताराशंकरजी बंगालीमिश्रित हिंदीत बोलत होते. असंख्य तुषार उडवीत नाचत गात चाललेल्या धवधव्याप्रमाणें त्यांचा शब्दप्रवाह सुखकर वाटत होता. ते म्हणाले, “ भारत कांहीं कायद्याचा देश नाही, अंतरीच्या प्रेरणेचा देश आहे. सूर्याचा आलोक (प्रकाश) आणि उष्णता जशी सर्वत्र पसरते, तशीच तुमच्यासारख्या साधूंची सहज अलंकारविरहित भाषा जनतेला बोधमय होते ... कारण भारताची ही परंपरा च आहे कीं येथील राजे राज्यें पेंकून काषाय वस्त्र लेऊन बाहेर पडत ... बंगालला तुमची गरज आहे. तुम्ही पुनः इथें या. आम्ही सर्व तुम्हांला सहयोग देऊं. केवळ राजकारणी लोकच नाही तर लेखक, संगीतज्ञ, शिल्पी, चित्रकार, सामान्य जनता सारे आम्ही तुमच्या मार्गे मार्गे येऊं. रवींद्रनाथांनी लिहिलें, ‘ हे चिरसारथि नव रथचक्रे मुखरित पथदिन रात्रि ’ ... आमचा तो चिरसारथी आहे — संन्यासी ! खरेंच, तुम्ही जरूर या. आमच्या बंगला देशांत पुनः या. ” ... ताराशंकरजी म्हणजे बंगालमधील एक फार मोठी शक्ति आहे. त्यांचें आयुध आहे लेखणी ! ते गेल्यानंतर कार्यकर्त्यांना विनोबा म्हणाले, “ वाल्मीकि तुमच्या हातीं आला म्हणजे रामायण तुमच्या हातीं आलेंच समजा. ”

जानकीदेवी वजाज यांची — विनोबांच्या भाषेत — ‘ अखंड बालक वृत्ति ’ कायम आहे. बालकाच्या उत्साहानें त्या कूपदानाचें काम करतात, आणि विनोबांकडे आल्यावर आपल्या सहज विनोदानें त्यांना खूप हंसवतात. गेले कांहीं दिवस त्या बांकुडाला येऊन विहिरी बांधण्याकरतां स्त्रियांना अलंकारदान करण्यास प्रवृत्त करीत आहेत. त्या यात्रेंत असल्या कीं दागिने घेऊन व्यासपीठाकडे येणाऱ्या स्त्रियांची रीघ लागते. विनोबा तर दागिन्यांना कचराच समजतात. ‘ कचऱ्याचें काय दान करायचें, तो तर पेंकून द्यायचा असें हि ते सांगतात. ‘ दागिन्यांनीं स्त्रियांना दाबून टाकलें आहे. निर्भय व्हायचें असेल तर दागिने पेंकून द्या. ’ स्त्रियांना ते नेहमीं हाच संदेश

देतात. इथें आमचा मुकाम एका धनाढ्य मारवाडी बंधूंच्या बागेंतील बंगल्यांत होता. बंगल्याच्या चारी बाजूंना तलाव होते. आमच्या यजमानांनीं जानकीदेवीच्या प्रेरणेनें या जिल्ह्यांत १०८ विहिरी बांधून देण्याचा संकल्प केला. जानकीदेवींचा आणखी एक प्रिय उपक्रम म्हणजे घुंवट ठेवणाऱ्या मारवाडी स्त्रियांना विनोबांकडे आणून विनोबांना म्हणायच्या, “ यांना घुंवट फेंकून आमच्यासारखें हिंडायला सांगा. ”

: ८ :

परदेशी प्रवासी

ओन्दा

९ जानेवारी '५५

वाट चालून मुकामावर पोहचतां च स्वागतार्थ आलेल्या जनसमुदाया-समोर विनोबा आजकाल रोज एखादा नवा विचार सांगतात. आज म्हणाले, “ आपला देश पूर्वेकडचा आहे. पूर्व दिशेला ज्ञानप्रभेचा उदय झाला. ह्याचें स्मरण करून देऊन त्यांनीं ‘ विश्वभारती ’ चा उल्लेख केला. साऱ्या जगतांतल्या लोकांनीं तिथें येऊन एकमेकांच्या संस्कृतीचें अध्ययन करावें हा ‘ विश्वभारती ’चा मूळ उद्देश. परंतु संस्कृतीचें अध्ययन केवळ ग्रंथांनीं होत नाहीं तर सामाजिक जीवनां होत असतें, असें सांगून त्यांनीं रविबाबूंचें स्वप्न साकार करण्याचा व क्रान्तीचा आदर्श नमुना उपस्थित करण्याचा आदेश दिला.

विनोबा नेहमीं म्हणतात, “ भारतांत एक फकीर प्रेमानें जमीन मागतोय व लोक त्याला प्रेमानें लाखों एकर जमीन देत आहेत, ही घटना युरोप, अमेरिकेंतील लोकांना चमत्कारासारखी वाटते. म्हणून हा चमत्कार पाहायला कित्येक स्त्री-पुरुष इथें येतात. कायद्यानें जमीन घांटली गेली असती तर लोक असे पाहायला आले असते का ? ” आमच्या यात्रेत

सतत कुणी ना कुणी परदेशी पाहुणा वा पाहुणी येत असतात च. कुतूहलाने आलेला एखादा विशींतला तरुण असो कीं ज्ञान-अनुभवांची शिदोरी घेऊन आलेला एखादा वयोवृद्ध प्राध्यापक असो, प्रत्येकजण हेंच म्हणत जातो, “जमिनीच्या आंकड्यांचें महत्त्व नाही, महत्त्व आहे अहिंसेच्या मार्गाचें. भारतांत जर हा प्रयोग यशस्वी झाला तर जगाला हवा असलेला मार्ग मिळेल.” गेले तीनचार दिवस यात्रेंत असलेली इंग्लिश महिला म्हणत होती, “फार भाग्यवान् आहेस तूं. मला मात्र आतां अशी भीति वाटूं लागली आहे कीं जास्त दिवस इथें राहिलें तर मला परत जाण्याची इच्छाच उरणार नाही ... पण मी जरी गेलें तरी मला पत्र पाठवून यात्रेची बातमी कळवशील ना ? ” तिचे नेहमीचे हंसणारे डोळे किंचित् उदास वाटले मला. चार पांच दिवसांत च तिला कांहींतरी गवसलें होतें. गेलीं कांहीं वर्षें ती याच्या च शोधांत होती. शस्त्रांच्या खणखणाटांत, स्वार्थाच्या बाजारांत, माणूस माणसाला विसरूं लागलेला पाहून ती निराश झाली होती. पैशाकरतां पोटाच्या पोराला दूर लोटणारा बाप, पाटाच्या भावाशीं वैर करणारा भाऊ, शेजाऱ्याला वैभव लाभलें म्हणून त्याचा मत्सर करणारा माणूस, ... हें सारें पाहून तिला हताश वाटूं लागलें होतें. एक देश दुसऱ्या देशाला भितो व तोच आपल्यापेक्षां दुर्बल देशाला भिववितो हें वघून ती खिन्न झाली होती. “शेजाऱ्यावर प्रेम करा ” ही शिकवण अर्थशून्य तर नाही ना, अशी अभद्र शंका तिच्या हृदयाला व्याकुळ करूं लागली होती. शेजाऱ्यावर प्रेम करून त्याला प्राणांपेक्षां प्रिय जमीन, पूर्वापार परंपरेन तिच्यावर ज्याची मालकी होती, हक्क होता, ती जमीन देणारा दानवीर ‘माझ्याजवळ एक भाकरी आहे, तुझ्याजवळ ती हि नाही, चल आपण अर्धी अर्धी खाऊं,’ असें म्हणणारा उदार शेतकरी, आपल्या जमिनीचा, संपत्तीचा योग्य तो हिस्सा देऊन कामाला लागलेला जमीनदार — हीं ह्या जगांतलीं चित्रें पाहून तिची निराशा दूर पळाली, खिन्नता नाहीशी झाली आणि आंत कुठेंतरी विलक्षण समाधान तिला वाटूं लागलें. ... ‘मी बदललें, माझें जीवन बदलवलें तर त्याचा रंग भी माझ्या भोंवतींच्या वातावरणावर चढवूं शकतें’ हा विश्वास घेऊन भरल्या हृदयानें ती आज जात होती.

कालपासून एक अमेरिकन विद्वान् जोडपें बरोबर आहे. त्यांनीं मोठ्या उत्सुकतेनें विनोबांना अमेरिकेकरतां संदेश मागितला. विनोबा म्हणाले, “ My work is my message ” [माझे काम हाच माझा संदेश आहे.] — तीं दोघे Quakers आहेत. आज त्यांनीं आपल्या एका सभेचा वृत्तान्त विनोबांना सांगितला. “ एकदां आम्ही निर्णय करूं शकत नव्हतो. आमचे सारे निर्णय सर्वसंमतीनें च होतात. बराच वेळ झाला, निर्णय होऊं शकला नाही. मतभेद मिटेना म्हणून शेवटीं आम्ही कांहीं काळ शांत राहिलों. थोड्या वेळानें पुनः चर्चा सुरू केली. मतभेद मिटले. निर्णय झाला. ” हें ऐकतांच विनोबा म्हणाले, “ Yes, silence is the greatest eloquence. ”

दुपारीं बंगाल प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या कार्यकारिणीची बैठक बाबांच्या उपस्थितींत झाली. पण ती पडद्याआड झाली. काँ. कमिटीचे अध्यक्ष अतुल्यबाबू व चिटणीस श्री. नाहरजी यात्रेंत आहेत. भूदानाचें काम चालू ठेवण्याचा संकल्प त्यांनीं केला आहे.

“ पराक्रमाचीं कामें श्रद्धेवांचून होत नाहीत. ज्ञानप्राप्ति देखील श्रद्धा असल्याशिवाय होऊं शकत नाही. भक्तिमार्गाला तर श्रद्धेची अत्यंत जरूर आहे. आज्ञ्याची सेवा करतांना हा कदाचित् मरेलहि अशी शंका नव्हे तर आपल्या सेवेनें शुश्रूषेनें तो बरा होईल ही श्रद्धा च मनांत असते. आज हजारों वर्षे हिंसेवर श्रद्धा ठेवून माणूस असफल प्रयोग करीत राहिला आहे. माझी मागणी एवढी च आहे—कीं आतां जरा अहिंसेवर श्रद्धा ठेवा आणि भूदानाचा प्रयोग करा — तुम्हांला फळ अवश्य मिळेल.....साहित्याची शक्ति दुसऱ्या कुठल्याहि शक्तीहून श्रेष्ठ आहे. बंगालवर त्या शक्तीचा च परिणाम होतो. ” ताराशंकरबाबू शब्दन् शब्द ऐकून खुष होत होते. साहित्याच्या शक्तीचा जेव्हां बाबा गौरव करूं लागले तेव्हां तर ते उडण्याचे च बाकी राहिले होते — इतका अतोनात आनंद झाला होता त्यांना ! शब्द उमगणाऱ्या ताराशंकरबाबूंची मनःस्थिति ही अशी व्यक्त होत होती. पण पलीकडे बसलेला तो भोळा जीव ! त्याला शब्द कुठें उमगत होते ? पण भाव कळत होता, त्याचा स्पर्श त्याच्या निष्कपट हृदयाला होत होता, आणि म्हणून च डोळे विस्फारून, कान टवकारून एकाग्रतेनें तो साधुबाबांचे शब्द

ऐकत होता. भाषण संपलें तेव्हां हातांतला कोयता बाजूला ठेवून, जमिनीला डोकें टेकवत होता तो. बाजूला उभ्या असलेल्या ताराशंकरबाबूंचे शब्द ऐकूं येत होते — “आज तो बाबाने कमाल की ! मै सचमुच बहुत प्रभावित हुआ हूं” — बाबा धीमेपणें पावलें टाकीत निवासाकडे जात होते. त्यांच्या शब्दानें कवीच्या हृदयांत भावतरंग उठले होते. भोळ्या गांव-कऱ्यांच्या हृदयांत भक्तितरंग उठलेच होते— पण ते स्वतः मात्र शब्द फेकून पुनः आपल्या ‘ब्रह्ममय जगांत’ जाऊन वसले होते.

: ९ :

गंगा आणि सागर

विष्णुपूर

१० जानेवारी १९५५

विष्णुपूर हें ऐतिहासिक महत्त्वाचें शहर आहे. पूर्वीची मल्लराजांची राजधानी. वाटेंत ठिकठिकाणीं प्राचीन मंदिरांचे व किल्ल्यांचे अवशेष लोटलेल्या काळाचें स्मरण करून देत होते. शहरांतल्या दीड मैलाच्या वाटेवर घरांबरांतून, गच्चीवरून सतत पुष्पवृष्टि चालू होती. प्रत्येक घरासमोर आरतीचें ताट हातीं घेतलेल्या व शंख फुंकणाऱ्या स्त्रिया उभ्या होत्या. बंगालांत शंख-नादाचें विशेष च महत्त्व. प्रत्येक मंगल प्रसंगाचा आरंभ शंखनादानें होतो. विनोबांना मात्र रोजचा शंखनाद ऐकून ‘शंखोबा’चें स्मरण होतें. शंख-नादाप्रमाणें च इथल्या स्त्रिया मंगल प्रसंगीं तोंडानें एक मजेदार आवाज करतात. त्याला उलुध्वनि म्हणतात. विनोबा आज थडेंनें म्हणत होते, “हें इकडचं नवीन वाद्य दिसतंय !”

एका विशाल तलावाच्या कांठच्या शाळेच्या इमारतींत आमचा निवास होता. तलावाच्या कांठीं एक मंदिर आहे. या च जागीं रामकृष्णांची समाधि लागली होती व तलावांतून देवीची मूर्ति बाहेर येऊन त्यांना म्हणाली होती,

“ ज्या देवीची पूजा तू करतोस ती च...मी आहे...अशी आख्यायिका आहे. त्याच जागीं विनोबांचें आज प्रथम स्वागत झालें. तलावांतून सूर्यत्रिंश वर येत होतं. समाधिस्थ अवस्थेंत विनोबांच्या मुखांतून शब्दसरिता प्रवाहित झाली, “ आज आम्ही अशा जागीं बसलों आहोंत कीं ह्या ठिकाणीं आपणां सर्वांची च समाधि लागली पाहिजे. महापुरुषांच्या जीवनांत जे अनुभव येतात त्यांना सामाजिक रूप देणें माझ्यासारख्या सेवकांचें काम आहे. समाधीमध्ये कुठले हि क्लेश नसतात. सामाजिक समाधींत हि कुठले च क्लेश राहिले नकोत. समाजांत आणि जगांत चालणारे नाना प्रकारचे क्लेश, भांडणें व संघर्ष यांपासून मुक्ति मिळवूं तेव्हां च सामाजिक समाधीचें समाधान मिळूं शकेल. रामकृष्ण कांचनाला स्पर्श करीत नव्हते. त्यांच्या हाताला चुकून स्पर्श झाला तेव्हां त्यांना तीव्र वेदना झाली. ह्याचा अर्थ, संपत्तीच्या संग्रहाला ते पाप मानीत. समाजाची संपत्ति एका च जागीं राहिली तर समाजाला त्रास होतो. पण कांचन वितरित झालें तर प्रत्येक घराला त्याचा फायदा मिळेल आणि त्याची हानि, नुकसान शून्य होऊन जाईल. वितरित कांचन परमेश्वराची विभूति होईल आणि मग त्याचा स्पर्श नारायण-स्पर्शी होईल. ”

शब्द हवेंत विरूं लागले आणि धीरगंभीर गीताचे स्वर त्या शब्दांचा पाठलाग करूं लागले. एका वयोवृद्धाच्या गळ्यांतून सुस्वर बाहेर पडत होते. आशादेवी बाबांना सांगत होत्या, “ हे बंगालचे श्रेष्ठ संगीतज्ञ गोपेश्वर बंद्योपाध्याय. ह्यांचा आज ८० वा वाढदिवस आहे. ” वृद्ध व्यक्तीसमोर बाबांचें भारतीय मन एकदम विनम्र होतें. त्यांनीं गोपेश्वरबाबूंना वांकून नमस्कार केला. कलावंताचा आनंद आसवांवाटे बाहेर पडला. विष्णुपूर हें संगीताचें केंद्र आहे. आशादेवींनीं संध्याकाळीं संगीताचा कार्यक्रम ठरवला. बंगालांत विनोबांच्या स्वागतांत आढळणाऱ्या कलात्मकता, कल्पकता आणि योजकतेच्या मागची प्रेरणा म्हणजे कलाप्रिय आशादेवी.

बंगालमध्ये प्रवेश केल्यानंतर विनोबांनीं बंगालच्या परिस्थितीचें विश्लेषण करून वैष्णव संप्रदायाच्या भक्तिमार्गातील निष्क्रियतेवर प्रहार केला होता. त्यामुळें बंगालमध्ये खळबळ उडाल्याच्या बातम्या येत आहेत. वर्तमानपत्रांनीं

त्यावर अग्रलेख हि लिहिले आहेत. विनोबा भजन आणि कीर्तनाच्या विरुद्ध च आहेत असा गैरसमज हि पसरला आहे. आजच्या सभेत येथील वैष्णवांनीं विनोबांना जें मानपत्र दिलें त्यांत ह्याबद्दल दुःख प्रगट करून अत्यंत नम्रतेनें आपले विचार मांडले होते. — मानपत्र वाचून संपलें. सारी सभा चित्रवत् झाली होती. प्रत्येक व्यक्तीच्या चेहऱ्यावर उत्सुकते-शिवाय दुसरा कुठला हि भाव नव्हता. विनोबांच्या वाणीचा गंगौघ सुरू झाला — आरंभीं वैष्णव वंभूंची क्षमा मागितली गेली —

“ मी तर स्वतःला चैतन्यमहाप्रभूच्या चरणांच्या धुळींतला रेणु समजतों. एवढं खरं कीं, कुठल्या हि मानवाला अत्यंत परिपूर्ण मानायला माझी बुद्धि तयार नाही. आईबद्दल लहानग्या बाळाच्या मनांत जसा आदर असतो तसा गुरुविषयीं शिष्याच्या मनांत आदर असतो; शिष्याच्या मनांत गुरुविषयीं जी परिपूर्णतेची भावना असते ती मी समजू शकतों. बुद्ध भगवान्, येशू ख्रिस्त, महंमद पैगंबर आदि महापुरुषांचे अनुयायी त्यांना परमेश्वरस्वरूप च मानीत होते. ही भक्तीची भाषा आहे. परंतु याविषयीं इस्लाममध्ये जें म्हटलें आहे तें मला अधिक महत्वाचें वाटतें. “ ला ईल्लाह ईल्लल्लाह, महंमदुर रसुलुल्लाह ” ईश्वर एक च आहे. महंमद पैगंबर त्याचा पैगाम आणणारा एक सेवक मात्र आहे. ही मला विवेकाची भाषा वाटते. चैतन्यमहाप्रभूनें जी भक्तिधारा इथें प्रवाहित केली तिला मी गंगे-सारखी पवित्र मानतों. परंतु गंगेची धारा होणें एक गोष्ट आहे तर समुद्र होणें दुसरी गोष्ट आहे. गंगेचा प्रवाह देखील समुद्र बनण्याचा दावा करीत नाही.

तेव्हां एकादा जीवनविचार जगांत प्रगट झाला तरी त्याच्या एकेक पैलूचा विकास होत जातो. एकाद्या पंथामध्ये, विचारधारेत जर त्या विचाराचा परिपूर्ण विकास झाला तर मानवसमाजाकरतां कांहीं कामच उरलें नसतें, मानवसमाज मुक्त झाला असता, नाहीसा झाला असता. आणि बुद्ध भगवानानंतर चैतन्यमहाप्रभूची गरजच उरली नसती. ह्या बाबतींत वैज्ञानिकाचा दृष्टिकोण, वृत्ति विचारांत घेण्यासारखी आहे. आजचे उत्तमोत्तम, श्रेष्ठ वैज्ञानिक म्हणतात कीं विज्ञान अनंत आहे. त्याचा एक अंश तेवढा आमच्या हातीं आला आहे. हा च न्याय आत्मानुभवाला लागू होतो. विकास होण्याला

त्यांत हि जागा आहे. आतां हें खरें कीं, भक्तिभावनेच्या भरांत कुणी अंतिम सीमेपर्यंत पोहोंचला हि असेल. नदी समुद्राला मिळाल्यानंतर समुद्ररूप होते च.

परंतु साऱ्या समाजाच्या उत्थानाचा जिथें प्रश्न येतो तिथें कुठला हि एक च गुण वा विचार प्रतिपादन केल्यानें समाजांत एकांगिता येते. म्हणून गुणांचा समन्वय करावा लागेल. आज भक्तिमार्गाच्या चिंतनांत संशोधन करण्याची अत्यंत जरूर आहे, हें माझे नम्र निवेदन आहे.

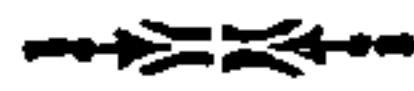
येथील वैष्णव भूदानयज्ञांत पूर्ण सहयोग देऊन आपली वैष्णवता सिद्ध करतील अशी मला आशा आहे. म्हणून मी म्हणतो, “जो आपल्याला जमीन आणि संपत्तीचा स्वामी समजतो तो ईश्वराची जागा घेतो. म्हणून तो अवैष्णव आहे. जे सर्वांना विष्णुमय समजतील व आपल्या सर्व गोष्टी परमेश्वराच्या आहेत, समाजाच्या आहेत, असें समजतील तेच खरे वैष्णव.”

वृत्तीस वर्षांची तपस्या अत्यंत स्पष्टपणें, निःस्पृहपणें व निर्भीडपणें सत्य बोलत होती. आजचें भाषण म्हणजे ‘गीता-प्रवचन’ होतें. ज्ञान, भक्ति व कर्माच्या समन्वयाचें विवेचन हातें. सभा आटोपली. आमच्या पुस्तकांच्या दुकानावर लोकांची एकच गर्दी झाली. प्रत्येक जण एक च पुस्तक मागत होता — ‘गीता-प्रवचन’. आणि त्याच्या प्रति खपविण्यांत आमच्यांत स्पर्धा चालली होती. मदालसांने अग्रवाल यांची छोटीं मुलें—भरत व रजत—सध्या यात्रेंत आहेत. ते तर आज खूपच खुशींत होते. भराभर पुस्तकें विकतांना व खिशांत पैसे कोंबतांना त्यांची धांदल उडाली होती. ‘गीता-प्रवचन लीजिये एक एक रुपिया’ असें ओरडून ओरडून रजतचा घसा बसून गेला. गर्दी ओसरल्यावर तीं दोघें विनोबांजवळ जाऊन म्हणूं लागलीं, “बाबा, आज ‘गीता-प्रवचन’ विकतांना तर आमची त्रेधा उडाली आणि आतां इतक्या ‘गीता-प्रवचनां’वर सध्या करतां करतां तुमचा हात सुद्धां किती दुखेल नाहीं?”

रात्रीची प्रशांत वेळ. हेमंताच्या थंडीनें अंग गारठून गेलें होतें. सूर्यवहाराच्या तारा छेडल्या जात होत्या. सूर्यवहारवर दरबारी आळवला जात होता. त्या स्वरलहरींनीं मनाला वेगळ्या जगांत नेलें. ‘उपनिषदांचा अभ्यास’ या पुस्तकांत विनोबांनीं ॐकाराचा मंजुळ बोल बोलणाऱ्या शांतिवीणेचा उल्लेख केला आहे. सात सुरांतून सारी संगीतसृष्टि निर्माण करण्याची कला

साधली म्हणजे एक च चेतन आत्मा व जड प्रकृति यांपासून सारी सृष्टि निर्माण झाली आहे याची अनुभूति घेण्याचा मार्ग सांपडल्यागत वाटेल. आरंभाचा 'सा' लावतांना समस्त विश्वाशीं अविरोध वृत्ति निर्माण करण्याची आकांक्षा हृदयांत उमटूं शकेल, सूरताललयवद्ध संगीताची कला साधल्यास कर्म, ज्ञान व भक्तीचा समन्वय साधण्याची मनीषा निर्माण होऊं शकेल.

एक राग संपला होता. निरनिराळ्या 'रागां'चीं नांवे मैफलीतून ऐकू येत होती. आशादेवी विनोबांना म्हणाल्या, "तुम्ही एकाद्या रागाची फरमाईश करा." सर्वोनीं कान टवकारले. विनोबा हंसत उद्गारले, "मला एक च राग माहीत आहे - भूदान राग !"

: १० :

‘ सर्वेषामविरोधेन ’

वाँकादह

११ जानेवारी '५५

वांबूंच्या नी आंब्यांच्या दाट, हिरव्यागार वनामध्ये उभारलेल्या तंबूमध्ये आम्हीं तळ दिला होता. भरत, रजत वानरासारखे उड्या मारीत होते व कोणत्या झाडाखाली राहायचें त्याचे बेत करीत होते. विनोबांकरतां गवताची कुटी तयार केली होती. ती पाहून खुष होऊन ते म्हणाले, "अरे वा ! ही तर पर्णकुटी हि नाही, तृणकुटी आहे. म्हणजे पर्णकुटीहून हि दरिद्री." त्यांची प्रसन्नता वातावरणाच्या प्रसन्नतेत भर घालीत होती. सकाळीं विशाल आम्रवृक्षाच्या छायेत ते महादेवीताईंना गीता शिकवीत होते. दोन श्लोक शिकवून झाले. तेवढ्यांत कुणीतरी भेटीला आले. त्यांची शिकवायची पद्धतच अशी आहे की कुणी हि मठ विद्यार्थी ज्ञानी होऊं शकेल. त्यामुळे त्यांनीं बोलत रहावे नी आपण ऐकत रहावे असें फार वाटतें.

या भागांत कम्युनिस्टांचा जोर आहे असं ऐकलं होतं. आज ते काळे झेंडे घेऊन येणार वगैरे ऐकलं होतं. त्यामुळे आज कांहीं तरी मौज पाह्यला मिळणार अशी आमची अपेक्षा होती. पण नेहमीप्रमाणे च आज हि उत्साहाने स्वागत झालं. कम्युनिस्ट व काळे झेंडे कुठे गायब झाले होते कुणास ठाऊक ! दुपारी येथील श्रीमंत वर्गाचे कांहीं लोक विनोबांना भेटायला आले होते. तेव्हा कळलं त्यांच्यापैकी कांहीं 'विनोबा गांवांत येणार' म्हणून बाहेर गांवीं निघून गेले होते. भूदानांत जमीन देण्याची त्यांची तयारी नव्हती—पण विनोबांना भेटलो तर त्यांचे म्हणणे पटून जाईल की काय अशी भीति त्यांना वाटली असावी. जी मंडळी आली होती त्यांनी आपल्या अडचणी मांडल्या, 'मुलांची शिक्षण व्हायची आहेत, मुलींची लग्न आहेत, उत्पन्न पूर्वीपेक्षा कमी झालं आहे.' विनोबा एवढे च म्हणाले, "काळाची पावलं ओळखा. ज्यांना उद्यांच्या खाण्याची भ्रांत आहे त्यांचा विसर पडू देऊ नका. त्यांनी आजवर सारं शांतपणे सहन केलं आहे. त्यांच्या शांतीचा अंत पाहू नका. त्यांच्याशी प्रेमाचे नाते जोडायचे असेल तर तुम्ही स्वतः दान द्या व ह्या कामाचा झेंडा हातीं घ्या. मुलाला भूक लागून तें मूल रडण्याची वाट आई पाहत नाही. ती तर मुलाची भूक ओळखून स्वतःच दूध पाजायला धांवते. तुम्ही ह्या कार्याचा झेंडा हातीं घ्या."

प्रार्थनाप्रवचन अविरोध तत्वाचे दर्शन बडाविणारं होतं. बंगालच्या आजच्या दुर्दशेचे विश्लेषण करून ते म्हणाले, "इंग्रजी राज्याचा परिणाम म्हणजे येथील कारागीर वर्ग नष्ट झाला व जमीनदार वर्गाला बळ मिळालं. म्हणून येथील तरुण कम्युनिझमच्या विचारांकडे झुकतात त्याचे मला आश्चर्य वाटत नाही व दुःख हि होत नाही. सुस्त जनतेपेक्षा जागृत जनता केव्हा हि चांगली. या तरुणांच्या विचारांत परिवर्तन करण्याचें काम कठीण नाही. मी माझ्या त्या निराश व कांहींशा उतावीळ तरुण भित्रांना म्हणतो की, इंग्रजी राज्याच्या परिणामाने निर्माण झालेल्या जमीनदारांचे दिवस संपले आहेत. ते आतां अधिक काळ टिकणार नाहीत. तुम्ही त्यांना रात्री-अपरात्री जाऊन कां लुटतां ? माझ्यासारखं दिवसाढवळ्या प्रेमाने लुटायला शिका आणि त्यांना औदार्य प्रगट करण्याची संधि द्या; व तिकडे मी

माझ्या जमीनदार मित्रांना सांगू इच्छितों कीं तुम्ही चोर-डाकूंना तर भितां च, कम्युनिस्टांना व सरकारला हि भितां, आतां माझी हि तुम्हांला भीति वाटू लागली आहे. माझी भीति सोडा, उदार बना. भूदान व संपत्ति-दान चाल तर मग पहा जनतेचें प्रेम तुम्ही संपादन कराल. मग हे कम्युनिस्ट भारतीय संस्कृतीचें गीत गातील, गरीब लोक तुमच्याकरतां प्राण द्यायला मार्गेपुढें पहाणार नाहीत. तसेंच तेलंगणामध्ये मी सैनिकांना म्हणत असें, 'अरे ! कम्युनिस्ट काय जनावरं आहेत ! त्यांची अशी शिकार कां करतां ? ते 'शेर' (वाघ) नाहीत. चिंतनशूर आहेत. त्यांच्यामार्गे तत्त्व-ज्ञानाचें बळ आहे. एका ग्रंथाचा त्यांना आधार आहे. त्यांच्याशीं सामना करायचा असेल तर त्यांना जशी अन्यायाची चीड आहे तशी चीड आपल्याला हि यायला हवी. गरिबीवर व विषमतेवर जोरदार हल्ला चढवायला हवा.'

एका च भाषणांत उभयपक्षांचे गुणदोष दाखवून दोघांना हि भूदानाकडे आकर्षित करण्याचें हें तंत्र अभिनव वाटलें. ज्याच्या हृदयांत साऱ्या विश्वाविषयीं अविरोध भावना निर्माण झाल्यामुलें जो शांतात्मा झाला आहे त्याच्या च मुखांतून अशी भाषा प्रकटूं शकते. भूदानाचें कार्य हें 'ब्रह्मकर्म' आहे आणि म्हणून तें 'सर्वेषामविरोधेन' झालें पाहिजे असें ते नेहमीं म्हणतात. ही हिमालयाच्या एकान्त, शान्त गुहेंत चाललेली शांतीची उपासना नव्हती, तर आजच्या काळाची एक ज्वलंत समस्या सोडविण्याकरतां अहिंसेच्या मार्गाचा अवलंब करीत शांतीची साधना चालली होती. ज्वाला-मुखीच्या शिखरावर बसून, जगाच्या संघर्षकोलाहलांत हि शांतीचा राग आलापून जगाला त्याकडे आकृष्ट करणाऱ्याचा महिमा कोण वर्णू शकेल ? बापू इंग्रजांवर प्रेम करीत. आम्हांला तेव्हां त्यांची भाषा कळत नसे. विनोबा जमीनदार, कम्युनिस्ट, सर्वांवरच प्रेम करतात. ही भाषा देखील प्रथम आम्हांला अनाकलनीय वाटे. पण जेव्हां परस्परविरोधी मतांच्या लोकांना भूदानाचा विचार पटतांना दिसतो तेव्हां ती भाषा समजू लागते.

सभेची गर्दी पुस्तकांकरतां दुकानाकडे वळते आणि श्री. अय्यंगारांच्या भोंवतीं—अय्यंगार बाँकुडा जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी आहेत—सरकारी अधिकाऱ्यांसमोर आदर्श ठरतील असेंच त्यांचें व्यक्तिमत्व आहे. ते राम-

कृष्णांचे भक्त आहेत. यात्रेची व्यवस्था पाहत असतांना त्यांच्याकडे पाहून ते 'सरकारी अधिकारी' आहेत ह्याचा विसर पडतो. भूदानाच्या कार्य-कर्त्यांपैकीं च एक वाटतात. सभेच्या वेळीं सामान्य स्वयंसेवकाप्रमाणे जातीने लोकांमध्ये मिसळून शांति ठेवायला सांगतात. भूदानाचीं पुस्तके विकतात, रोज आमच्याबरोबर पायी चालतात. पण कधीं च कुठें समोर दिसणार नाहीत. सदा मार्गे राहून चुपचाप काम करीत असतात.

दिवेलागणीला बाँकुडा जिल्ह्याच्या कार्यकर्त्यांची सभा होती. उद्या मेदिनीपूर जिल्ह्यांत प्रवेश व्हायचा आहे. आतांपर्यंत सारे कार्यकर्ते एकत्र येऊन काम करीत होते. पण आज जिल्ह्याचे संयोजक निवडण्याच्या प्रश्नावर राजकीय पक्षभेदामुळे मतभेदांचें रण माजलें. शेवटीं विनोबा आवाज चढवून म्हणाले, "मी तर एक वेदरकार फकीर आहे. जगाला मिथ्या समजून त्यांची सेवा करतो. लोक जगाला सत्य मानून सेवा करतात. जिथें भांडणें, मनोमालिन्य असेल तिथें मला रसच वाटत नाही. तुमचीं भांडणें मिटलीं नाहीत तर मी असा च सरळ ओरिसाला निघून जाईन. भूदानाचें काम तर हवा च करणार आहे."

: ११ :

चैराग्य नव्हे, अनुराग

गढवेना, चंद्रकोना रोड, सालवोनी

[जि. मेदिनीपूर]

१२ ते १४ जानेवारी '५५

बाँकुडा जिल्ह्याची अकरा दिवसांची यात्रा संपवून आज आम्ही मेदिनी-पूर जिल्ह्यांत प्रवेश केला. बाँकुडा जिल्ह्याच्या एका कार्यकर्त्याने निरोपादाखल केलेल्या भाषणांत म्हटलें, "ह्या जिल्ह्यांत हिंडतांना आमचे दोष दिसले असतील, तर क्षमा करा." विनोबांनी त्यांना प्राचीन ऋषींच्या विशालतेचें

स्मरण करून दिलें. “ आपल्या ऋषिमुनींची ही शिकवण होती कीं आपण स्वतःला ‘ मी ब्रह्म आहे ’ असें म्हणावें. मी क्षुद्र आहे असें कधीं हि म्हणूं नये. आपलें मन क्षुद्र असतें आणि मनापासून तर आपण अलग आहोंत. ही जाणीव होईल तेव्हां आपण ब्रह्म च राहूं, क्षुद्र राहणार नाहीं. ... बाँकुडाचे अकरा दिवस म्हणजे एकादशीच झाली आमची. ही एकादशी माझ्या नित्य स्मरणांत राहिल. कारण मला इथें जनतेचें प्रेम भरपूर मिळालें आहे. बाँकुडा जिल्ह्यांत चार हजार एकर जमीन मिळाली. पण आतां आपल्याला लाखाची कोटीची भाषा वापरली पाहिजे. आपला देश विशाल आहे, मोठा आहे. मोठमोठी कामें करण्याकरतांच परमेश्वरानें आपल्याला जन्म दिला आहे. अहिंसेची भूमिका इथं तयार झाली आहे. ती साऱ्या विश्वांत पांच-वायची आहे. ”

आज एका शाळेंत आमचें विन्हाड थाटलें होतें. शाळेचे शिक्षक दुपारीं विनोबांना भेटले भूदान आणि सर्वोदयाचें तत्त्व त्यांना पटलें होतें. विनोबांच्या म्हणण्याप्रमाणें प्रत्येक पाठशाळा ही सर्वोदयविचारांचें केंद्र असावें हें त्यांना मान्य होतें. परंतु त्यांची एक च तक्रार होती. कदाचित् कलियुग आहे म्हणून असें असेल, पण हल्लीं विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त कशी राहिली च नाहीं. शिक्षकांना ते अगदीं च कःपदार्थ समजतात. काय करावें कळत नाहीं. कदाचित् ... ” त्यांचें वाक्य पूर्ण होण्यापूर्वीं च विनोबा आवाज चढवून म्हणाले, “ ह्याला जबाबदार विद्यार्थी नाहीत. आजची शिक्षणपद्धति आहे आणि कांहीं प्रमाणांत ही जबाबदारी शिक्षकांवर हि येते. आपल्या ग्रंथांत तर ‘ शिष्यापराधे गुरोर्दण्डः ’ म्हटलं आहे. शिष्याचा अपराध झाला तरी शिक्षा गुरूला द्यायला पाहिजे. प्राचीन काळचे गुरु शिष्यांना म्हणत, “ यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि ”—हे शिष्यांनो, तुम्ही आमच्या सत्कर्मांचें, सदाचरणांचें अनुकरण करा, दोषांचें अनुकरण नका करूं. आतां माझा अनुभव ऐका. माझा विद्यार्थ्यांशीं पुष्कळच संबंध येतो. मला तर ते अतिशय नम्र वाटतात. आजची शिक्षणपद्धति इतकी सदोष असून हि ते इतके नम्र कसे राहतात याचें च मला आश्चर्य वाटतें. ” शिक्षकांजवळ उत्तर नव्हतें.

विनोबांवरचा एक ठराविक आक्षेप म्हणजे “ विनोबा स्वतःसारखें च सर्वोना वैराग्य शिकवतात, वैराग्याची च भाषा वापरतात. ” या आक्षेपाला आजच्या भाषणांत उत्तर मिळाले.

“ रात्री आकाशांत असंख्य तारे चमकतांना दिसतात. आपला देशहि असा च लाख लाख लहान लहान खेड्यांनीं मंडित आहे. आज खेड्यांची परिस्थिति फार च विघडली आहे. परंतु सर्वोदय समाजांत खेडीं स्वर्गासारखीं स्वच्छ, सुंदर आणि निर्मळ राहतील. गांवागांवांत लक्ष्मी आणि शांति नांदेल. आरोग्य, प्राचुर्य आणि तुष्टि-पुष्टि राहिल. प्रत्येक मुलाला दूध, तूप, लोणी मिलेल. बावाला वैराग्य नको आहे. त्याचें म्हणणें आहे कीं, सर्व लोकांना समान उपभोग मिळाला पाहिजे. प्रत्येकजण म्हणेल, ‘ आधीं त्याला द्या, मग मला. ’ आई बाळाला आधीं खाऊं घालते नी मग स्वतः खाते. आईचें हें वैराग्य आहे कीं अनुराग ? ”

सर्वोदयाच्या जगांत खेडीं कशीं राहतील ह्याचें चित्र रंगवतांना बाबांच्या वाणीचा ओघ भरधाव धांवत सुटला होता.

“ आपलीं खेडीं श्रीसंपन्न झालीं पाहिजेत. आमचें श्री-निकेतन राहिल खेड्यांत, श्रमनिकेतन राहिल शहरांमध्ये व शांतिनिकेतन दोन्ही ठिकाणीं राहिल. खेडीं व शहरें यांमध्ये सहयोग राहिल तर उभयपक्षीं लाभ होईल. गांवांत तयार होणाऱ्या कच्च्या मालाचा पक्का माल गांवाला हवा असेल तर तो गांवांतच तयार व्हावा. तिकडे शहरांत असे उद्योग चालले पाहिजेत कीं ज्याच्या योगें आज परदेशांतून येणाऱ्या मालाचें आक्रमण बंद होईल. कपडा, तेल इ० खेड्यांत तयार होईल व शहरांत लाऊड स्पीकर, चप्पा, थर्मामीटर इ० असें होईल तर च देशांत लक्ष्मी वाढेल. प्रत्येक गांवांत विद्यापीठ असलें पाहिजे व सर्वोना समान शिक्षण मिळालें पाहिजे. एक काळ असा होता कीं ज्ञानी खेड्यांत च राहत असत. पाणिनी, कणाद वगैरे ऋषि खेडोपाडीं च राहत. आम्ही दरिद्रनारायणाचे उपासक आहोंत पण त्याला लक्ष्मीवान् करण्याची आमची मनीषा आहे. ”

समेहून घराकडे परततांना बाबांनीं थडेंत विचारलें, “ काय मुलीनो, आमचें प्लॅनिंग (नियोजन) कसं काय वाटतं ? ”

चंद्रकोना जवळ येऊं लागलें. आज तर स्त्रियांनीं कमाल च केली. झुंडीनें समोर येणें, रस्ता अडवून गंधाक्षता, फुलें इ० यथासांग विधि आटोपून मग च वाट सोडणें, असें कित्येकदां घडलें होतें. पण आज त्यांची संख्या जास्त च होती. प्रत्येक चौकावर शेंपनास स्त्रिया उभ्या होत्या. एका जागीं तर नको नको म्हणत असतांना एक घोळका जवळ आला. विनोबांच्या कपाळाला त्या इतक्या जोरानें गंध फासूं लागल्या कीं, धक्का लागून विनोबांनीं पडतां पडतां स्वतःला सांवरलें अन् मग भिस्किलपणें हसत म्हणाले, “ ह्या बाया मला दगड च समजतात झालं ! ” त्यांना तेलंगणाच्या यात्रेचें स्मरण झालें. “ तिथें स्त्रिया अशा च आरतीचीं ताटं घेऊन जवळ यायच्या. मी त्यांना म्हणायचा, ‘ हं ! जरा संभाळून आरती करा, नाहीं तर अशानं माझी दाढी जळेल एखादे दिवशीं. ’ ” हसतां हसतां आमची मुरकुंडी वळली.

निवासस्थानीं वैदिक पद्धतीनुसार पूजा-साहित्यानें मंच सजवला होता. ब्राह्मण मंत्रोच्चारण करीत होते. ऊद-कापुराचा सुवास सर्वत्र दरवळला होता. हारांचा ढीग विनोबांसमोर पडला होता. गंधाक्षतांनीं त्यांचें कपाळ रंगलें होतें. हारांच्या ढिगावर दृष्टि रोवीत ते गंभीरपणें बोलूं लागले, “ हा तुमचा भक्तिभाव हृदयाला स्पर्श केल्यावांचून राहत नाहीं. परंतु त्यानें मला आंत तृप्ति वाटत नाहीं, संकोच होतो. मी व्यक्ति या नात्यानें तुमच्याजवळ येत नाहीं. दरिद्रनारायणाचा प्रतिनिधि म्हणून येतो. साहजिक च माझ्या मनांत विचार येतो, या गंध, मालापुष्पांनीं दरिद्रनारायणाची तृप्ति होईल का ? देवळांतला देव आधींचा च परितृप्त आहे. पण दरिद्रनारायण संतप्त आहे. त्याच्या संताप-शमनाकरतां ‘ पत्रं पुष्पं फलं तोयं ’ पुरेसं नाहीं. आपल्या जमिनीचा, संपत्तीचा एक हिस्सा द्यावा लागेल. दरिद्रनारायण प्रसन्न झाला तर श्रीमंत हि सुखी राहतील. दरिद्रनारायणाचा शाप मिळाला तर समाज कधीं सुखी व्हायचा नाहीं. दरिद्रनारायण अत्यंत क्षमाशील आणि शांतिशील आहे. त्याच्या शांतीचा असा अंत नका पाहूं. तुमचा हा सारा भक्तिभाव प्रत्यक्ष कृतीमध्ये उतरूं द्या. म्हणजे मग बंगाल संकटांतून पार होईल. ”

विनोबा हरिभक्त आहेत. त्यांना सारें हरिमय च दिसतें. आज चंद्रकोनाच्या रहिवाशांना त्यांनीं कधीं हि न ऐकलेली गोष्ट ऐकवली. “ वेदांमध्ये

हजार हातांच्या, हजार पायांच्या, हजार डोळ्यांच्या देवाचें वर्णन आहे. तो कोण असेल वरें ? माझ्यासमोर हजारों लोक वसले आहेत, तेच देव आहेत. हे सारे हजारों हात एकमेकांना मदत करतील तर त्यांत परमेश्वराचें रूप प्रगट होईल. ”

गेले वर्षीं विनोबांनीं बोधगयेला ‘समन्वयाश्रमा’ची स्थापना केली होती. आश्रमांतून आलेल्या गोविंदरावांनीं सालवोनीला जातांना तेथील कामाचा वृत्तान्त सांगून म्हटलें, “समन्वयाश्रमांत जर्मन बंधु-भगिनी आले होते. ते विचारत होते, समन्वयाची काय जरूर आहे ? ” चर्चा सुरू झाली. बाबा बोलत होते, “अहिंसा व वेदान्त ह्या दोहोंचा समन्वय करण्याचें आम्हीं म्हटलें आहे. अहिंसेंत हि कुणी सत्यपरायण, न्यायपरायण तर कुणी दयापरायण असतो. वेदान्ततत्त्वज्ञानामध्ये कुणी शून्यवादी तर कुणी अस्तित्ववादी असतात. अशाच तऱ्हेनें इस्लाम, ख्रिस्ती, हिंदु, बौद्ध इ० धर्मांमध्ये हि अशी विविधता आहे. या सर्वांचा समन्वय या वेळीं भरत-भूमीत होत आहे. इथें एक ‘रसायन’ तयार होत आहे, त्याला आम्ही व्यक्त रूप देऊं इच्छितों.” नंतर समन्वयाश्रमाबद्दल ते म्हणाले, “आश्रमाच्या आसपासच्या गांवांमध्ये सर्वत्र स्वच्छतेचें निर्मलतेचें दर्शन होईल असा प्रयत्न करीत राहिलें पाहिजे. परदेशांतून आलेल्यांना तें स्थान आपलें घर आहे असें वाटलें पाहिजे. ”

आज मकर संक्रांत. आजच्या दिवशीं बंगालमध्ये लाखों लोक अंतर्वाह्य शुद्धीसाठीं गंगासागरामध्ये स्नान करतात म्हणे. विनोबा त्या शब्दाचा गंभीर अर्थ सांगत होते, “संक्रांतीचा दिवस म्हणजे जीवनपरिवर्तनाचा दिवस. गंगासागर तुमच्या हृदयांत येऊं द्या. व्यक्तीचें जीवन म्हणजे गंगा व सामाजिक जीवन म्हणजे सागर होय. जीवनगंगा समाजरूपी समुद्रांत प्रेमानें विलीन होईल तर दोन्हीचें जीवन शुद्ध होईल. व्यक्तीची प्रत्येक शक्ति समाजाला समर्पित झाली पाहिजे. आजच्या दिवशीं हें ठरवा कीं आम्ही जमीन वा संपत्तीचे स्वामी राहणार नाहीं. मालक गांव राहिल. ‘आधीं द्या, मग खा’ हा आमचा मंत्र राहिल. ”

: १२ :

कायदा आणि क्रांति

गोदापियासाल, मेदिनीपूर

१५, १६ जानेवारी '५५

गोदापियासालमध्ये आम्ही प्रवेश केला तेव्हा गांवचा आठ दहा वर्षांचा कोवळा मुलगा पेटीवर पुरिया रागांत कोमल व गोड स्वागतगीत गात होता. त्याचे वडील तबल्यावर साथ देत होते. अंगावरच्या कपड्यांचीं लंक्तरें झालीं होती. पण त्याची पर्वा कुठे होती त्यांना ! त्यांच्या सेवेला चालून आलेल्या ऋषींचे स्वागत करण्यांत ते भक्त मस्त झाले होते. आज विवेकानंदांचा जन्मदिवस. बाबांनीं विवेकानंदांच्या महान् कार्याचा गौरव करीत रामकृष्ण मिशनच्या कार्यकर्त्यांना आवाहन केले. दारिद्र्य मिटवून 'नारायणा'ची प्रतिष्ठापना करणाऱ्या कार्यांत भाग घ्या असें ते म्हणाले. " बंगालमध्ये अपार दारिद्र्य आहे ते नाहीसें केल्यावांचून विवेकानंदांच्या आत्म्याला शांति मिळणार नाही. त्यांच्या पुढच्या जन्मदिवशीं बंगाल-मधील साऱ्या भूमिहीनांकरतां जमीन मिळविण्याचा संकल्प करा. "

सूर्योदयाचे वेळीं प्राचींचे वैभव अपूर्व भासत होतें. आरक्त त्रिव क्षितिजावर सरसर चढत होतें. विनोबांचीं पावलें झपाझप मेदिनीपूरच्या दिशेनें पडत होती. विचारवीज पेरत पेरत आणि हृदये जिंकित विश्व-विजय करायला एक पथिक निघाला आहे. पण तो प्रत्येकाला सांगतो, 'आधीं स्वतःला जिंका.' मेदिनीपूर शहराच्या सीमेवर हजारां लोक उत्कटतेनें महर्षींच्या आगमनाची प्रतीक्षा करीत उभे होते. 'उलुध्वनि' कानांवर आला. तो ऐकून बाबा सांगू लागले, " हा शब्द थेट उपनिषदांतला आहे. सूर्य उगवू लागला कीं पक्षी 'उल् उल्' असा ध्वनि करतात, असें त्यांत वर्णन आहे. हा प्रदेश पूर्वेकडचा आहे ना ? म्हणूनच इथें हा शब्द प्रचलित दिसतो. "

सकाळीं येथील भंगी बाबांच्या भेटीला आले होते. त्यांत बहुतेक सारे ओरिसांतले होते. " मी जन्मानें नसलों तरी कर्मानें भंगी आहे " असें

या अभिमानाने सांगतात. पवनार आश्रमाजवळच्या 'सुरगांव' गांवांत कितीतरी वर्षे सूर्याच्या नियमिततेप्रमाणे भंगीकाम केले होते. कडक न असो, कडाक्याची थंडी असो की सुसळधार पाऊस असो, त्यांच्या कामांत नियमितपणे जाण्यांत कधी खंड पडला नाही. एक दिवस पावसानं रूप धारण केलं आणि दोन गांवांच्या मधल्या नदीचं पाणी वरून वाहून गेलं तेव्हा कितीतरी वेळ पाणी कमी होण्याची वाट पाहत ते एका किनाऱ्यावर उभे होते. पाणी कमी होण्याची लक्षणं दिसेनात तेव्हा गांवांनी पलीकडील किनाऱ्यावर उभ्या असलेल्या गांवकऱ्याला ओरडून सांगितलं, "सुरगांववाल्यांना सांगून द्या, भंगी वेळेवर आला होता पण पाणी कमी होतं त्याला अडवलं." ते अनेकदां विनोद करतांना म्हणतात, "मी जर निवडणुकीला उभा राहिलों तर माझ्या निवडणुकीच्या जाहिरातीत (Manifesto), दोन गोष्टी राहतील. (१) समाजांत भंगी-काम राहणार नाही. प्रत्येकाला तें काम करावं लागेल. (२) सेना काढून घेतली जाईल (Disband). आणि मग मी निवडणुकींत अशी जोरदार जापटी खाईन."

विनोबा वंगलमध्ये प्रथमच आले आहेत आणि आजपर्यंत इथें काम सुरूच कमी झालेलं म्हणून की काय, पंचवीस दिवसांच्या या वंगयात्रेत विनोबांचें विचारदानाचें कार्य तीव्र गतीने चाललं आहे. मग टाइपरायटरवर यांचे शब्द अंकित करतांना आम्हांला हि त्यांच्या गतीशी स्पर्धा करावी लागत आहे. आज मुक्कामावर पोहोचून चटपट नास्ता उरकून मी ताबडतोब कामाला बसलं. थोड्याच वेळांत कुठली तरी ओळखीची हांक ऐकू आली म्हणून मागे वळून बघितलं, तों चाचाजी (ध्वजाप्रसाद साहू) येतांना दिसले. ते खादी बोर्डाच्या मीटिंगकरतां मद्रासला चालले होते आणि यात्रांच्या च आम्हां सर्वांच्या भेटीकरतां कांहीं तास इथें थांबणार होते. एक डबा हातीं देत ते म्हणाले, 'बच्चोंकेलिये.' उघडून बघितलं, त्यांत तिळगूळ होता. यंदाच्या संक्रांतीचा तिळगूळ इकडे आम्हांला प्रथमच मिळत होता.

चाचाजी सायंकाळच्या गाडीने मद्रासला जाणार होते. मद्रासमध्ये याच वेळीं आवडीला काँग्रेस कमिटीचें अधिवेशन होणार होतें. बाबा चाचाजींना म्हणाले, "तुम्ही नेमके आलांत. तुमच्या या वेळच्या येण्यांत कांहीं ईश्वरी

संकेत असावा. तसं मला दरवर्षीं च काँग्रेसचं निमंत्रण येत असतं. पण मी त्याला आजवर कधीं हि उत्तर दिलं नाहीं. कारण मी तर असाच देशाच्या कुठल्या तरी कोपऱ्यांत हिंडत असतो. पण आज तुम्हांला पाहतांच मनांत विचार आला त्या निमंत्रणाला उत्तर देण्याचा. ”

चाचाजी निमित्त बनले. पत्र लिहिलें गेलें.

श्री. देवरभाई,

काँग्रेसमें आनेके लिये आपका निमंत्रण पत्र मिला । मैं आ तो नहीं सकूंगा । कारण जाहिर है ।

काँग्रेस-जनोंको मेरा प्रणाम निवेदन कीजियेगा । और मेरी तरफसे कहियेगा कि आप सब लोग कभी-न-कभी मददमें दौड़े आयेंगे, ऐसी आशा रखकर एक शख्स सतत घूम रहा है । आपसे मदद पाने का वह अपनेको हकदार समझता है ।

विनोबाके प्रणाम ।

दुपारीं शहरांतली प्रतिष्ठित मंडळी बाबांना भेटली. कुणीतरी कायद्याचा प्रश्न काढला. बाबा जरा तीव्र शब्दांत बोलले, “ बालविवाह होऊं नये असा कायदा झाला आहे. परंतु राजा राममोहन रायच्या या भूमींत त्या कायद्याचें सरळ उल्लंघन होतांना दिसत आहे. राजा राममोहन रायनें सामाजिक सुधारणेकरतां जीवन घालवले. माझी अपेक्षा होती कीं, हिंदु-स्थानांत इतरत्र कुठें नाहीं पण निदान या प्रदेशांत तरी बालविवाह होत नसतलि. इथें ‘ सीलिंग ’चा जो कायदा होऊं पाहत आहे त्याबद्दल तुमच्या मुख्य मंत्र्यांनींच म्हटलें आहे कीं, आशावादी दृष्टिकोनानें पाहिलें तर चार लाख एकर जमीन मिळेल अशी अपेक्षा आहे.

खरी गोष्ट अशी आहे कीं ‘ नाटक कंपनी येणार, येणार ’ अशी जाहिरात लावली जाते ना ? तशी च ‘ कायदा होणार, होणार ’ असं म्हणत म्हणत चार वर्ष लोटून जातात लोक काय मूर्ख, बावळट आहेत ? तेव्हां ते मिळालेल्या तेवढ्या अवधीमध्ये जमीन वांटून घेतात. मग त्यानंतर कायदा झाला तरी हि सरकारच्या हातांत कांहीं येत नाहीं. कायदा च करायचा असेल तर तो असा झाला पाहिजे कीं गांवची जमीन गांवाच्या मालकीची होईल. व्यक्तीची मालकी राहणार नाहीं. पण मला कांति

करायची आहे. म्हणून मी कायद्याच्या भानगडीत पडत च नाहीं. मला त्यांत रस च वाटत नाहीं. जाहीर सभेत लोक जयघोष करतात, “आमच्या गांवांत कोणी हि भूमिहीन राहणार नाहीं, आणि तसं न झालं तर मग देशाला आग लागल्यावांचून राहील का ?”

प्रत्येक व्यक्तीला शब्दन् शब्द रुचत होता, पटत होता. पण सत्य विचार पटला तरी पंचवायला हि वेळ लागतो च ना ?

आज दान शून्य होतें. भूदानाच्या इतिहासांत आजवर असें कधीं घडलें नव्हतें. सायंकाळच्या विराट् समूहाला विनोबा म्हणत होते, “सरकारचें एकेक काम—उदाहरणार्थ शिक्षण, आरोग्य, न्याय जनता आपल्या हातीं घेईल तर सरकारची सत्ता हळूहळू क्षीण होत जाईल. आणि सरकारला हि असें झालें तर आनंद व्हायला पाहिजे. आज इथें दान मिळालें नाहीं. बंगालची जनता विचार रुचल्याशिवाय दान देणार नाहीं. परंतु एकदां विचार पटला तर मात्र ती उदारपणें दान देईल.”

एकदा ते म्हणाले होते, “लोक जमीन देत नाहीत याचा मला आनंद च होतो. कारण आमचे भारतीय लोक विचारानें किती पक्के आहेत हें दिसून येतें. कुणीं हि जावं, तिला दान मागावं अन् तिनं तें द्यावं इतकं सोपं हें काम आहे असं दिसलं असतं तर मी घात्रून गेलों असतों. पण जनता देखील सेवकांना कसोटीवर कसून घेते. तुम्हीं त्यांची कधीं सेवा केली नाहीं, त्यांचेजवळ कधीं प्रेमानं गेलां नाहीं अन् एकदम च जमीन मागाल तर ती कां देईल ? जनता परीक्षा घेते सेवक एकनिष्ठ, प्रामाणिक आहे कीं नाहीं ! तो कच्चा दिसला तर ती त्याला दाद लागूं देत नाहीं. जमिनीवर चेंडू फेकला तर जमीन त्या चेंडूला दुप्पट जोरानें परत फेकते. जमिनीवर कुदळीचा घाव घाला, जमीन कुदळीला एकदम आंत घेते.”

...‘तत्त्वमसि’ (तूं क्षुद्र नाहीस, तूं ब्रह्म आहेस) असें बोलणारी श्रुति, ‘असंख्य अपराध केले तरी लेंकराला पोटाशीं कवटाळणारी माता, आणि जो आज देत नाहीं, तो एवढ्या च करतां देत नाहीं कीं तो उद्यां देणार आहे, तो उद्यांचा दाता आहे,’ असें अचल विश्वासानें बोलणारे बाबा ! त्रिं कोणतें नी प्रतित्रिं कोणतें, मला कळेना !

: १३ :

शेषनाग

खड्गपूर

१७ जानेवारी '५५

हें शहर रेल्वेचें खूप मोठें केंद्र आहे. म्हणून या शहरांत बंगालीशिवाय हिंदी, ओडिया, तेलगु, मराठी इ० भाषा बोलणारे लोक हि आढळले. तीन चार मैल दुरतां दर्शनार्थी उभे होते. त्यांत नाना तऱ्हेची वेषभूषा नी केशभूषा पाहून ह्या नगरीचें कॉस्मोपॉलिटन (Cosmopolitan) स्वरूप ध्यानांत आलें. शाळकरी मुली शुभ्र कपड्यांत दोन अडीच फळांगाची ओळ करून स्वागताला उभ्या होत्या. सभास्थान राहत्या जागेपासून दूर नसावें म्हणून एका विस्तीर्ण मैदानांत तंबू ठोकून आम्ही राहिलों होतो. शहराच्या सर्व सोयींनीं सुसजित तंबूंची एक छोटीशी नगरीच बनली होती.

शहर असल्यामुळे नाना संस्थांचे प्रतिनिधी विनोबांना भेटून गेले. कलकत्याहून भाडेकरू संघ, मुस्लिम समाज, निर्वासित संघ इ० आपआपल्या अडचणी मांडत होते. विनोबांजवळ सर्व रोगांकरतां एकच औषध आहे. दुपारीं जैन साधु भेटीला आले होते. विनोबा म्हणत होते, “जैनधर्माची ही विशेषता आहे कीं, त्यांत आज अनेक ब्रह्मचारिणी स्त्रिया धर्मप्रचार करीत फिरत आहेत. महावीरस्वामी स्त्रीपुरुषांमध्ये भेद करीत नव्हते. त्यांनीं दोघांना हि समान अधिकार दिला होता. भूदानांत काम करणाऱ्या स्त्रियांनीं जैन ब्रह्मचारिणींचा आदर्श समोर ठेवावयाला पाहिजे.”

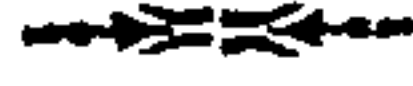
बिहार सोडल्यापासून विनोबांच्या हिंदी भाषणांचा अनुवाद बंगालीमध्ये होतो. ते दोन चार वाक्ये बोलले कीं आशादेवी जनतेला बंगाली अनुवाद ऐकवतात. आज अनुवादाची गरज नव्हती. विशाल सभेंत विनोबांची अखंड वाहणारी प्रवचन-सरिता खळखळूं लागली : “मजुरांच्या नगरींत माझं येणं झालं ह्याचा मला अतिशय आनंद होत आहे. मी तर जन्मभर मजूरच राहिलों अन् भूदान-यज्ञ हि मजुरांची च चळवळ आहे. शेतांत रावणाऱ्या बेजमीन, बेजवान (मूक) शेतकऱ्यांची समस्या मी हातीं घेतली आहे.

मजूर-मालक हा भेद च मिटो, ही च माझी इच्छा. समाजांत जोंवर हे असले दर्जे राहतील आणि भारतीय ह्या नात्याने प्रत्येक जण एक दुसऱ्याशी भावाचें नातें जोडणार नाही तोंपर्यंत मी विश्रांति घेणार नाही, सतत फिरत राहीन. कारखाने आणि शेती दोन्हींचा माश्क कोणी राहणार नाही. शेती गांवाची व कारखाने देशाचे. माझ्या प्रिय मजूर बांधवांनो ! हा देश तुमचा आहे. तुमच्या च परिश्रमानं, धामानं बनला आहे. ”

मार्गे एकदां त्यांनीं मजुरांना पृथ्वी डोक्यावर धारण करणाऱ्या शेषनागाची उपमा दिली होती. जणू त्यांना सुचवायचें होतें, “ आपण सारे त्या नागोवाच्या भरंवशावर जगत आहोंत. जर का त्याची मर्जी गेली तर संपलेंच सारें ! आवडीच्या काँग्रेसमध्ये ‘ समाजवादी रचने ’चा ठराव पास झाल्याची बातमी आली आहे. त्याबद्दल समाधान व्यक्त करून विनोबा म्हणाले, “ जुनीं मूल्यें कायम राहिलीं तर समाजवादी रचना कशी होणार ? नवा माणूस च नवी रचना, नवें जग निर्माण करील. तुमचें हें स्थान अखिल भारतीय केंद्र आहे. वऱ्याच प्रांतांचे लोक इथें आले आहेत. तेव्हां इथें भारतीय संस्कृतीचें दर्शन व्हायला पाहिजे. संगीतांत एक नाही, अनेक स्वर असतात; पण ते सुसंवादी असतात. त्या सर्व स्वरांचें मीलन होतें, म्हणून संगीत निर्माण होतें. भारतीय विविधता व एकता दोन्ही मिळून आपल्या संस्कृतीचें एक संगीत बनलें आहे. तें इथें प्रगटलें पाहिजे. ”

सभेनंतर पुस्तकें विकतांना आज फारच मौज वाटली. व्यासपीठाला लोकांनीं घेरलें होतें. आणि कुणी ओडिया ‘ गीता-प्रवचने ’ मागायचा, कुणी हिंदी, तर कुणाला ‘ बंगाली ’ हवें होतें, कुणाला तेलगू. मराठी गीता-प्रवचनांची मागणी झाली तेव्हां मात्र खूपच गंमत वाटली. भारतीय एकतेचें दर्शन गीता-प्रवचनांच्या द्वारे होतें. १९३२ सालीं धुळ्याच्या तुरुंगा-मध्ये असतांना बाबांनीं मराठीमध्ये गीतेवर प्रवचनें दिलीं होती. बाबा स्वान्तःसुखाय बोलत आणि साने गुरुजी स्वान्तःसुखाय त्या शब्दांना लिपिवद्ध करीत. त्या वेळीं बोलणाऱ्याला कल्पना नव्हती कीं लिहिणाऱ्याला कल्पना नव्हती, कीं हे शब्द भारताच्या कानाकोपऱ्यांत पोहोंचतील नी लाखों लोकांना प्रकाश देतील, कुणाचें जीवन उजळतील, कुणाला शांति देतील,

कुणाला परमार्थाचें वेड लावतील नी कुणाला वैराग्याची प्रेरणा देतील ! तीं प्रवचनें प्रथम मराठींत प्रसिद्ध झालीं होतीं. नंतर भारताच्या जवळ जवळ सर्व भाषांमध्ये त्यांचा अनुवाद झाला आहे आणि आज तर तीं प्रवचनें अहिंसक कांतीचा पाया च बनलीं आहेत.

: १४ :

‘गीताई’च्या जन्माची कहाणी !

बलरामपूर

१८, १९ जानेवारी '५५

नुकतें च कुठें तांबडें फुटूं लागलें होतें. चार मैलांचें अंतर चालून आम्ही बलरामपूरच्या अभय आश्रमांत पोहोचलों होतो. खादीचे शुभ्र कपडे घालून मुलामुलींचीं टोळकीं स्वागत करीत होतीं. इथें ‘कस्तुरबा ट्रस्ट’चें व ‘नई तालीम’चें केंद्र आहे. अर्धोन्मीलित पहाटेच्या वेळीं मातीचे दीप आणि रांगोळीमुळे आश्रमांत सर्वत्र प्रज्ञांत सौंदर्य भासत होतें.

व्यासपीठावर बाबा बसले होते. मूलोद्योगी विद्यालयाच्या प्रत्येक वर्गातील मुलांनीं आपआपल्या परिश्रमानें तयार केलेल्या वस्तु कलापूर्ण पद्धतीनें ताटल्यांतून आणून बाबांसमोर ठेवल्या. एका ताटलींत पांढरे स्वच्छ तांदुळाचे दाणे हंसत होते, तर दुसरींत लाल लाल टमाटे, गुबगुबीत गोबी आणि वाटाण्याच्या शेंगा खुबीत दिसत होत्या. एका ताटलींत मुलांनीं स्वतः कांतलेल्या सुताच्या गुंज्या होत्या, तर दुसऱ्या ताटलींत वरच्या वर्गातील मुलांनीं स्वतः विणलेला कपडा होता. प्रत्येक वर्गाच्या प्रतिनिधींनीं एकेक ताटली बाबांना भेट दिली. जीवनाला आवश्यक अशा बहुतेक सर्व वस्तु पाहून बाबा हंस्त म्हणाले; “अरे वा ! मी तर आतां स्वावलंबी झालों.”

फळभाज्यांनीं समृद्ध असलेल्या त्या बागेंत मातीच्या लहान डुमदार झोपड्या कशा रम्य वाटत होत्या. लोभविणारें तें दृश्य पाहून ही जागा

सोडून नये असें वाटू लागले. आश्रमाच्या भगिनींसमवेत आमचा प्रेमालाप, हास्यविनोद चालू होता. त्यांच्यापैकीं बहुतेकींना हिंदी समजत नव्हतें. आणि मला तर ‘रसगुळे’ सोडून बंगाली भाषेतलें एक हि अक्षर कळत नव्हतें. परंतु हृदयाची भाषा आम्हांला जवळ आणीत होती. बंगालमध्ये आम्हांला आणखी एक भाषा अवगत झाली होती, शब्दांची नव्हे, स्वरांची. आश्रमांत कुठल्या हि कामाच्या निमित्तानें इकडून तिकडे जातांना कुणी हि सखी दिसली कीं तिला म्हणावें, जरा तेवढी ओळ म्हणून दाखव कीं ! ”

‘अबोझ शिशु मायेर घरे, सहज मने विहार करे ।

अभिमानी ज्ञानी तोमार, बाहिर द्वारे ठेके आशे ॥ ’

(परमेश्वरा ! अज्ञानी, निष्पाप बालक मातेच्या घरांत सहज भावानें विहार करतो, परंतु अभिमानी ज्ञानी मात्र तुझ्या दाराबाहेर च उभा राहतो.)

मग ती ओळ गुणगुणत आम्ही पुढें सटकत असूं !

प्रफुल्लबाबू व त्यांची भगिनी जमुनादेवी या आश्रमाच्या प्रमुख आहेत. अतिथिसेवेत बारीक सुद्धां उणीव राहूं नये म्हणून दोघें हि सतत धडपड करीत होती. जेवणाचे वेळीं लाह्यांचे लाडू वाढतांना प्रफुल्लबाबू म्हणाले, “ ही आमच्या बंगालच्या खेड्यांची मिठाई बरं का ? ” बंगालच्या जेवणांत ‘मासळी’ आवश्यक मानली जाते. इथें ब्राह्मण तर मासळी खातात च पण आश्रमांत हि मासळी खाल्ली जाते. मात्र आतिथ्यधर्माला अनुसरून आम्हां लोकांप्रीत्यर्थ यात्रेंत शुद्ध निरामिष जेवण तयार करतात.

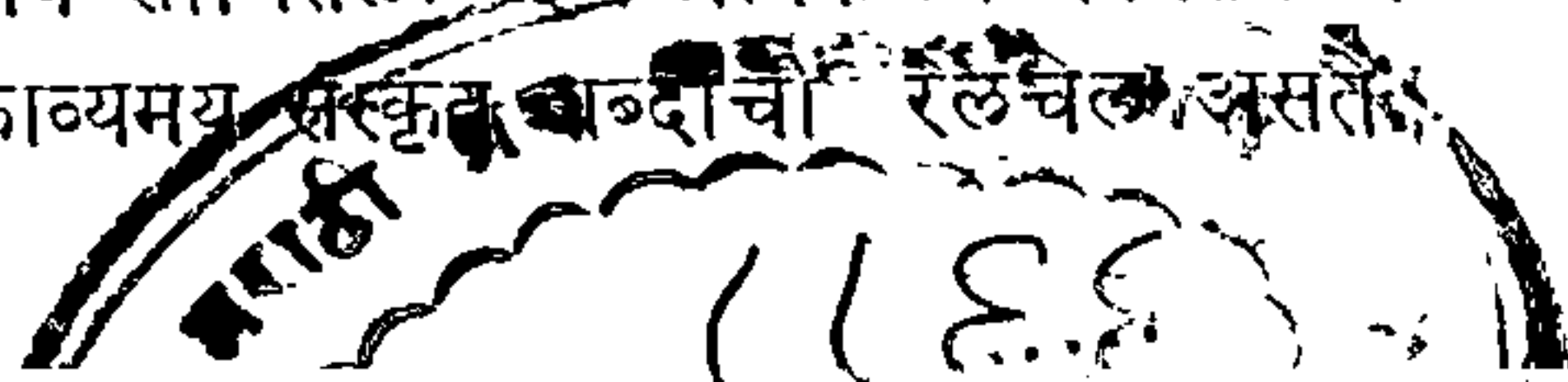
सकाळीं नऊ वाजतां बंगालच्या भूदान कार्यकर्त्यांची सभा होती. सभेला आरंभ झाला तो बीनादी व गोपालबाबूंच्या गोड सुरांनीं—

‘आमादेर यात्रा हल शुरू, एखन ओगो कर्णधार तोमारे करी नमस्कार ।

एखन बाताश छुटूक, तुफान उठूक फिरबोना गो आर ॥ ’

ईश्वराला आपल्या नौकेचे कर्णधार बनवून व त्याला प्रणाम करून ज्यांनीं आपलें ताहें अफाट सागरांत सोडून दिलें, त्याला कुणाचें भय आहे ? उपेक्षेची हवा वाहूं लागो वा विरोधाचें तुफान उठो, ते मार्गे फिरणार नाहींत. त्यांचें ताहें पुढें पुढें च जाणार.

कार्यकर्त्यांनीं आपआपले अनुभव सांगितले. इथें प्रत्येकजण कधीलेंत च बोलतो आहे असें वाटतें. सुंदर काव्यमय संस्कृत शब्दांची रेलचेल असताना

बंगालची परिस्थिति जरा वेगळ्या तऱ्हेची आहे आणि अजूनपर्यंत जास्त काम होऊ शकलं नाही म्हणून कार्यकर्त्यांना बऱ्याच अडचणींना तोंड द्यावं लागत आहे. बाबा म्हणतात, विहीर खोदतांना प्रथम टणक दगड फोडावे लागतात, तेव्हा खाली स्वच्छ, सुंदर पाण्याचें दर्शन होतें. आज ते कार्यकर्त्यांना म्हणत होते, “तुम्ही सारे कामाला लागाल तर समस्या सुटायला वेळ लागणार नाही. नाही तर ‘एकश्चंद्रः तमो हन्ति’ असें चालेल. हा आपला ‘चारुचंद्र’ आहे च सतत एकटा काम करीत !” चारुबाबूंनी विधानसभेचा व प्रजा-समाजवादी पक्षाच्या सभासदत्वाचा राजीनामा देऊन भूदान-यज्ञामध्ये उडी घेण्याचा निर्णय जाहीर केला तेव्हा बाबांनी त्यांच्या निर्णयाचें स्वागत करीत त्यांना लिहिलें, “निःपक्ष वृत्ति आणि अनन्य भक्ति या दोन पंखांवर आपला पक्षी गगनसंचार करूं शकतो.”

आश्रमाविषयी आपले विचार प्रगट करतांना विनोबा म्हणाले, “आश्रम-व्यवस्था ही आपल्या देशाची प्राचीन योजना आहे. तिथें विद्यापीठाचें व जनसेवेचें काम होत असे. गांधींच्या काळांत आश्रमसंस्थांचें पुनरुत्थान झालें. आश्रमाचा आसपासच्या गांवांशीं मायलेकरांसारखा संबंध असावा, गुरुशिष्यासारखा संबंध असावा. मातेपासून मुलाला प्रेम आणि पोषण मिळतें, तर गुरुपासून ज्ञान व जीवन. आश्रमामध्ये लोकांच्या आधिभौतिक जीवनाच्या विकासाकरतां ग्रामोद्योग, शेती इत्यादींचे प्रयोग व्हायला पाहिजेत. आध्यात्मिक विकासाचें कार्य, धर्मसंशोधन, इत्यादि कामें चाललीं पाहिजेत. असे सर्व आश्रम भूदान व सयोंदयाचीं विद्यापीठें व्हायला पाहिजेत.”

सायंकाळीं नई तालीमच्या विद्यार्थ्यांनी तयार केलेल्या वस्तूंच्या प्रदर्शनाचें उद्घाटन केलें तेव्हा बाबांनी आपले मूलगामी विचार सांगितले. “ह्या शिक्षण-पद्धतींत विद्या संपादन केलेले विद्यार्थी स्वावलंबी आणि देशांतील उद्योगाचा विकास करणारे व देशाचें नेतृत्व करणारे होतील. जुन्या समाजांतील जुनीं मूल्यें नष्ट करून नवीं मूल्यें प्रस्थापित करणारें शिक्षण, म्हणजेच नई तालीम. त्याच दृष्टीने भूदानयज्ञाचें कार्य सुरू झालें आहे. आतां पुढें ग्रामराज्याचें कार्य करायचें आहे. म्हणून मी नई तालीमला ‘नित्य नई तालीम’ म्हणतो.”

आश्रमांत दोन दिवस राहायचें होतें. दुसऱ्या दिवशीं पहाटे उठून सामान बांधून पुढें जायचें नव्हतें. परंतु विनोबांच्या कॅलेंडरमध्ये ‘रविवार’चा

सुट्टीचा दिवस च गायब आहे. आज हि तीनची घंटा खणाणली. साडे-तीनला प्रार्थना झाली व बावा जवळच्या गांवाकडे फिरायला निघाले.

रात्र सरली होती, दिवस उगवायचा होता. अंधुक प्रकाशांत गांवांत पोहोचलो. तिथे वधितले तों वरचे आकाश जणू पृथ्वीवर उतरले होते. शेंपन्नास दीपक हातीं घेऊन ग्रामीण भगिनींनीं स्नेहपूर्ण स्वागत केले. ते दीपक सृष्टीतील भौतिक अंधार मिटवू शकत होते, पण समाजांतला अन्याय व विषमतेचा अंधार कसा नी केव्हां नाहीसा होणार ? सर्वोदयाचे प्रदीप्त हृदय-दीप पेटतील तेव्हां. त्या दीपांनीं उजळलेल्या जगांत जो काळा-कुट्ट अंधार दिसत होता तो पाहून बावांचे हृदय विदीर्ण झाले. त्या गांवांत अर्धेअधिक लोक भूमिहीन होते. तेथील जमिनीचे मालक कुणी शेजारच्या गांवांत तर कुणी शहरांत राहत होते. आजवर त्यांचेजवळ दान मागायला कुणी पोहोचले देखील नव्हते.

संध्याकाळच्या प्रवचनांत त्यांची वेदना बोलत होती. “ इथल्या लोकां-जवळ दान मागणारे पोहोचले असते आणि तरी हि दान मिळाले नसते तर मला त्याचे यत्किंचित् हि दुःख झाले नसते. कारण बावांजवळ दुसरे हि बाण आहेत. अहिंसेच्या शस्त्रागारांत शस्त्रांची कमतरता नाही. अहिंसा कधीं हि निष्फळ होणार नाही. जर तुमच्या-आमच्यांत तितकी अहिंसा नसेल तर तुम्ही आम्ही निष्फळ होऊं शकतो. परंतु अहिंसेचा एक प्रयोग होत आहे, तो पूर्णपणे अजमावला गेला नाही. जिथे विधायक कार्याचा आश्रम आहे, तिथे दान मागायला कुणी पोहोचत नाही तर ती वेगळी गोष्ट आहे. प्रयत्नच दिसत नाही तेव्हां तो एक चिंतनाचा विषय बनतो. काळपुरुष आपल्या-करतां थांबेल का ? आपली वाट पाहील का ? आपल्याला उसंत देईल का ? मात्र कार्यकर्त्यांची निष्क्रियता पाहून माझा उत्साह दुणावतो. मीं अंतःशोधन केले व ह्या निर्णयावर येऊन पोहोचलो कीं, हें काम परमेश्वराचे आहे आणि तो च हें करील. ज्याच्यावर परमेश्वराचा आशीर्वाद असेल त्याला तो निमित्त मात्र बनवील. ज्याचे सर्व जीवन आणि चिंतन मार्क्सच्या मार्गाने गेले त्या जयप्रकाशसारख्या क्रांतिकारांचे चित्त देखील ह्या आंदोलना-मुळे प्रभावित झाले. मला ही ईश्वरी घटना वाटते. जे शक्तिशाली नाहीत पण भक्तिशाली आहेत, अशा कित्येकांनीं ह्या कार्यांत जीवन-समर्पण

केलें. हें कार्य शक्तीनें होणार नाहीं कीं युक्तीनें होणार नाहीं. परंतु ज्यांचीं हृदये भगवंताच्या भक्तीनें भरलीं आहेत, अशा माणसांच्या द्वारे होईल.”

आजची दुसरी विशेष महत्त्वाची घटना होती साहित्यिकांचा मेळावा. माशी-माँ (निरुपमादेवी) च्या निमंत्रणावरून बंगालचे अनेक मान्यवर साहित्यिक आज इथें एकत्र जमले होते. माशी-माँनीं स्वतः कांतीचा मधुरस चाखला होता, म्हणून त्यांना उत्कटतेनें वाटत होतें कीं, इतरांनीं हि त्यांत त्यांना साथ द्यावी व आनंद लुटावा. आश्रमाचे कलावंत माशी-माँच्या बरोबर सभेचा हॉल सजवीत होते. बाबांच्या आसनामागेच बापूंची खूप मोठी प्रतिमा होती. त्यांच्या मुखावर प्रसन्नता होती. सत्याच्या मार्गावर ते एकाकी निघून गेले. पण त्यांची हांक कुणीं तरी ऐकली होती आणि त्यानें ती इतरांना हि ऐकवली होती. भूदानयज्ञांत प्राप्त झालेल्या चाळीस हजार एकर जमिनीवर त्यांच्या चरणांची धूळ विखुरली होती.

बाबांच्या आसनासमोर मातीच्या पणत्यांचा एक दीपस्तंभ ठेवला होता. जमुनादी, श्यामा रांगोळीनें भूमि सजवीत होत्या. कुणीतरी कलश आणून मांडीत होती व निर्मला व बीनादी फुलांच्या माळा करीत होत्या. पूजेचें साहित्य ठेवलें होतें. माझ्या हातांत ‘गीता-प्रवचनें’ पुस्तक होतें त्यांतील एका वाक्यावर माझी नजर थांबली होती. “पुरुषोत्तम सेव्य, पुरुष सेवक, आणि सारी सृष्टि पूजेचें साधन.” बाबा नेहमीं म्हणतात, “तासा दोन तासांची पूजा पुरेशी नाहीं. तुझी प्रत्येक कृति पूजामय होऊं दे.”

सभेच्या आरंभीं साहित्यिकांचा परिचयसमारंभ झाला. नंतर भूदान-कवितांचें गायन. बाबांनीं कांहीं क्षण दीपस्तंभावर दृष्टि रोखली व नंतर ते डोळे मिटून ध्यानस्थ झाले. धूप, उदवत्ती आणि फुलांच्या सुवासानें वातावरण दरवळलें होतें. पण त्यांची रचना अशी केली होती कीं स्तंभाच्या पायाशीं अकरा पणत्या. नंतर त्यावरच्या थरावर नऊ, पुढें सात, पांच, तीन व सर्वांत उंच जागीं एक पणती होती. जणूं एकादश इंद्रियें, नवद्वार, सप्तलोक, पंचप्राण, त्रिगुण, पुरुष-प्रकृति ‘एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्मा’ चें प्रतीक-स्वरूप ठेवलेल्या ज्योतींचा प्रशान्त प्रकाश पसरला होता. शब्द-सरिता गंभीर भावानें वाहूं लागली.

मराठी मंडळी संस्था, ठाणे, २००२

२. शांतीचे प्रयोग वि: १११५...५५

कर्मिक ... १३१३... नों: दि: १५/१५/५५

“ लहानपणीं कविता करण्याचा नाद होता मला. माझ्या दृष्टीने कविता उत्तम झाली कीं ती मी अग्निनारायणाला अर्पण करीत असें. एकदां माझ्या आईने मला गीतेचा मराठी अनुवाद आणायला सांगितला. जो अनुवाद प्रकाशित झाला होता तो जरा अवघड होता, म्हणून तो कांहीं तिला आवडला नाही. मग ती मला म्हणाली, ‘ विन्या, तूच कां नाही करीत रे अनुवाद ? ’ तिला विश्वास होता कीं तिचा ‘ विन्या ’ उत्तम अनुवाद करू शकतो.” गोष्ट सांगणें सुरू होतें. आईच्या कोमल स्मृतीनें मृदु हृदय व्याकुळ झालें, गळा भरला. कसेवसे शब्द उच्चारले गेले, “ मला सर्वांत अधिक वळ जर कुणी दिलें असेल तर...” थांबले. शब्द फुटेनात. आसवांचे मणी ओघळूं लागले. सरस्वतीच्या उपासकांनीं डोळे पुसले. सारी सभा चित्रवत् होती. पुनः शब्द ऐकूं आले. “ माझ्या आईनें दिलें. तिनें माझ्यावर असीम विश्वास ठेवला. त्या विश्वासानें च मला अपार वळ मिळालें. त्यांतून च पुढें ‘ गीताई ’चा जन्म झाला. साहित्यिकांची शक्ति परमेश्वराच्या शक्तीसारखी आहे. मला तुमचा आशीर्वाद हवा आहे.”

अश्रु-फुलें, शब्द-सुमनें, भाव-कुसुमें, कुणास ठाऊक आणखी कसला सुवास होता तो ! पण ते सारे साहित्यिक मंत्रमुग्ध होऊन परतले.

---> <---

: १५ :

‘ शांतीचे प्रयोग ’

भेटिया, खाजरा, कोकाई
२०-२२ जानेवारी ’५५

लेखणी निर्मलाची परमप्रिय सखी आहे. आणि अलीकडे वावांनीं तिला तिच्यापासून दूर राहायला सांगितलं आहे. चुकून एकदां तिनें हातीं पेन घेतलें तर त्यांनीं लागलीच हटकलें, “ तब्येत अगदीं उत्तम होईपर्यंत मी तुला एक कार्यक्रम सांगतो. हंसत जा, नाचत जा, खेळत जा, गात जा.”

भरत, रजत त्यामुळे खुष झाले; कारण त्यांना खेळायला एक सवंगडी मिळाला. काल कलकत्याहून आमची बाल मैत्रीण - सिंधु तिवारी - भेटली आली होती. सिंधु आली की हंसण्याखिदळण्याला अगदी उत्त येतो. काल दिवसभर तिने आम्हांला खूप हंसवले. निर्मला तिला म्हणाली, “तू बरोबर राहशील, तर बाबांनी मला दिलेला कार्यक्रम छान पार पडेल.”

आज सकाळी ते सारे परतले त्यामुळे सुनं सुनं वाटत होतं. तेवढ्यांत च बाबांच्या शब्दांनी लक्ष वेधले. सेवाग्रामाहून आलेल्या कलावंत देवीभाईशी बाबा बोलत होते, ‘जी कला समजायला ट्रेनिंगची जरूर आहे, trained eye, trained ear ची जरूर आहे, ती श्रेष्ठ कला नाही. श्रेष्ठ, उच्च कला तर सूर्यनारायणासारखी असते. क्षितिजावर तिचे दर्शन होतांच सर्वांच्या हृदयांत आनंदाच्या ऊर्मि उसळू लागतात.’”

कालपासून आलेली स्वीडनची वृद्ध महिला ‘स्टॅलिन शांति-पुरस्कार’ विजेत्री आहे. आज सकाळी बाबा तिला म्हणाले, “लढाई न होणे म्हणजे शांति नाही. शांतीकरिता विधायक दृष्टिकोण हवा.” दिवसभर त्याच विषयावर त्यांचे चिंतन सुरू होतं. मग सायंकाळच्या प्रवचनांत त्यांनी शांतीवर सूत्रबद्ध विचार प्रकट केले.

“शांतीकरिता शस्त्रास्त्रासारखी अशांतीची साधने वनविण्याचे परशुरामाचे असफल प्रयोग आज हि चालू आहेत. त्यांच्याजवळ विचार नाही. दुसरा प्रयत्न आहे ‘यूनो’चा. त्यामध्ये राष्ट्रांमध्ये प्रतिनिधी व पुढारी एकत्र बसून सहामसलत करून समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. परंतु त्यांच्याजवळ परस्परविश्वास नाही. नैतिक शक्तिवर्धन (Moral Rearmament) करणाऱ्यांचा तिसरा प्रयत्न आहे. परंतु त्यांच्याजवळ हिंसा की अहिंसा याचा निर्णय नाही. शांततावादी (Pacifists) चा हि एक प्रयत्न चालू आहे. त्यांचेजवळ निर्णय असला तरी हि सक्रियता व विधायक दृष्टिकोण नाही. जागतिक शांति आंदोलन (World Peace Movement) चालविणाऱ्यांचे हि प्रयत्न सुरू आहेत.

वास्तविक परिस्थिति अशी आहे की, रशिया, चीन, पाकिस्तान, हिंदुस्थान इ. देशांना आज देशाच्या विकासाकरिता शांतीची जरूर आहे.

म्हणून त्यांना शांति हवी आहे. शांति पाण्यासारखी असते. पाण्याचा उपयोग दोन तऱ्हेने होऊं शकतो. एक धान्य पिकविण्याकरितां तर दुसरा तहान भागविण्याकरितां. समृद्धीकरितां ज्याला शांति हवी आहे तो एकदां समृद्धि झाली म्हणजे असें म्हणूं शकतो कीं, आतां शांति नको. परंतु ज्याला पाण्यासारखीच शांतीची स्वतंत्र तहान आहे, त्याला कुठल्या हि परिस्थितीमध्ये शांति हवी असते. मानवाला जोंवर शांतीची अशी स्वतंत्र तहान लागत नाही तोंवर जगांत शांति होऊं शकणार नाही. भूदानयज्ञ-द्वारे लोकांना शांतीचें असें स्वतंत्र मूल्य कळावें असा आमचा प्रयत्न चालला आहे. ”

हृद्-देशांत साऱ्या विश्वाविषयीं अविरोध भाव निर्माण करून व्यक्तीच्या जीवनांत शांति प्रस्थापित करण्याचे सफल प्रयोग भरतभूमींत प्राचीन काळापासून झाले आहेत. आज हिमालयापासून सागरापर्यंत पसरलेल्या ह्या देशांत भिन्न भिन्न वर्ग, जमाती, धर्म, प्रांत इ० सर्वांमध्ये अविरोध भाव निर्माण करून समाज-जीवनांत शांति स्थापन करण्याचा प्रयोग चालू आहे.

त्रिहार यात्रेंतील शहावाद जिल्ह्याची घटना आहे. विनोबांनीं एकदां एका लहानशा गांवांत प्रवेश केला. गांवचे लोक जयघोष करीत होते— “आमच्या गांवांत भूमिहीन कोणी राहणार नाही, राहणार नाही (हमारे गाँवमें भूमिहीन कोआी न रहेगा, न रहेगा।)” विनोबा त्यांना म्हणाले, “वा ! फारच उत्तम गोष्ट आहे ही. सुप्रभातीं तुम्हीं शुभसंकल्प केला आहे. आतां दिवसभर संकल्पसिद्धीसाठीं प्रयत्न करा, कामाला लागा. सकाळचा मंत्र तर तुम्ही बोललांत. संध्याकाळचा मंत्र दुसरा आहे. तो म्हणजे “आमच्या गांवांत कोणी भूमिहीन राहिला नाही, राहिला नाही (हमारे गाँवमें भूमिहीन कोआी न रहा, न रहा।)” गांवची मंडळी उत्साहाने कामाला लागली. सारे एकत्र आले. भूमिहीन जमले, भूमिवाले जमले. हिशेब केला. गांवांत किती भूमिहीन आहेत, त्यांना किती भूमि द्यावी लागेल. हिशेब झाला, आंकडा निश्चित झाला. भूमिवाल्यांच्या हृदयांत करुणा जागली त्यांनीं आपआपला हविर्भाग यज्ञांत अर्पण केला आणि

गांवांतील भूमिहीनांकरितां पुरेशी जमीन गोळा केली. संध्याकाळीं सभेला सारे जमले. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर संकल्पपूर्तीचा आनंद ओसंडत होता. प्रार्थनेची वेळ होताच विनोबा सभास्थानीं येऊं लागलेले पाहून त्यांनीं उच्चरवानें घोषणा केली, “हमारे गाँवमें भूमिहीन कोओी न रहा, कोओी न रहा।” खाजऱ्याला पोहोचलों तेव्हां तसाच उषःकाल होता. बाबांना शहाबादमधल्या घटनेचें स्मरण झालें. ते खाजरानिवासींना म्हणूं लागले, “शहाबाद जिल्ह्यांत जर ही घटना होऊं शकते तर तुमच्या गांवांत कां नाहीं होऊं शकणार ?”

सकाळीं विहिरीवर कपडे धुतां धुतां डाक मिळाली. धरून शीलाचें पत्र आलें होतें. त्यांत तिनें हलवा पाठवला होता. बाबांना हलवा द्यायला गेलें तर तोंडांत टाकत हंसत हंसत ते म्हणाले, “ही बूर्ज्वा समाजांतील कला आहे. खूप मेहनतीनें तयार करायचा पण तोंडांत टाकला कीं विरघळून जातो.”

संध्याकाळची प्रार्थना आटोपली. बीनार्दींनीं अखेरची तान घेतली. स्वर-तरंग वातावरणांत विलीन होऊं लागले. परमेशदानें तंबोरा खालीं ठेवला. शब्दतरंग उठूं लागले. “बंगालमध्ये प्रवेश केल्यापासून रोज पहांटे व सायंकाळीं प्रार्थनेंत भक्तिमय मधुर संगीत मी ऐकतों आहे. त्याचा माझ्या मनावर विलक्षण प्रभाव पडत आहे आणि बंगाल सोडून जावेंसें वाटत नाहीं. असलें भावमय संगीत मला रोज कुणी ऐकवील तर आध्यात्मिक साधनेकरतां आणखी कांहीं करायची गरज च उरणार नाहीं, असं मला वाटतं.” साऱ्यांचे चेहेरे अत्यानंदानें चमकूं लागले. तोंच त्यांच्या कानीं पुढील शब्द आले, “पण आश्चर्य वाटतें कीं इथें इतकें भावमय संगीत आहे तिथें कार्यकर्त्यांच्या जीवनांत संगीत कां आढळत नाहीं ? भेदभाव, क्लेश, मत्सर, भांडणें कां दिसतात ? याचें कारण हेंच कीं हिंदुस्थानांत आम्हीं भक्ति व धर्माचा जीवनाशीं संबंध ठेवला नाहीं. भूदान हें भक्तीचें कार्य आहे. आमचे कार्यकर्ते खेडोपाडीं, गांवोगांवीं हिंडून लोकांना संगीत ऐकवतील तर भूदानाचा संदेश चटकन् कळेल. आज संगीत स्थिर बसलें आहे. नारदाचें संगीत असें बैठें नव्हतें. नारद फिरत होते, हिंडत होते व जागजागीं लोकांच्या कानांवर गीत पडत होतें. आपलें चालतें-फिरतें शांतिनिकेतन वनाचें अशी माझी इच्छा आहे.”

कोकई गांवांत आम्हीं प्रवेश केला तेव्हां ग्रामवासीयांनीं १०१ दानपत्रे देऊन विनोबांचें स्वागत केलें. गांव लहान होतें पण एक लहान सामान्य पण निष्ठावान् कार्यकर्ता तिथें सतत काम करतो आहे. मेदिनीपूरसारख्या शहरांत एक हि दानपत्र मिळालें नाहीं व इथें १०१ चा आंकडा होता. किती हि दाट काळोख असो, तो नाहींसा करायला एक लहानशी पणती पुरेशी होते. विनोबांची क्षुधा दरिद्रनारायणाच्या क्षुधेशीं एकरूप झालेली. त्यांचें एवढ्यानें कुठलें समाधान होणार ? विहारनें त्यांची भूक शमवली होती. १९५३ च्या एप्रिलमध्ये हजारीबाग जिल्ह्यांत एका ठिकाणीं त्यांनीं प्रथम 'विष्णुसहस्रनाम' ऐकवलें होतें. त्या नांवांची यादी वाचण्यांत किती तरी वेळ गेला पण विनोबा तन्मयतेनें ऐकत होते.

त्यानंतर त्यांची ही नेहमींची मागणी. पलामू जिल्ह्यांत पहिल्या च प्रवेशाच्या दिवशीं दोन हजार नांवे वाचलीं गेलीं. त्यांचा हा हट्ट विहारमध्ये ठिकठिकाणीं पुरवला गेला. त्या गोड आठवणी सांगून बाबा म्हणाले, “दान देण्याच्याचें नांव मला 'विष्णु' नामासमान आहे. इथें आरंभ झाला आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. शून्य होतें तिथें एक झाला आहे ही मोठी च गोष्ट आहे. आतां त्यावर शून्ये चढवणें सोपें आहे.”

शेजारच्या उकई गांवच्या लोकांनीं आपली सर्व जमीन दिली होती. नास्ता घेऊन आम्ही विनोबांच्या मागोमाग त्या गांवांत पोहोचलों. गांव फार च लहान होतें. एका विशाल पिंपळाच्या पारावर आंब्याच्या डहाळ्या व केळीच्या खांबाखालीं विनोबांचें आसन होतें. गांवच्या चिमण्या पोरांनीं मंजुळ आवाजांत गाणें म्हटलें, “माटीर प्रदीप जलेछी आलो, आमार माटीर घरें.” विनोबांनीं आशीर्वाद देऊन म्हटलें, “तुम्हीं हें एक धर्म-कार्य केलें आहे. आतां तुम्ही सारे भावाभावासारखे सुखानें व स्नेहानें नांदा. तुमचीं हृदये प्रेमानें भरूं द्या.” बाबांनीं गांववाल्यांचा निरोप घेतला. वाटलें, मातीच्या घरांत तेवणारा तो मातीचा प्रदीप जणुं या क्रांतीचा प्रतीक च आहे.

आजच्या सभेंत बाबा म्हणाले, “बंगालची बुद्धि कलकत्यांत आहे आणि हृदय खेड्यांत आहे. मात्र ती बुद्धि तारक नाहीं, वंचक आहे. हें हृदय मात्र

शुद्ध, निर्मल आहे. आम्हांला कलकत्त्याचें हृदयपरिवर्तन करायचें आहे. खेड्यांतली भावशक्ति प्रगट होईल, उठून उभी राहील, तर ती कलकत्त्यावर परिणाम केल्यावांचून राहणार नाही. ह्या क्रांतीचे अग्रदूत खेडूत होतील आणि शेवटीं ही क्रांति शहरांत पोहोचेल. जमीन हें विकासाचें सर्वोत्तम साधन आहे असें आम्ही मानतो. आमच्या आदर्श समाजरचनेमध्ये प्रत्येक व्यक्तीचा जमिनीशी संबंध राहील. शेतीशिवाय जीवनांत पूर्णता नाही. म्हणून माझे म्हणणें च हें आहे कीं, प्रत्येकजण—प्रधानमंत्री, डॉक्टर, प्रोफेसर, न्यायाधीश सर्वांनीं दररोज दोन तास शेतांत काम करावें. ”

: १६ :

सप्तपदी

रसूलपूर, नेकुरसेनी

२३, २४ जानेवारी '५५

सध्या नागपूरचे श्री. आर. के. पाटील यात्रेंत कांहीं दिवस राहण्याच्या हेतूने व विनोबांशीं चर्चा करण्याच्या निमित्तानें आले आहेत. त्यांनीं नुकताच मध्यप्रदेश सरकारांतील मंत्रिपदाचा त्याग केला आहे. भूदानांत त्यांना बराच रस वाटतो. पाटीलसाहेब Planing Commission चे (नियोजक मंडळाचे) सभासद होते. वाटेंत योजनेवर चर्चा सुरू होती.

बाबा म्हणत होते, “योजना करतांना भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्य तिन्ही लक्षांत घ्यावे लागतात. ज्यांना जनतेत जाऊन चळवळ करायची असते त्यांना भूतकाळाबद्दल विचार करावा लागतो. देशाचें बुद्धिवैभव, देशाची परंपरा समजून घ्यावी लागते. टिळक आणि गांधींना अशी चळवळ करायची होती म्हणून त्यांनीं गीतेचें अध्ययन केलें. मीं देखील बिहारमध्ये बुद्धाचें स्मरण केलें आणि इथें आतां वैष्णव संप्रदायाचें संशोधन करून त्यांना ‘अहिंसक कर्मयोगा’चा विचार दिला.

“परंतु जे राजकारणी असतात, त्यांची दृष्टि वर्तमानकाळापर्यंतच सीमित राहते. म्हणून ते विचारे वेकारीनिवारणाच्या बाबतच विचार करतात आणि पंचवार्षिक योजना करीत राहतात. जे द्रष्टे असतात ते भविष्याचा विचार करितात. मला भविष्याचें स्पष्ट दर्शन होत आहे. आणि म्हणून च मी म्हणतो की, याच्यापुढें विज्ञान आणि अहिंसेचें युग येणार आहे. केवळ विज्ञानानें मनुष्याचा सर्वनाश होईल. आणि विज्ञान नसेल व केवळ अहिंसा राहिली तर समाज-जीवन Primitive व्हाऊन जाईल. म्हणून विज्ञान व अहिंसा या दोहोंचा बरोबरच विकास झाला पाहिजे.

“लोकसंख्या वाढत आहे हें ध्यानांत ठेवूनच योजना करायला हवी. सर्वांना काम द्यायला च पाहिजे. लोकसंख्या कमी व्हावी, जनतेला संयम कसा शिकवायचा हें समाजसुधारकांचें, धर्मनिष्ठांचें, ब्रह्मज्ञानी ऋषींचें काम आहे. वैज्ञानिक आणि ब्रह्मज्ञानी दोघे मिळून यावर विचार करतील.”

अशी रोचक चर्चा चालत असली म्हणजे अंतर केव्हां संपतें कळत च नाही. पिवळीं प्रफुल्लित झेंडूचीं फुलें व रानांतलीं पानें यांनीं सजवलेली कुटी दिसली. गांवच्या एका कवीनें ‘महान् पथिका’चें स्वागत स्व-रचित गीतानें केलें. गातांना तो भलता च भावावेशांत आला होता. दोन च दिवसांनीं वंगयात्रा संपणार होती म्हणून कीं काय बाबांनीं निरोपाची भाषा सुरू केली. स्वागताला जमलेल्या जनसमुदायाला ते सांगत होते, “‘साप्तपदीन सख्यम्’—सात पावलें बरोबर चाललें कीं मैत्री होते. आपण सारे इतके दिवस बरोबर राहिलों, चाललों तेव्हां आपला छोटासा मित्रसमाज, बंधुसमाज बनला आहे. हा समाज लहानसा असला तरी हि तो बाहेरच्या समाजाला आपलें रूप देईल. परंतु त्याकरितां समाजाशीं एकरूप व्हावें लागेल. मला जर कुणीं विचारलें कीं, पंचवीस दिवस वंगालमध्ये तुम्हीं काय केलें? तर मी सांगेन, थोडेंसें दहीं तयार केलें. हें दहीं बाहेरच्या साऱ्या दुघाला आपलें स्वरूप देईल.”

कुणीं तरी आठवण करून दिली, आज नेताजीजयंति. बाबा प्रवचनांत म्हणाले, “आतां आपण ‘चलो दिल्ली’चा जयघोष केला तर आपली शक्ति क्षीण होईल. आतां तर आपल्याला ‘चलो देहात’ खेड्याकडे चला म्हटलें पाहिजे.”

गेल्या आठवड्यापासून स्वीडनहून आलेली 'इरिना' आमच्याबरोबर आहे. तिला पाहून 'पेट' चें स्मरण होतें. तिचे वडील 'भारताचे मित्र' आहेत आणि शेतीचे प्रयोग स्वीडनमध्ये करीत आहेत. कांहीं दिवसांपूर्वी त्यांनीं बाबांना हिंदुस्थानांतील खेड्यांत उपयोगी पडतील अशीं शेतीचीं सुधारलेलीं अवजारे पाठविलीं होती. खादीचा पंजाबी पद्धतीचा पोशाख केलेल्या अठरा वर्षांच्या कोंवळ्या वयांत 'भारत' पाहायला आलेल्या 'इरिना' कडे पाहून आश्चर्य वाटतें. ती आज परत जाणार होती. उत्कल-मध्ये पुनः येण्याचें ठरवून जात होती. म्हणून तिला आनंदानें निरोप दिला. जातांना तिनें बाबांजवळून 'गीता-प्रवचना' वर सही घेतली. एरवीं बाबा 'नित्यपठनीय-विनोबा' अशी सही करतात. इरिनाच्या पुस्तकावर त्यांनीं 'सप्रेम' (With love) असें लिहून सही केली. इरिना खुष होऊन गेली.

इंदूरच्या महाराणी देवी अहिल्याबाईंनीं वैद्यनाथधाम ते पुरीपर्यंत रस्ता बांधला आहे. याच रस्त्यानें चैतन्यमहाप्रभु पुरीला गेले होते. अलीकडे आमची यात्रा याच रस्त्यानें चालू आहे. आज त्या रस्त्यावरून चालतांना बाबा आम्हांला म्हणत होते, "तुम्ही रेल्वेचा आधार सोडाल तेव्हां तुम्हांला या रस्त्याचा महिमा कळेल, त्यांत केवढी शक्ति आहे ते अनुभवानें कळेल." 'दोर कापण्याचें' तत्त्वज्ञान बाबा असें सहज बोलून जातात.

अलीकडे माझे 'उपनिषदांचा अभ्यास', 'ईशावास्यवृत्ति', 'स्थितप्रज्ञदर्शन' इ० बाबांच्या पुस्तकांचें अध्ययन चालू आहे. 'उपनिषदांच्या अभ्यासांत' एक उंच उडी आहे. तें वाचत असतांना आकाशांत उंच भरारी मारावी आणि 'स्थितप्रज्ञदर्शन' वाचतांना योग्याच्या प्रयोगशाळेंतले प्रयोग पाहावेत. 'गीता-प्रवचन' वाचतांना नित्यजीवनाकरतां मार्गदर्शन मिळवावें. हातीं अशीं पुस्तकें असावीत अन् पायांखालीं कधीं हि न संपणारी लांबच लांब वाट असावी ! ही कल्पना मोठी उत्स्फूर्त करणारी व हृदयंगम वाटते.

उद्यांचा बंगालयात्रेचा अखेरचा दिवस. गाणाऱ्यांच्या टोळींतील मंडळी म्हणत होती, "उद्यां बाबा जाणार, तुम्ही जाणार ! आम्हांला खूप उदास वाटेल, चुकल्याचुकल्यासारखें वाटेल." दिवसभर संगीताच्या भाषेंतच आम्ही बोलत होतो. चारुदांनीं अखेरचे 'रसगुळे' खाऊं घातले. श्यामादी

म्हणत होती, 'तुम्ही मला हिंदीमध्ये पत्र लिहा. मी कुणाकडून तरी वाचून घेईन. मी तुम्हांला बंगालीमध्ये लिहीन.' ठिकठिकाणीं आम्हांला मिळालेलें हें स्नेहामृत ही आमची फार मोठी ठेव आहे. बाबा म्हणतात, 'ज्यानें आपलें घर सोडलें त्याला असा अनुभव येतो कीं, जगांतली सारीं घरे जणुं त्याचींच आहेत !' आजच्या प्रवचनांत बंगालसाठीं विशेष सूचना होत्या. "वंगभूमि मोठमोठ्या सुधारकांची भूमि आहे. तेव्हां इथें स्पृश्यास्पृश्य, जातिभेद इ० विलकूल नष्ट व्हायला पाहिजेत. बंगाली लोकांना बंगाली भाषा व बंगाली लिपीविषयीं अधिक प्रेम वाटलें पाहिजे. अजून हि इथें इंग्रजीला प्राधान्य दिलें जातें ही दुःखाची गोष्ट आहे. बंगाली लिपी पूर्व व पश्चिम बंगालला जोडणारा दुवा आहे. त्याच्याच बरोबर हिंदीचा हि अभ्यास करायला हवा म्हणजे तुम्ही साऱ्या भारताची सेवा करूं शकाल."

: १७ :

प्रेमयात्रा

१

दातन

२५ जानेवारी '५५

एक अशी दंतकथा आहे कीं, चैतन्यमहाप्रभूंनीं वैद्यनाथधामाहून पुरीला जातांना याच गांवीं थांबून दांत घासले होते (दाँतौन) म्हणून या गांवाचें 'दातन' नांव पडलें. दातनला एका तळ्याकांठच्या ऋषितुल्य विशाल वटवृक्षाखालीं आश्रमवासीयांनीं स्वागत केलें. सूर्योदयाचें नयनरंम्य प्रतिबिंब तळ्यांत पडलें होतें. तें प्रतिबिंब पाहून मला आठवण झाली. पावसाळ्याचे दिवस होते. चिखलानें माखलेल्या पायांनीं बिहारमध्ये एका गांवाहून दुसऱ्या गांवाकडे जात होतें. भाताचीं शेते कोंवळ्या हिरव्या रंगानें नटलीं होती. रस्त्याच्या कडेला दोन्ही बाजूंनीं लिवांचीं झाडे पावसाचे थेंब झटकून टाकत होती. पाऊस नुकताच पडून गेला होता. सृष्टि शान्त व दृढवीत दिसत होती. सूर्याचें कोंवळें बिंब वर चढूं लागलें. सृष्टीची प्रसन्नता

न्याहाळीत आम्ही अंतर कापत होतो. “ तो पहा रे जमिनीतून सूर्य उगवतो आहे.” वात्रांनीं लक्ष वेधलें. रस्त्याच्या कडेला असलेल्या खळग्यांत सांचलेलें पाणी शांत, स्थिर होतें आणि चार पांच पावलांवरून दिसत होतें. पाणी नसून तिथें सूर्यनारायण च आहे. जवळ गेल्यावर दिसलें कीं, तें आकाशीच्या सूर्याचें प्रतिबिंब होतें. आकाशांतला सूर्य झाडाआड लपला होता. त्यामुळें तें प्रतिबिंब हुबेहूब सूर्यासारखें भासत होतें. त्यानंतर जवळ जवळ पाव फर्लांगाच्या अंतरावर दहा ठिकाणीं असें सूर्याचें दर्शन झालें. बाबा म्हणाले, “ ह्यालाच अवतार म्हणतात.” त्या दिवशीं आम्हांला अशा दहा अवतारांचें दर्शन झालें होतें. ‘ अवतारी पुरुष म्हणजे परमेश्वराचें प्रतिबिंब. ’... नई तालीमचा वर्ग झाला आमचा.

सूर्यकिरणांत चकाकणाऱ्या तळ्यांतल्या पाण्यांत तरंग उठले. कुणी तरी घागर बुडवत असावें. बाबा म्हणत होते, “ सूर्योदय ही शुभसंकल्प करण्याची वेळ आहे. मग सारा दिवस या संकल्पसिद्धीकरतां साधना करायची. सूर्यास्त झाला कीं सारें परमेश्वराला अर्पण करून रात्रीं समाधिस्थ व्हायचें. जीवनांतल्या बाल्य, तारुण्य, वृद्धावस्था व मृत्यु ह्या चारी अवस्थांना हें लागू केलें तर समग्र जीवनाचें दर्शन एका च दिवसांत होईल, आणि मग हे सर्व दिवस, आपलें जीवन व हे ऋतु म्हणजे एक परमार्थाचा ग्रंथच होईल.”

आज सायंकाळच्या अखेरच्या प्रवचनांत विनोबा बंगालच्या प्रेमयात्रेंत झालेले लाभ सांगत होते. “ या सुपीक भूमीमध्ये धर्मविचारांचें बीज पेरलें गेलें आहे. आतां या बीजांतून विशाल वृक्ष निर्माण होणार आहे. या यात्रेंतला हा पहिला लाभ. साहित्यिकांचा आशीर्वाद या आंदोलनाला लाभला हा दुसरा लाभ. क्रांतीची देवता सरस्वती. जगांत जिथें कुठें महान् परिवर्तन झालें तिथें त्याची तयारी साहित्यिकांनीं केली आहे. येथील साहित्यिकांनीं मला असें म्हटलें कीं, बंगालमध्ये अलीकडे साहित्यिकांची चेतना मंद झाली होती. परंतु भूदानाच्या नवप्रेरणेनें ते पुनः उत्साहित झाले आहेत. या यात्रेचा तिसरा लाभ म्हणजे भक्तिमार्गामध्ये सुधारणा व्हावी व त्या दृष्टीनें संशोधन व्हावें, ह्यावर येथील वैष्णवसमाज विचार करूं लागला आहे हा. येथील काँग्रेसनें भूदानाचें काम करण्याचें ठरवलें आहे. पक्षातीत होऊन शुद्ध भावानें जर काँग्रेस भूदानाचें काम करील तर

ती अधिकाधिक शुद्ध होत जाईल. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक राजकीय पक्षाला शुद्धीकरणाकरितां त्यागाच्या कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे. इथें आम्हांला कांहीं साथी असे मिळाले कीं ज्यांनीं हें काम म्हणजे परमेश्वरसेवा समजून च काम केले. सर्वोत मोठा लाभ म्हणजे बंगालच्या जनतेच्या दर्शनानें माझ्या हृदयांत प्रेमाची वृद्धि झाली. प्रेमाबरोबर जिथें विचार जोडला जातो तिथें प्रेम अधिक बलवान् होतें.”

वंगयात्रेतील सेवक, यात्री आशादेवींचे सदा ऋणी राहतील. कारण त्यांनीं विनंति केली अन् बाबांनीं दररोज सायंकाळीं कार्यकर्त्यांना जीवनाची वाट चालण्याकरतां शिंदोरी दिली. संक्रांतीच्या दिवशीं सालबोनीला ह्या वर्गाचा आरंभ झाला. ‘प्रार्थना कां करावी, कशी करावी, समत्वयुक्त कर्मयोगाचें रूप त्याला कसे द्यावें’ इ० समजावले. मानसिक पातळीवरून वर उठणें आवश्यक आहे, अपरिग्रहाची साधना, ब्रह्मचर्य, प्रार्थनेचें रहस्य, सर्वत्र हरिदर्शन, शेती करीत असतांना जीवनविकास कसा होऊं शकतो, भक्तिमार्गाची साधना, अनिंदाव्रताची आवश्यकता इ० सारें सांगून कार्यकर्त्यांच्या जीवनयात्रेचा मार्ग उजळवला. दातनला अखेरचा वर्ग झाला. त्यांत बाबा म्हणाले, “इतर कुठल्या हि पापापेक्षां सर्वोत अधिक पाप कोणचें असेल तर तें असत्य. त्यापुढें कुठलें हि पाप इतकें भयंकर नाहीं. आध्यात्मिक साधनेंत ‘सत्या’चें स्थान अद्वितीय आहे.”

उत्कल

: १८ :

कलिंगभूमींत

लखनननाथ रोड

२६ जानेवारी '५५

घडयाळानें साडेतीनचा ठोका दिला आणि बीनादीनें ईशावास्याचा बंगाली पाठ सुरू केला. बंगालची अखेरची प्रार्थना आटोपली. स्वातंत्र्य-दिनाच्या उषेनें आपलें आरक्त वैभव उधळीत क्षितिजावर पाऊल ठेवलें. वंगजनतेचें भरपूर प्रेम लुटून विनोबांनीं उत्कलकडे कूच केलें. वाटेंत लागणारीं बंगालचीं खेडीं अखेरचीं प्रेमपुष्पें उधळीत होतीं. वंग-उत्कल सीमारेषा दुरून दिसूं लागली. सुंदर सजवलेलें उंच द्वार आणि लोकांची अपार गर्दी. एका च महिन्यांत विरह-मीलनाचा, हर्ष-विषादाचा एकत्र अनुभूतीचा हा दुसरा प्रसंग होता.

चारुदा निरोपानें भाषण करायला उभे राहिले. त्यांचें कोमल वंगहृदय विकल झालें होतें. ते बोलूं लागले, “आम्ही क्षुद्र आहोंत, नालायक आहोंत; पण बाबांच्या आशीर्वादानें पाऊल पुढें पुढें टाकीत आहोंत. कार्य सिद्धीस जाईपर्यंत मी स्वस्थ बसणार नाहीं.” एवढें कसेंबसें बोलले आणि मटकन् खालीं च बसले. त्यांचा नेहमींचा सौजन्यशील, सोज्ज्वळ, शांत चेहरा त्यांनीं दोन्ही हातांनीं झांकून घेतला आणि बालकासारखे हुंदके देऊन ते रडूं लागले. त्यांची ती सार्विक नी प्रेमळ मूर्ति हृत्पटलावर कोरली गेली. त्या क्षणीं परमेश्वराजवळ आपलें सारें मन मोकळें करणाऱ्या व त्याच्या हातीं आपल्या रथाचे च नव्हे तर जीवनाचे हि लगाम सोपविणाऱ्या अर्जुनाच्या ऋजुतेचें नी हरिशरणतेचें स्मरण झालें. अतुल्यबाबू म्हणाले, “विनोबांनीं आम्हांला ‘नूतन आलोक’ दिला आहे. त्या च उजळलेल्या वाटेनें आतां आम्ही हिंडूं, काम करूं.”

‘ पथेर साथी नमी वारंवार ’ बीनादीच्या गोड गळ्यांतून करुणोत्कट सूर निघत होते. मधून मधून ती डोळे पुसत होती. गोपालबाबू आपले अश्रू तंत्रोऱ्याच्या आड लपविण्याचा निष्फळ प्रयत्न करीत होते आणि परमेशदा डोळे मिटूनच साथ देत होते. तंत्रोऱ्याच्या तारा छेडल्या जात होत्या. त्या नाजूक आवाजांतील कंप सर्वांच्या हृदयाची स्थिति दर्शवीत होता. वंग-उत्कलची सीमा अश्रुगंगेने पावन झाली. त्या अश्रूंच्या प्रत्येक बिंदूमध्ये जणु शक्ति सांठली होती. विनोबा म्हणाले, “ संगमस्थान नेहमींच पवित्र मानलें जातें. अशा स्थानावर आपण सारे एका भावगंगेत डुबत आहोंत. उत्कल-मध्ये तर मी परिपूर्ण दर्शनाची अपेक्षा करीत आहे. इथें भूमिकांति होणार आहे. ” भविष्यसूचक उद्गार वाटले ते. वंगभगिनींनीं बाबांना कुंकुमतिलक लावला. वंगभूमीला अखेरचे प्रणाम करून बाबांनीं पाठ फिरवली.

उत्कलची जनता कितीतरी दिवसांपासून वाट पाहत होती. विनोबांना पाहतांच हजारों मुखांतून गगनभेदी गर्जना झाली, ‘ महात्मा गांधी की जय ’ उत्कलच्या वतीनें तेथील वृद्ध तपस्वी आचार्य हरिहरदास व गोपबंधु चौधरी यांनीं स्वागत केलें. जनसागराला भरती आली होती. त्यांतच पत्रकार, फिल्मवाले, फोटोग्राफर, सरकारी अधिकारी, मंत्रिगण इ० साऱ्यांना पाहून वाटलें आतां जनता आणि सरकार ह्या दोहोंतील अंतर नाहीसे होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. कुणी तरी म्हटलें, “ नबबाबू (श्री. नबकृष्ण चौधरी, मुख्यमंत्री) दिसत नाहीत कुठें ? ” साऱ्यांनीं डोळे फिरवले. गर्दीत कुठल्याशा जीपवर उभे होते ते. जनतेचा प्रथम सेवक जनतेत उभा होता.

उत्कल गरीब आहे, त्याच्याजवळ पैसा नाही. उत्कल श्रीमान् आहे, त्याच्याजवळ सेवकरूपी धन आहे. उत्कल मागासला आहे, त्यावर पाश्चात्य संस्कृतीचा रंग फारच कमी चढला आहे. उत्कल पुढारलेला आहे, प्राचीन भारताच्या संस्कृतीचा उत्तम अंश तिथें प्रगट होत आहे. “ धांवणाऱ्या इतरांना तें उभें राहून मार्गें टाकतें. ” (तत् धावतः अन्यान् अत्येति तिष्ठन् ।). विनोबांनीं उत्कल-भूमीमध्ये प्रथम प्रवेश केला आणि त्यांना पहिल्या भेटीत च एक लाख पंधरा हजार एकर जमीन, ४० हजार दानपत्रें

व ४६ ग्रामदान अर्पण केलें. हें उत्कलमध्ये च कां घडलें ? वैज्ञानिक म्हणतात, “कारणाविना कोणती हि गोष्ट घडत नाही.” ६ ऑगस्ट १९४५ या दिवशीं हिरोशिमावर प्रलयाची आठवण करून देणारें कांहीं तरी पडलें. त्याचा संबंध एका अतिसूक्ष्म परमाणूशीं आहे.” वैज्ञानिकाचें हें म्हणणें आम्ही अज्ञानी मानव चटकन् कबूल करतो. परंतु महात्मा वारंवार सांगतो, ‘तत्प्रस्यंत, निरहंकार सेवेंत शक्ति असते; प्रलयकारी शक्ति नव्हे तर निर्माणकारी.’ तें मात्र आपल्याला कळूं शकत नाहीं.

१९२१ सालीं गांधीजींचीं हांक ऐकून आपल्या सुखी जीवनाचा त्याग करणारे जे पराक्रमी वीर निघाले त्यांत उत्कलचे गोपबाबू व त्यांच्या पत्नी रमादेवी होत्या. त्या क्षणापासून गेलीं तीस वर्षे सतत त्या उभयतांनीं गांधीजींबरोबर ‘सत्याची उपासना’ केली. पारतंत्र्याच्या बेड्या खळखळ तुटल्या, स्वराज्य आलें. परंतु गांधीजींचें स्वप्न साकार झालें नव्हतें ही गोष्ट या गांधीभक्तांच्या हृदयाला बेचैन करीत होती. देशांत सर्वत्र असंतोष होता. पण मार्ग सांपडेना. चिंतन चाललें च होतें. तों च एका दिवशीं अंगीं चैतन्याचें वारें खेळविणारी बातमी आली. तेलंगणांतील धगधगत्या ज्वाला विझविल्या गेल्या. अशांतीचें शमन शांतीनें झालें. शांति मिळविण्याकरतां शांतीची उपासना शांतीनें करीत विनोबा तिथें पोहोचले होते. शांति मिळाली. अहिंसेचा विजय झाला. विनोबांच्या पायांना गति मिळाली आणि इकडे गोपबाबू व रमादेवींनीं उत्कलची प्रदक्षिणा सुरू केली. गांवोगांवीं, खेडोपाडीं पायीं चालत जाऊन गोरगरीबांच्या सुखदुःखांशीं ते समरस होऊं लागले. तेलंगणांत विनोबांना भूमीचें दान मिळालें. पण इतरत्र तें कसें शक्य आहे, असा विचार प्रथम त्यांच्या मनांत आला. परंतु रमादेवींनीं देवाचें नांव घेऊन एक दिवस जमीन मागितली. मातेच्या मागणीला उत्कलवासीयांनीं शिरोधार्य मानलें. उत्कलची दानगंगा अशी वाहूं लागली.

एका विस्तृत मैदानासमोर मातीची स्वच्छ सारवलेली प्राथमिक शाळेची इमारत होती. तिला आम्हीं आमचें ‘घर’ बनवलें. हिरव्यागर्द मेंदीचें कुंपण होतें, पिवळीं धमक झेंडूचीं फुलें हंसत होतीं नी रांगोळी ‘खालीं

पाहून चला ' म्हणत होती. सारें कांहीं साधें होतें. कुठला हि वडेजाव, दिखाऊपणा नव्हता. तो साधेपणा च गोड नी सुंदर वाटूं लागला

दुपारीं कार्यकर्ते जमले. एकानें विचारलें, “ भूदान चळवळीच्या मार्गे प्रेरणा तुमची आहे. तुमच्या मजबूत पण वृद्ध खांद्यावर हें आंदोलन उभें आहे. आंदोलन चालू राहावें म्हणून कोणाला वारस नेमलें आहे तुम्हीं ? ”

विनोबा—मी तर म्हणतो, ही चळवळ परमेश्वराच्या खांद्यावर उभी आहे, माझ्या नाही. तोच मला प्रेरणा देतो आणि चालण्याची शक्ति देतो. माझ्यानंतर परमेश्वराला जो हवा असेल त्याचा हात धरून तो त्याला चालवील. त्याची चिंता मी कां करूं ? मी तर निमित्तमात्र बनलों आहे. याचा अर्थ असा की, ह्या कामाची जबाबदारी प्रत्येकावरच आहे.

प्रश्न — तुमची ही चळवळ निरनिराळ्या पक्षांतील संधिसाधू (opportunists) लोकांना वाव देणारी आहे, अशी टीका कांहीं लोक करतात. तुमचें यावर काय म्हणणें आहे ?

विनोबा — संधिसाधू लोकांना सुअवसर, सुसंधि मिळणें केव्हां हि चांगलें. परंतु बहुधा असे लोक कुठल्यातरी भलत्याच (बुरे काममें) कामांत अडकलेले आढळतात. म्हणून अशा लोकांना तर माझें आव्हान आहे कीं त्यांनीं सर्वांनीं मिळून हें काम १९५७ पर्यंत पूर्ण करावें. ते आम्हांला exploit करूं शकत नाहीत. उलट ते स्वतःच exploit होतील.

‘ आम गाँरे भूमिहीन रहिबे नाही, रहिबे नाही ’ हा जयघोष करीत चारी दिशांनीं लोकांच्या झुंडी येत होत्या. पाहतां पाहतां विराट् जनसमुदाय बनला. उडिया भाषेंत स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांचा पाठ आटोपला. उंच आवाजांत विनोबा बोलूं लागले,

“ माझ्या अत्यंत प्रिय मित्रांनो,

“ अखेर एकदां माझें या वीरभूमीमध्ये आगमन झालें आहे, त्याचा मला अतिशय आनंद होत आहे. ह्या च वीरभूमींत सम्राट् अशोकाला अहिंसेची दीक्षा मिळाली होती आणि ‘ चंड अशोका ’चें परिवर्तन ‘ धर्म अशोक ’मध्ये झालें होतें. ही ती कलिंगभूमि ! येथील वीरांनीं संख्याबल कमी असून देखील सम्राटाच्या बलशाली सेनेशीं टक्कर दिली होती.”

कलिंगभूमि आणि सम्राटाचें हृदयपरिवर्तन ! बाबांच्या शब्दांनीं चट्‌दिशीं काळाचा पडदा दूर झाला. संख्याबल अपुरें असून हि महापराक्रमी चक्रवर्ति सम्राटाच्या अवाढव्य सेनेला तोंड देणाऱ्या शूर कलिंगवीरांच्या तितिक्षेनें सम्राटाच्या हृदयांत परिवर्तन घडवून आणलें. ते वीर कापले जात होते पण पळ काढत नव्हते. आपल्या रुधिरानें त्यांनीं सारी भूमि आरक्त करून टाकली. त्या आरक्ततेचें प्रतिविंब सम्राटाच्या हृत्पटलावर उमटलें नी तिथें अनुराग प्रगटला. बाहेरचा संग्राम संपला, आंतला सुरू झाला. रणांगणावरील संग्रामांत शस्त्रबलानें विजय मिळवून हि तो पराभूत झाला होता. आंतरिक संग्रामांत पराभूत होऊन हि तो विजयी झाला होता. विजय आणि पराजयाची ही एकत्र अनुभूति जगाच्या इतिहासांत अद्वितीय स्थान मिळवून बसली होती. मध्यंतरींच्या अनेक वर्षांच्या काळांत विस्मृतींत विलीन झालेल्या कलिंगभूमींत पुनः एक वार नवदर्शनाची प्रभा फाकूं लागली होती. कलिंगभूमीला पुनः एक वार श्रेय मिळणार होतें.

एक काळ होता, वळीराजानें सर्वस्व अर्पण करून परमेश्वराला कायमचें जिंकलें होतें. कलिंगवीरांनीं सर्वस्व अर्पण करून अशोकाच्या हृदयांतील परमेश्वराला जागवलें होतें. आज सर्वस्वदान देणाऱ्या कलिंगवीरांमुळें समस्त मानवजातीच्या हृद्देशांत कांतीची प्रक्रिया आरंभ होत होती. एका काळीं यज्ञांत आहुति अर्पण करून विश्वनियामक देवतांना संतुष्ट करून शांति-पुष्टि-तुष्टीची निर्मिति केली जात असे. कलिंगवीरांनीं समरयज्ञांत आपल्या प्राणांची आहुति अर्पण करून अशोकाच्या हृदयभूमींत शांति-तुष्टि-पुष्टीच्या तत्त्वज्ञानाचें बीजारोपण केलें. आज कलिंगवासी भूदान-यज्ञांत आपल्या काळजाच्या तुकड्यांच्या आहुति अर्पण करून पृथ्वीतलावर शांति, तुष्टि, पुष्टीचें साम्राज्य निर्माण करूं पाहत होते. यज्ञाची ती च सनातन प्रक्रिया चालू होती, आविष्कार तेवढा नूतन होता !

: १९ :

पूर्णचा समन्वय

नाम्पो

२७ जानेवारी '५५

पहांटे पणत्यांच्या प्रशान्त प्रकाशांत यात्रेला आरंभ झाला. वाटेंत लागलेल्या प्रत्येक गांवांत दुतर्फा पणत्यांची रांग होती. चोहोंकडे जणुं दिवाळी चालली होती. नवीन च तयार केलेला लहानसा रस्ता कच्चा होता. दोन च दिवसांपूर्वी माझ्या चपला तुटल्यामुळे त्या खडकाळ रस्त्यावर प्रत्येक पाऊल संभाळून टाकावे लागे. 'क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गे प्रथस्तद् कवयो वदन्ति'चें स्मरण होत होतें. बाबा बोलत होते. अशा वेळीं बहुधा प्रत्येकाची च बाबांच्या जवळ जवळ चालण्याची धडपड असते. वाट लहानशी च, अरुंद असल्यामुळे सारें ऐकूं शकत नव्हतें. पण आज इथें वेगळें च दृश्य पाहायला मिळत होतें. प्रत्येकाला वाटत होतें, "आधीं त्याला ऐकूं दे." चौधरी-कुडुंबाची सारी मंडळी बरोबर होती; पण सेवा आणि त्याग ह्यांमध्ये स्पर्धा करणें एवढें च त्यांना माहीत. त्यामुळे त्यांच्यापैकीं कुणी समोर दिसेना. बाबांच्या मागोमाग चालणाऱ्यांच्या गर्दीत कुठें तरी गोपबाबू होते. एखाद्या तपस्वी ऋषीप्रमाणें दिसणाऱ्या गोपबाबूंना येथील जनतेनें 'उत्कलचे गांधी' हा बहुमान दिला आहे. गर्दीच्या दुसऱ्या कोपऱ्यांत त्यांचे धाकटे बंधु नवबाबू होते, ज्यांना येथील जनतेनें 'मुख्य मंत्र्या'च्या पदावर बसविलें आहे. बाबांच्यापुढें शंभर पावलांवर चालणाऱ्या 'मुख्य मंत्र्या'ची पत्नी मालतीदेवी पथ-प्रदर्शिकेचें काम करीत होत्या आणि रमादेवी चालतां चालतां यात्रीदलाच्या व्यवस्थेसंबंधीं बरोबरच्या कस्तुरबा ट्रस्टच्या सेविकांबरोबर योजना आंखीत होत्या. बाबांच्या एका बाजूला गोपबाबूंचे चिरंजीव मन-मोहनभाई होते. ते बाबांच्या भाषणाचा उडिया भाषेंत अनुवाद करतात. त्यांच्या मागे आमची सुमित्रा-वहिनी होती. दुसऱ्यांना जेवूं घातल्याशिवाय ती कधीं जेवीत च नाहीं. 'भाबी, अशानें आम्ही खऱ्या च नणंदा बनून जाऊं' असें तिला म्हटलें कीं नुसतें स्मित करीत म्हणते, "बना कीं ! आवडेल मला !"

साधेपणाच्या गोष्टी बोलणें, त्यांचें चित्र रंगवणें किती सोपें आहे ! परंतु उत्कलच्या ह्या मंडळींचा साधेपणा 'बोले तैसा चाले' चें स्मरण करून देणारा वाटतो.

गुजराथहून आलेल्या एका भाईंनीं विचारलें, "समन्वय म्हणजे काय?" दोन्ही हात उंच करून उंच स्वरांत बावा म्हणाले, "ॐ पूर्णम् अदः पूर्णम् इदम् ।" लोक मला विचारतात तुम्ही वेदान्त आणि बौद्ध धर्माचा समन्वय करूं इच्छितां तर काय ते दोन्ही अपूर्ण आहेत ? मी म्हणतो, "अपूर्णोंचा समन्वय होऊन पूर्ण दर्शन मिळेल हा विचार च मुळीं चुकीचा आहे. भारतांत हिंदु, बौद्ध, इस्लाम, ईसाई इ० जे प्रमुख विचार आहेत ते सर्व पूर्ण आहेत; त्या सर्व पूर्णोंचा समन्वय करून त्यांतून परिपूर्ण निर्माण करण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत आहोंत."

प्रश्नकर्त्याची जिज्ञासा वाढली. "त्याचा मार्ग कोणता ?" समोर रस्त्यावर निर्देश करीत हंसत हंसत बावा म्हणाले, "अहो, हाच मार्ग, हाच रस्ता, ज्यावर आपण आतां चालत आहोंत. आज बालेश्वर, उद्यां कटक, परवां पुरी ! पुढें पुढें जात राहूं. मजुरांचा चांगुलपणा मालकाजवळ, मालकांचा मजुराजवळ नेऊं. असेच गरीब-श्रीमंत, शिक्षित-अशिक्षित, स्त्री-पुरुष प्रत्येकाजवळ जाऊं." एवढें बोलून ते गुणगुणूं लागले, "बडेकी बडाई छोटेकी छोटाई दूर करे."

त्या गृहस्थांनीं सत्याग्रहावर एक प्रश्न विचारला. बावा म्हणाले, "आज हि माझा सत्याग्रह च चालू आहे. थंडी, वारा, ऊन, पाऊस यांची पर्वा न करतां चालणें, सर्व साधनें उपलब्ध असतांना पायीं यात्रा करणें, हें सारें म्हणजे सत्याग्रहाचा च एक प्रकार आहे. लोक म्हणतात, 'हा सत्याग्रहाचा फारच सौम्य प्रकार झाला. तीव्र प्रकार पाहिजे.' पण ते हें विसरतात कीं, सौम्य, तीव्र, तीव्रतर ही हिंसेची परिभाषा झाली. अहिंसेमध्ये जें सर्वांत सौम्य शस्त्र असतें तें च अधिक प्रभावी होतें."

चर्चा सुरू असतांना च मुक्कामावर पोहोंचलों. बावा म्हणतात, "आपल्या यात्रेचा हा च आनंद आहे. मुक्त आकाशाखालीं मुक्त चिंतन." हल्लीं भारताच्या पूर्वकिनाऱ्यावर यात्रा चालली आहे. समुद्रालगतचा प्रदेश

असल्यामुळे सृष्टीचें नवीन च रम्य रूप दिसत आहे. सर्वत्र ताड, खजूर, नारळ आणि केळीचीं झाडे दिसत होती. नास्त्याला ओला नारळ आणि केळी मिळतात आणि त्याबरोबर इथे सर्वांचे जे उन्मुक्त प्रेम मिळते त्याने जेवणाची गोडी वाढते. रमादेवी [ओरिसांत आईला ' बोऊ ' म्हणतात] आमच्या ' बोऊ ' आणि मालतीदेवी ' नुमा ' यांच्या ओरिसाभर पसरलेल्या मुलींमध्ये आमची गणना पूर्वापासून च होती. बंगालमध्ये जन्म घेऊन उत्कलला आपली कर्मभूमि बनविणारी मंगलामावशी आमच्या यात्रेची व्यवस्था करते. उत्तरा (नवबाबूंची ज्येष्ठ कन्या आणि कै. महादेवभाई देसाईची सून) नुकतीच गुजराथमधून इथे काम करायला आली आहे. तिचीं दोन मुले संघमित्रा व नचिकेता या दोघांची आम्हां मावशींशीं दोस्ती व्हायला वेळ लागला नाही. सारा दिवस त्यांच्या खोड्या सुरू असतात. सहा वर्षांची संघमित्रा सभेमध्ये भूदानाचे उडिया साप्ताहिक ' ग्रामसेवक ' विकते तर तीन वर्षांचा चिमणा नचिकेत बोवड्या बोलांत भूदानाच्या घोषणा करीत असतो.

इथे सकाळ-संध्याकाळच्या प्रार्थनेची जबाबदारी मंगलामावशींवर आहे. आजच्या प्रार्थनेत मावशींनीं अच्युतानंदांचे एक भजन म्हटले,

‘ आत्मा रे आत्माकुं देख ’ (आत्म्यांत आत्म्याला पहा).

त्याचा उल्लेख करून बाबा आज भाषणांत म्हणाले, “ आत्मौपम्यबुद्धि भूदान-यज्ञाचा पाया आहे.”

: २० :

‘मानपूर’चें ‘ऑस्ट्रेलिया’वर आक्रमण

बढापाल, जामसूलि

२८, २९ जानेवारी ’५५

बाबा मनमोहनभाईशीं (बुलुभाई) उडिया लिपीविषयीं बोलत होते. बाबांचें म्हणणें, “ उडिया लिपि कठीण आहे. तुमचा ‘त’ तकलीफ देणारा व ‘र’ रडविणारा आहे. ज्या मुलांना ही लिपि शिकावी लागते त्यांच्यावर हा मोठा अन्याय आहे. त्यांची मला मोठी दया येते. असें वाटतें, ही लिपि बालशत्रु पंडितांनीं निर्माण केली आहे. इथें अद्याप बहुसंख्य जनता अशिक्षित आहे. तेव्हां लिपिसुधार करणें तुम्हांला फार सोपें आहे. तुमच्या अक्षरांवर मोठमोठे फेदे कां आहेत ? इथें लोक तर फेदे घालीत नाहींत.” बुलुभाई हंसत हंसत म्हणाले, “ डोक्यावरचे काढून अक्षरांवर ठेवले असतील ! ”

बुलुभाई ‘ग्रामसेवक’ पत्रिकेचे संपादक आहेत. त्यांनीं लिपीविषयीं कांहीं सुधारणा सुचविल्या आहेत आणि त्यांच्या साप्ताहिकांत त्यांनीं त्या अंमलांत हि आणल्या आहेत. देशाची एकता आणि भाषांची देवाण घेवाण या दृष्टीनें बाबांची सूचना अशी आहे : “ प्रत्येक भाषेचीं कांहीं उत्तमोत्तम पुस्तकें त्या त्या भाषेच्या लिपीमध्ये तर प्रकाशित व्हावींत च परंतु कांहीं नागरी लिपीमध्ये हि व्हावींत. सर्व भाषावाले नागरी लिपि स्वीकारतील तर एकमेकांची भाषा शिकणें अतिशय सोपें होईल. ”

आज स्नान करण्याकरतां सुवर्णरेखाचें निर्मळ व विशाल पात्र होतें. कपडे धुतांना उत्तराची झटपट काम उरकण्याची पद्धत मोठी आकर्षक वाटत होती. ती दोन्ही पोराना स्नान घालून स्वयंपाकघरांत काम करायला केव्हां पसार झाली कळलें सुद्धां नाहीं. गोपबाबांची सोज्ज्वळ नी प्रेमळ कन्या अन्नपूर्णादेवी आमची चुनीअप्पा [इकडे वडील बहिणीला ‘अप्पा’ म्हणतात] आपल्या सारगर्भ विनोदानें वातावरणांत खेळकरपणा निर्माण करते. अगदीं प्रथम एक वर्षा-

पूर्वीं मीं त्यांना पाहिलें होतें तेव्हां वाटलें होतें कुणी साधीभोळी खेडवळ वाई असेल; पण हळूहळू या झांकल्या माणकाची ओळख होऊं लागली. चुनी-अप्पांनीं ‘गीता-प्रवचन’ व इतर हि कांहीं हिंदी पुस्तकांचें ओडिया भाषेंत भाषांतर केलें आहे. ‘ग्रामसेवका’ची अर्धीअधिक जबाबदारी त्याच उचलतात. आपल्या बुद्धिमत्तेचा नि विद्वत्तेचा पत्ता कुणाला लागूं नये असा त्यांचा सतत प्रयत्न असतो. पण आम्ही मात्र त्यांच्या ‘तिजोरी’ वर हल्ला करून त्यांतील रत्नें लुटण्याची संधि कधीं दवडत नाहीं. त्यांच्या सर्व घरच्या मंडळींत वावरतांना वात्रांचें वाक्य राहून राहून आठवतें : “रक्त पाण्यापेक्षां घट्ट असतं. पण पाणी रक्तापेक्षां अधिक पवित्र असतं.” (Blood is thicker than water but water is purer than blood).

दुपारीं कार्यकर्त्यांच्या सभेंत एक प्रश्न विचारला गेला : “ साऱ्या वातावरणांत सर्वोदयाचा विचार पसरेल तेव्हांच काम होईल. तोंवर एकाच गांवांत काम होणें शक्य आहे ? ” या प्रश्नाचें उत्तर प्रार्थनासभेंतील भाषणांत होतें. “ सर्वोदयविचाराचें हेंच वैशिष्ट्य आहे कीं, ज्याला तो विचार पटला तो एकटा देखील तो विचार अंमलांत आणूं शकतो. साऱ्या जगाविरुद्ध अन्यायाचा प्रतिकार करण्याकरतां एक माणूस हि उभा राहूं शकतो. हेंच सत्याग्रहाचें तत्त्व आहे या तत्त्वाचा उदय आपल्या देशांत झाला आहे. आजकाल शस्त्रत्यागाची गोष्ट निघाली कीं प्रत्येक राष्ट्र म्हणतें कीं समोरचें राष्ट्र जेव्हां शस्त्रत्याग करील तेव्हांच मी हि करीन. अशा तऱ्हेनें एकीकडे शस्त्रास्त्र वाढविणें चालू आहे नी दुसरीकडे शांतीच्या गोष्टी चालू आहेत. ज्या क्षणीं कुणी एक व्याक्ति, एक गांव वा एक समाज हिंमतीनें पुढें येईल, त्या क्षणीं हें दुष्ट चक्र (vicious circle) खंडित होईल. ”

उत्कलमध्ये सर्वांत पहिलें ग्रामदान ‘मानपूर’ या गांवांत झालें. त्याचा उल्लेख करून विनोबा म्हणाले, “ जगांतला प्रत्येक मनुष्य विश्वनागरिक आहे, हा भारताचा विचार आहे. भूदानाचा हा विचार आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत पसरेल, त्याचें नेतृत्व येथील खेड्यांकडे येईल. म्हणून च माझे म्हणणें आहे कीं, मानपूरचें आक्रमण ऑस्ट्रेलियावर होणार आहे. ”

हर्षभरानें सारे क्रांतिविचार ऐकत होते. सभा संपली. “ आम गॉरे भूमिहीन रहिबे नाहीं, रहिबे नाहीं, रहिबे नाहीं ” (आमच्या गांवांत

कुणी भूमिहीन राहणार नाहीं) चा उद्घोष झाला. दोन्ही हात उंचावून जयघोष करणाऱ्या जनतेमध्ये मुख्यमंत्री (नववावू) सामील झाले होते.

गोपवावू (वाप्पा) चे भाचे - जितेंद्रभाई नुकतेच जर्मनीहून तत्त्वज्ञानाची डॉक्टरेट घेऊन आले होते. सध्या ते यात्रेत आहेत. जामसूलि या गांवाकडे जात असतांना त्यांची तत्त्वज्ञानावर वावांशी चर्चा सुरू होती. वावा म्हणत होते, “ उपनिषद् हें वेदांविरुद्ध बंड आहे असें पाश्चात्यांचें जें मत आहे, तें सर्वथा चुकीचें आहे. उपनिषदांतलीं कांहीं वचनें घेऊन ते असा निष्कर्ष काढतात. पण तसें पाहिलें तर प्रत्यक्ष वेदांत हि असलीं वचनें आढळतात. वेदांतील शब्दांचा अर्थ वर वर दिसतो तसा नाहीं. भाषा जेव्हां तयार होत होती तेव्हांचे ते शब्द आहेत. तेव्हां शब्दांच्या मुळाशीं जायला हवें. त्या शब्दांचे आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक अशा तीन दृष्टिकोणांतून तीन अर्थ करतां येतात.”

स्वागताकरितां उभारलेल्या द्वारावर गोकुळाचें चित्र होतें. त्याच्याकडे बोट दाखवून सकाळीं वावा जमलेल्या समुदायाला म्हणत होते, “ असें गांव करायचें आहे वरें का आपल्याला ! ”

संध्याकाळच्या भाषणांत गोकुळाचें शब्दचित्र त्यांनीं गांवकऱ्यांसमोर मांडलें. “ लोक म्हणतात, हा वावा साऱ्या दुनियेलाच वावा करायला निघाला आहे. पण असा आक्षेप घेणारे लोक असंग्रही समाज म्हणजे काय तें समजले नाहीत. वावांच्या असंग्रही समाजाचीं पांच लक्षणे आहेत. (१) समाजांत प्राचुर्य राहिल, लक्ष्मी विपुल राहिल; (२) लक्ष्मीचें समान विभाजन, वितरण होईल; (३) दारू, सिगरेट इ० निरर्थक वस्तूंचा संग्रह राहणार नाहीं; (४) कमयुक्त संग्रह राहिल. तो कम म्हणजे उत्तम अन्न, कपडा, उत्तम घर, शेतीचीं अवजारे, ज्ञानार्जनाचीं साधनें, मनोरंजनाचीं साधनें असा राहिल; (५) पैशांचा संग्रह कमीत कमी राहिल.

शेंवटीं वावांनीं प्रश्न केला, “ असंग्रही समाजाचें हें चित्र पाहून आशा वाटते कीं निराशा ? ” मीं सहज वळून बघितलें. माझ्या शेजारीं च बसलेल्या गांवकऱ्यांच्या चेहऱ्यावरचे भाव किती बोलके वाटले ! सारी आशा प्रगटली होती तिथें. जणूं त्याला म्हणायचें होतें, “ असें गोकुळ, असा स्वर्ग जर मिळत असेल तर जमीनच काय, सर्वस्व देखील अर्पण करूं आम्ही ! ”

26/186

वि: १९५७

आजकाल श्रमदानाचा कार्यक्रम चालतो. आज सकाळीं कांहीं मंडळी गांववाल्यांचें तलाव खणणें चालू होते. तिकडे गेलीं, कांहीं स्वयंपाकघरांत गेली. यात्रीदलाचे एक भाई सांगत होते, “मातीच्या टोपल्या वाहून वाहून आम्ही दमून गेलों होतो पण नुमा (मालतीदेवी) मात्र मजेंत टोपल्या उचलीत होत्या.” इकडे आम्ही कणीक मळत होतो तेवढ्यांत काखेंत आसन व हातांत चाकू घेऊन वावा तिथें आले अन् सरळ भाजीच्या ढिगाजवळ आसन घालून बसले. मग एकेक वांगें उचलून ते कापूं लागले. त्यांची ती पद्धत पाहून वाटेल कीं जणूं एखादा चित्रकार कुशलतेनें चित्र काढीत असावा किंवा कोणी भक्त एकाग्रतेनें पूजा करीत असावा. कॅमेरावाले आणि फिल्मवाल्यांची धांवपळ सुरू झाली.

बालकाला समजवायचें तें बोलून नव्हे तर करून. वावा आम्हांला कर्मयोगाचा पाठ असा च देत असतात. कृष्ण स्वतः अर्जुनाच्या घोड्यांचा खरारा करीत असे, राजसूय यज्ञाच्या वेळीं उष्ट्या पत्रावळी उचलत असे; मग भक्ताकरतां याहून दुसरा कोणता उपदेश हवा? जेवतांना हें सारें आठवत होतें. आज वांग्यांच्या भाजीला अवीट गोडी होती!

: २१ :

‘गांधीजींच्या विश्वासास पात्र व्हा’

मथानी, रुपसा

३०, ३१ जानेवारी १९५५

सान्या सृष्टीला रश्मिसूत्रांत ओवून प्रकाशमान करणारा आदित्य अस्ता-चलाकडे वळतांच काळोखाची चाहूल लागते. पुढें पुढें जाणाऱ्या त्यांच्या पावलांवरोबर आशेचीं किरणें दूर पळतात आणि मग निराशेची लांबच लांब रात्र सुरू होते. वाटतें, आतां सदा सर्वदा अंधारच अंधार राहणार ! पण पुनः प्रभात होते. उदीयमान आदित्याला पाहतांच मानवाला वाटतें, कुणी नूतन दूत आला आहे. पण काल ज्याचा अस्त झाल्यासारखें वाटत होतें तो कालचा च सूर्य असतो !

आज ३० जानेवारी. राष्ट्रपिता बापूंची पुण्यतिथि ! आजच्या भाषणांत बाबा आत्म्याच्या अमरतेची अनुभूति सांगत होते, “ गांधीजींच्या प्रयाणाची बातमी मीं ऐकली त्याच क्षणीं माझ्या मनांत आलें कीं, आतां बापू अमर झाले. आज या क्षणाला हि मला ही च अनुभूति होत आहे. बापू देहधारी होते तेव्हां त्यांच्याजवळ पोहोंचायला थोडा तरी वेळ लागत असे. पण आज तर त्यांना भेटायचें असलें म्हणजे क्षणाची हि वेळ लागत नाही. जरा डोळे मिटून विचार केला म्हणजे त्यांची भेट होऊन जाते. ” ‘ आर्त भक्त ’ बोलूं लागला, “ गेले वर्षी पावसाळ्यांत पूरपीडित प्रदेशांत यात्रा सुरू होती. तेव्हां देखील मला एक क्षणभर हि असं वाटलें नाहीं कीं मी मोठ्या कठीण मार्गानें चालत आहे. मला सतत वाटे कीं बापूंच्या मार्गे मार्गे, त्यांच्या चरणचिन्हांवरून मी चालत आहे.

“ आज सात वर्षे झाल्यानंतर असं म्हणतांना आनंद होत आहे कीं, देश हळूहळू बापूंच्या उपदेशाच्या जवळ जवळ येत आहे. आज ‘ पब्लिक सेक्टर ’ आणि ‘ प्रायव्हेट सेक्टर ’ हा वाद चालू आहे. पण संपत्तीवाले सर्वोदयाचा विचार समजून घेतील तर हा वाद मिटेल. आज गांधीजींच्या प्रयाणदिवशीं माझ्या सर्व च श्रीमान् मित्रांना माझा प्रेमपूर्वक आग्रह आहे कीं, गांधीजींनीं आमच्यावर श्रद्धा ठेवली होती तर आपण त्या श्रद्धेला पात्र होऊं या. श्रीमंतांनीं तीन गोष्टी कराव्या अशी माझी मागणी आहे. (१) नफा आणि व्याज सोडून द्यावे. (२) संपत्तीचा उपयोग ट्रस्टीच्या नात्यानें करण्याची जबाबदारी घ्यावी. (३) प्रेमाखातर सर्वोदयविचारांच्या मान्यतेची खूण म्हणून संपत्तिदानांत सहावा हिस्सा द्यावा.”

: २२ :

जनतारूपी गाईचें दोहन

वैलिंगा, मानितरी, पूर्णवादीपदा
१-३ फेब्रुवारी '५५

आजपासून आमची तीन दिवसांची मयूरभंज जिल्ह्याची यात्रा सुरू झाली. मयूरभंज पूर्वी संस्थान होते आणि येथील इतर संस्थानांपेक्षा सुधारलेले होते. इथून जंगलाचा भाग सुरू होतो. त्यामुळे वेळूचें वन व हरित-सृष्टीची डोळ्यांना मेजवानी मिळते. मानितरीला शिवाच्या देवळाच्या भल्या मोठ्या आवारांत फळांफुलांनीं लदवलेल्या बागेंत बाबांसाठीं एक झोपडी व आमच्याकरतां एक तंबू होता. त्याच्यामागे च लांब रुंद हिरव्याशार पाण्यानें तुडुंग भरलेला तलाव होता. चारी बाजूंना उंच उंच हिरवीं झाडे होती. सर्वत्र शांति, शीतलता आणि प्रसन्नतेच्या साम्राज्यांत स्नान करतांना स्वच्छ शीतल पाण्याचा स्पर्श विशेष सुखकर वाटला. चार भिंतींआड त्याच त्या बाथरूममध्ये स्नान करण्यांत ह्या मुक्त आनंदाला पारखें व्हावें लागतें.

सिंधी भाषेंत एक म्हण आहे, “पहले भूखीया फीर दुखीया बाद सुखीया.” सर्वप्रथम भुकेल्या माणसाला मदत द्यावी, नंतर जो दुःखी असेल त्याला व शेवटीं जो सुखी असेल त्याला मदत द्यावी. ती म्हण सांगून बाबा प्रवचनांत म्हणाले, “भूदानानें सर्वांत प्रथम मदत भुकेलेल्यांना च होते. सरकारचीं अशीं कित्येक कामें असतात कीं ज्यानें पहिली मदत सुखी लोकांना मिळते. भूदान एक शुद्ध धर्मकार्य आहे. त्याच्याकरतां विशाल-हृदयी, सत्त्वगुणी सेवकांची जरूर आहे.”

कार्यकर्त्यांच्या सभेंत बाबा म्हणत होते, “उत्कलमधील कोरापूट जिल्ह्यांत ग्रामदानाची संख्या वाढते आहे. तिथें आदिवासी हि वरेच आहेत. तिथें काम करायला जाणाऱ्या कार्यकर्त्यांमध्ये ‘मिशनरी स्प्रिट’ असलें तर च काम उत्तम होईल. या कामाकरितां आपलें जीवन अर्पण करावें लागेल.” बहुधा प्रश्नकर्त्यांचे प्रश्न नवीन नसतात, पण बाबांच्या उत्तरांत मात्र नित्यनूतनता आढळते. एका प्रश्नाचें उत्तर देतांना ते म्हणाले,

“ प्राचीन काळीं लोकांना हें माहीत नव्हतें कीं गाय दूध देते. म्हणून ते गायींना मारून खात असत. पण हें जेव्हां त्यांना कळलें तेव्हांपासून गाय मारण्याची आवश्यकता राहिली नाही. रशियाचे लोक गाईला मारून तिला खाण्याचे प्रयोग करीत आहेत. त्यांना हें माहीत नाही कीं जनतारूपी गाय दूध देते. पण माझे काम गाईचें दोहन करून दूध प्राप्त करण्याचें आहे. ”

पूर्णवादीपदा कोण्या एके काळीं एका राज्याची राजधानी होती. बाबा त्या गांवच्या लोकांना म्हणाले, “ तुम्ही परस्परांची चिंता कराल तर हें गांव पूर्वीसारखेंच वैभवाला चढेल. दुसऱ्यांवर जबरदस्ती करून स्वतः वैभव प्राप्त करण्याचे पूर्वीचे दिवस आतां गेले. आतां प्रेमानें व सेवेनें च वैभव मिळेल. ”

आग्न्याहून आलेले श्री. बाबुलाल मित्तल नुकतेच यात्रेत सामील झाले आहेत. बाबुलालजी उत्तर प्रदेश विधान सभेचे सभासद तसेंच आग्न्याच्या सामाजिक जीवनांतील एक प्रसिद्ध गृहस्थ आहेत. तीन वर्षांपूर्वी बाबा आग्न्याला गेले होते तेव्हांपासूनच भूदानानें बाबुलालजींच्या मनांत वेचैनी निर्माण केली होती. आतां सारीं बंधनें झुगारून देऊन सर्वस्वी मुक्त होऊन सेवा करण्याकरतां ते बाबांकडे आले आहेत. त्यांच्याशीं झालेल्या चर्चेवरून मीं ताडलें कीं, बाबा ह्यांना बहुधा कोरापुटनिवासी करणार व आदिवासींच्या सेवेचें भाग्य त्यांना लाभणार. पण मीं सहज विनोद केला, “ मित्तलजी, बाबा तुम्हांला चांगलेच अडकवणार असं दिसतंय. ” ते अत्यंत नम्र गृहस्थ आहेत. ते गंभीरपणें मला म्हणाले, “ माझ्या जीवनाचे लगाम च मीं त्यांच्या हातीं सोपविले आहेत. आतां यापुढें त्यांनीं आज्ञा करावी आणि मीं तिचें पालन करावें हेंच माझे जीवन. ”

: २३ :

अमृतस्य पुत्राः

अयोध्या, रेमुना, बालेश्वर
४-६ फेब्रुवारी '५५.

अयोध्येला पोहोचतांच बाबांचें 'नाटक' सुरू झालें. स्वागताला आलेल्या मंडळींमध्ये गांवचे जे पांच मुख्य लोक होते त्यांना जवळ बोलावून ते म्हणाले, "हें पहा, हे पांच पांडव आहेत." मग त्यांतील प्रत्येकाला एकेका पांडवाचें नांव मिळालें. तेवढ्यांत आणखी एक गृहस्थ उठून उभे राहिले. ते प्रमुखांपैकींच होते. कुणीतरी म्हणालें, "कर्ण देखील आला आहे." बाबा त्यावर पटकन् म्हणाले, "अरे वा ! फार छान ! आतां तुम्ही सर्व पांडव मिळून गांवची सारी जमीन दान द्या. कर्मांत कमी गांवच्या जमिनीचा सहावा हिस्सा तरी द्या."

माझ्या आईनें अमरावतीहून पाठविलेलें तिळगुळाचें पार्सल बऱ्याच ठिकाणीं हिंडून आज माझ्या हातीं लागलें. सर्वांना तिळगूळ वांटत मी महादेवीताईंना द्यायला गेलें. ताईची तब्येत अलीकडे चांगली राहत नाहीं, म्हणून त्यांनीं बाबांना विचारलें, "हें खायला मला हरकत नाहीं ना ?" बाबा हंसत म्हणाले, "खा कीं ! पण थोडा मला देऊन मग खा." आणि त्यांनीं वडीचा एक लहानसा तुकडा तोंडांत टाकला देखील. मीं लगेच आईला पत्र लिहून टाकलें, "तुझ्या हातचा तिळगूळ बाबांनीं आपणहून खाव्हा."

नवब्राह्मू मुख्य मंत्री आहेत च पण भूदान कार्यकर्ते देखील आहेत. त्यामुळें यात्रेमध्ये सरकारतर्फें रेकॉर्डिंग मशीन, फोटोग्राफर, विजेची गाडी इ० व्यवस्था केली गेली आहे. आमच्याबरोबर राहणारे सरकारी अधिकारी देखील इतर कार्यकर्त्यांमध्ये मिसळून गेले होते. पण बाबांना हा सारा थाट कुठून आवडायला ? त्यांनीं आज विजेची गाडी परत पाठविण्याचा आदेश दिला. बिहारमध्ये असतांना हि सरकारची एकेक मदत त्यांनीं अशीच परत

पाठविली होती. त्यांची अशी च इच्छा असते कीं, जास्तीत जास्त काम जनशक्तिद्वारे व्हावें व सरकारी मदत कमीत कमी व्यावी.

रेमुना हें गांव उत्कल भूदान समितीचे संयोजक श्री. शरच्चंद्र महाराणा (गोपबाबूंचे जांवई) यांचें आहे. म्हणून आज चुनीअप्पांनीं विशेष थाटानें आमचें आदरातिथ्य केलें. नास्त्याकरितां त्यांच्या घरून च 'पीठा' नांवाचें येथील एक पक्वान्न आलें होतें. या प्रांतांत बहुतेक पदार्थ तांदूळ व नारळाचे करतात. मला मात्र चुनीअप्पांच्या घरच्या झाडांवरील टपोरीं रानबोरें च खूप आवडलीं. बंगालप्रमाणें च इथें हि लोक मासे खातात. अनेक घरांत विहिरीसारखीं छोटीं छोटीं तळीं असतात, त्याला 'पोखर' म्हणतात, त्यांत मासळी पाळतात. आज चुनीअप्पांचा मुलगा ज्ञानदेव मोठ्या मजेंत मासे पकडीत होता.

रात्रीं सारें काम आटोपलें कीं कधीं कधीं आमची मैफल जमते. आज नुमा आणि चुनीअप्पा आपले जुने अनुभव सांगत होत्या. नुमाच्या व्यक्ति-त्वाचा एकेक पैलू पाहून आश्चर्यानें दिङ्मूढ होण्याची वेळ येते. उत्कलच्या यात्रेला सुरुवात झाली त्या दिवशींची च गोष्ट. भगिनी-वर्गाला दिलेल्या लहानशा खोलीत खूप च गर्दी झाली होती. रात्रीं आमची झोंपण्याची ठीक व्यवस्था करून नुमा डोक्यावर वळकटी घेऊन खोलीबाहेर जाऊं लागल्या. मीं विचारलें तर म्हणाल्या, " शेजारच्या झोपडींत ती संथालीवाई गाणें म्हणते आहे ना, तिथें जातें. तिचें गाणें ऐकेन आणि मग तिच्या-जवळ च झोंपून जाईन." त्यांच्या उत्तरानें मला जबरदस्त धक्का बसला ! त्या धक्क्यांतून मी जागी होण्यापूर्वी च त्या निघून देखील गेल्या ! बापू ह्यांना 'झंझावात' (cyclone) म्हणत. त्यांची विमुक्तता मोठी विलोभनीय वाटते.

जनतेची सेवा करतांना जनतेशीं एकरूप होणारी मुख्य मंत्र्यांची ही मुक्त पत्नी आपल्या जीवनानें क्रांतीचे पाठ आम्हांला देत होती. स्वातंत्र्यसंग्रामांत नुमा नेहमीं च आघाडीवर असायच्या. उत्कल प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षतेचें व भारतीय संविधान सभेच्या सभासदत्वाचें अशीं दोन्ही कामें त्या करून चुकल्या आहेत. पण त्यांना सत्तेमधें कधीं हि रस वाटला नाही. त्यामुळें तीं सारीं बंधनें फेकून देऊन त्यांनीं अनुगुलला आश्रम आणि एक मूलोद्योगी

विशालय सुरू केलें. खेडोपाडीं हिंझून जनतेचें सुख-दुःख जाणून घेणें, सर्वोदय विचाराचा प्रचार करणें व अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणें हें त्यांचें नित्याचें काम आहे. एकदां तर त्यांनीं मुख्य मंत्र्यांकडे गेलेल्या एका मोर्च्याचें नेतृत्व स्वीकारलें होतें आणि आदिवासींची दुर्दशा पाहून सरकारवर जाहीर-पणें कडक शब्दांत टीका देखील केली होती.

अलीकडे दादा धर्माधिकारी आणि विमलताई ठकार दोघें हि यात्रेंत आलीं आहेत. बाबांची त्यांच्याशीं जी चर्चा चालते, त्यानें आमच्या बुद्धीला चांगली च मेजवानी मिळते. बालेश्वरला जातांना बाबा म्हणाले, “अहिंसेच्या परिभाषेंत विचार करायचा आहे तर अधिक सौम्य उपाय शोधला पाहिजे. तीव्र पासून सौम्य, मग सौम्यतर आणि शेंवटीं सौम्यतम ही अहिंसेची प्रक्रिया आहे.”

बालेश्वरला आम्ही एका कॉलेजमध्ये राहिलों. शाळा-कॉलेजचे विद्यार्थी स्वागताला जमले होते. मुक्कामावर पोहोचल्यावर बाबा नित्यक्रमानुसार जमलेल्या जमावाला उद्देशून कधीं गोड, कधीं गंभीर, कधीं विनोदी असें छोटेंसैं भाषण करितात. आज त्यांना नवीन च लहर आली आणि आवारांत शिरतां च नेहमींचा शिरस्ता मोडून सरळ हिरवळीवर जाऊन बसले. दवानें हिरवळ ओलीचित्र झाली होती. ताई चटकन् धांवल्या, घोंगडें पुढें केलें; पण विनोबांना चाकोरींत बसणें कुठें आवडतें ! आतां ते मुलांना ‘धरती आपली माता आहे’ हा विचार सांगतात कीं सर्वोदय विचाराचा प्रचार करण्याचा आदेश देतात इकडे सर्वांचें च लक्ष लागलें. मीं पेन सरसावली तों च त्या गर्दीतील एका आठ दहा वर्षांच्या मुलाला ते म्हणूं लागले, ‘तूं ऊठ अन् भाषण कर.’ तो विचारा जागच्या जागीं चुळबुळ करूं लागला. पण थोडा च वेळ. मग धिटार्डनें उठून उभा राहिला आणि ओडिया भाषेंत अस्खलित व सुंदर दहा बारा वाक्यें बोलला. त्याच्या बोलण्याचा आशय असा होता : “महात्मा गांधींनीं देशाला स्वराज्य मिळवून दिलें परंतु अद्यापि हि देशांतील दुःख, दैन्य व विषमता नाहींशी झाली नाहीं. ती नाहींशी करण्याकरतां हा ‘द्वितीय महात्मा आला आहे.’ त्याला सहयोग देणें आपणां सर्वांचें कर्तव्य आहे. त्यांचें आम्ही हार्दिक स्वागत करतों.”

भूदानाचा संदेश उत्कलमध्ये असा कानाकोपऱ्यांत, पोरांवाळांपर्यंत पोहोचला आहे. बाबा नेहमीं च म्हणतात, “मी जमिनीवर फिरतो आणि जमीन च मागतो, असें असून हि माझा विश्वास मात्र हवेवर च आहे. माझे काम हवेनें च होणार आहे. उद्यां हीं लहान लहान मुलें च नाहीत, तर हीं झाडे, हे दगड, हे पक्षी - सारे भूदानाचा संदेश पसरविण्याचें काम करतील.”

आजचीं वर्तमानपत्रें सांगत होतीं— फ्रान्समध्ये माँड फ्रान्स (Maunde France) चें सरकार हरलें. नुकता च तर तो फ्रान्सचा ‘हीरो’ झाला होता ! ती बातमी ऐकतांच बाबांच्या तोंडून उद्गार निघाले, “लक्ष्मी चंचल होती है । ऐसा कहा जाता है । पर राज्यलक्ष्मी उससे भी अधिक चंचल होती है । और प्राज्यलक्ष्मी तो और भी चंचल होती है ।”

सकाळीं दहाच्या सुमारास उत्कलच्या मान्यवर साहित्यिकांची बैठक झाली. देवी सरस्वतीच्या मंदिरांत ऋषींचें ब्रह्मविद्येवर स्तुतिगान सुरू होतें. मंदिराच्या गाभाऱ्यांतून देवी सरस्वती वीणेच्या तारा छेडून साथ देऊं लागली. बाबा बोलत होते.

“साहित्यिकांचें लक्षणच हें आहे, ते संप्रदायातीत असतात. संप्रदायांत बद्ध राहणारे साहित्यिक चिरंतन नव्हे तर तात्कालिक साहित्यिक असतात. साहित्यिक ठिणगी ओळखतो. प्रकाशाचा अंकुर पाहून च परीक्षा करतो.

“जगाच्या कुठल्या च भाषेत निष्ठाभावानें ‘तत्त्वमसि’, ‘तूं ब्रह्म आहेस’ असें म्हणणारें साहित्य नाही. हें च आमचें वैभव. ह्याचा च आम्हांला अभिमान आहे. भूदानानें भूमिसमस्या सुटेल, राजनीतीवर परिणाम होईल व लोकनीति येईल, हे आमचे सारे दावे गौण आहेत. आमचें म्हणणें हें च आहे. ब्रह्मविद्येच्या परिणामामुळें येथील हवेंत जी अहिंसा आहे, त्याचें चिन्ह भूदानयज्ञांत प्रगट होतें. ही ब्रह्मविद्या साऱ्या जगांत पसरेल असा माझा विश्वास आहे. शेंवटीं, तुम्हीं याच भूमींत जन्म घेतलेले. हिंदुस्थानाचा मूळ स्रोत सोडून तुम्ही कुठं जाणार ? तुम्ही किती हि टाकावू असाल तरी तुम्ही जें लिहाल त्यांतून आत्मविद्येचें प्रकाशन तुमच्या कळत नकळत होईल. तुमच्यावर माझी श्रद्धा आहे. कारण तुम्ही ‘अमृतस्य पुत्राः’ आहांत !”

संध्याकाळच्या विराट् सभेत बाबांनीं ' धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः ' वर भाष्य करतांना समाजशास्त्राचें मूलभूत विवेचन केलें. " साऱ्या समाजाला मोक्षपरायण बनविणें हा च आमच्या समाजजीवनाचा महत्त्वपूर्ण आधार आहे. दुसरा आधार म्हणजे धर्म, अर्थ आणि काम ह्या तिन्हींचें समान सेवन समाजांत होईल अशी योजना. तिसरा आधार हा आहे कीं, मानव-स्वभाव दिवसेंदिवस बदलत जात आहे, त्याला आपण योग्य दिशेनें नेऊं शकतो अशी निष्ठा आमच्यामध्ये असली पाहिजे, असा पुरुषार्थ आपल्याला केला पाहिजे."

: २४ :

सत्ता कुणाची ?

शेरगढ, बहानगावाजार, सोरो

७-९ फेब्रुवारी '१९५५

दादांशीं चर्चा सुरू होती. दादा म्हणत होते, " मार्क्सच्या Expropriation of the expropriators चा अनुवाद तुम्हीं ' अपहर्त्यांचें अपहरण ' असा केला आहे. परंतु मला ' अपहरण ' ऐवजीं ' प्रतिहरण ' किंवा ' परिहरण ' शब्द अधिक आवडतील. भांडवलवाल्यांकरितां ' अपहर्ता ' ह्या शब्दाचा प्रयोग करणें उचित आहे, पण कम्युनिस्टांकरितां तो च शब्द-प्रयोग करणें उचित नाहीं. म्हणून कम्युनिस्ट जें काम करतात, त्याला ' अपहरण ' न म्हणतां ' प्रतिहरण ' म्हणावें. कारण भांडवलवाल्यांचें कार्य जितकें वाईट तितकें कम्युनिस्टांचें कार्य वाईट नाहीं. "

त्यावर बाबा म्हणाले, " पण खुद्द मार्क्स स्वतः च दोन्हींकरितां Expropriation शब्दाचा प्रयोग करीत असे. वास्तविक दोघांना हि ' अपहर्ता ' म्हणणें च ठीक होईल. हिंसा, मग ती कुणी हि करो, वाईट च आहे. सोन्याची सुरी झाली म्हणून काय झालें ? ती जीव घेणार च. म्हणून हिंसा सर्वथा त्याज्य च आहे. "

अलीकडे बाबांचें ओडिया ‘गीता-प्रवचनें’ वाचणें चाललें असतें. त्यांत त्यांचें ओडियाचें अध्ययन हि होतें व ओडिया ‘गीता-प्रवचनां’त सुधारणा हि होतात. बाबांनीं आम्हांला ओडिया शिकण्याचा आदेश दिला आहे. ते नेहमीं म्हणतात, ज्या प्रदेशाची सेवा करायची त्या प्रदेशाची भाषा अवश्य शिकली पाहिजे. बाबांना हिंदुस्थानांतील सर्व च भाषांचें ज्ञान आहे. त्यांनीं प्रत्येक भाषेचें अध्ययन केलें आहे. पण इतर भाषांत बोलण्याची संवय नसल्यामुळें त्यांच्या भाषणाचा अनुवाद होतो. आतां उत्कलमध्ये बुलुभाई त्यांचे अनुवादक बनले आहेत. सभेमध्ये ते बाबांच्या शेजारीं पन्नासन घालून डोळे मिटून बसतात, नी बाबांचीं चारपांच हिंदी वाक्यें संपतां च तावडतोव त्याचा सरस अनुवाद करतात. बाबांच्या भाषणांत नित्यनूतनता असते. कधीं ब्रह्मविद्येचा महिमा गातील तर कधीं मुलांच्या शिक्षणावर सुस्पष्ट विचार मांडतील; कधीं आंतरराष्ट्रीय गोष्टी सांगतील, कधीं ग्रामसमाजाचें चित्र डोळ्यांसमोर उभें करतील; कधीं प्राचीन काळांत नेतील तर कधीं आधुनिक काळांत; पण बुलुभाई तितक्याच सहजतेनें अनुवाद करतात. बघणारे लोक कौतुक करतात, ‘बुलुभाई तर थेट बाबांचा आवाज च बनले आहेत.’ ‘अनुवाद ही देखील साधना च होऊं शकते’ आणि बाबा हि कौतुकानें, अभिमानानें येणाऱ्या जाणाऱ्या पाहुण्यांना सांगतात, “मी तर बुलूच्या अनुवादावर फिदा आहे. तो ध्यानस्थ बसतो ना, म्हणून च इतका अचूक व सुंदर अनुवाद करूं शकतो.”

भौतिक वादानें उबून जाऊन जीवनाच्या शाश्वत मूल्यांचा शोध करीत एक अमेरिकन गृहस्थ कुटुंबासह हिंदुस्थानांत आले आहेत. गेले कांहीं दिवस ते सोखोदेवरा (त्रिहार) येथील जयप्रकाशजींच्या आश्रमांत राहत होते. तिथून च ते बाबांच्या भेटीला आले आहेत. आज ते बाबांना म्हणत होते, “भूदानाचे कित्येक कार्यकर्ते ह्या आंदोलनाकडे केवळ आर्थिक दृष्टिकोनांतून च पाहतात. तें पाहून मला अतिशय दुःख होतें. साऱ्या जीवनाकडे च आर्थिक दृष्टिकोनांतून पाहिल्यामुळें च तर माझ्या देशाची अशी विलक्षण अवस्था झाली आहे. एवढा संपन्न देश आहे, पण आंतरिक समाधान मात्र कुणाला हि नाही. तिथें तुमच्या भूदानाच्या आंदोलनांतून आध्यात्मिक प्रकाश

मिळेल अशी मी अपेक्षा करीत आहे.” बाबा त्यांना म्हणाले, “ भूदान-यज्ञाचा पाया च मुळीं अध्यात्माचा आहे. ”

बहानगाबाजारला बाबांनीं आपली ‘ नवी पेन्शन योजना ’ मांडली. “ घरामध्ये आवश्यक वस्तूंचा तेवढा च संग्रह असावा व बाकी सारे समाज-रूपी वँकेंत जमा करावे. ज्यानें तारुण्यांत गांवाची सेवा केली त्याची वृद्धा-वस्थेंत गांव खास सेवा करील. अशा वृद्धांचें ओझे वा भार होणार नाही; उलट, त्यांच्या अनुभवांपासून साऱ्यांना लाभ च होईल. अपरिग्रहाची मूर्ति घरची ‘स्त्री’ आहे. मी तुम्हांला संन्यासाची नाही तर ‘गृहिणी’ची दीक्षा द्यायला आलों आहे. तुम्ही मातृवात्सल्यानें समाजाला दान देत चला.”

उत्कलमध्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना आळीपाळीनें बाबांच्या बरोबर राहतां येईल अशी योजना केली आहे. रोज सकाळीं चालतांना वाटेवर त्या कार्य-कर्त्यांचा बाबांशीं परिचय करून देण्याचा कार्यक्रम चालतो. मग बाबा कार्य-कर्त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवतात व म्हणतात, ‘ हं, चल. आतां सांग मला तुझी गोष्ट अगदीं जन्मापासून आजपर्यंत. ’ अन् मग अगदीं तन्मयतेनें ते त्याची रामकहाणी ऐकूं लागतात. आमच्याबरोबर निशाकर दास नांवाचा एक हरिजन कार्यकर्ता आहे. खूप छान गातो. त्याची बाबांनीं विशेष च जिह्वाळ्यानें चौकशी केली. त्यांच्या मनांत हरिजनांविषयीं जें अपूर्व प्रेम आहे त्याचें कित्येकदां असें दर्शन होतें. जणूं आपल्या पूर्वजांनीं शेंकडों वर्षे हरिजनांवर केलेल्या अन्यायाचें परिमार्जन च ते करीत आहेत. निशाकर-भाईच्या गाण्याची प्रशंसा करतांना बाबा म्हणाले, “ भक्तीनें गातो आणि आवाज तर गोड च आहे त्याचा. एखाद्या पक्ष्यासारखा गातो तो. ”

सोरोला जातांना बाबांनीं विमलाताईंना त्यांची कहाणी सांगायला सांगितलें. विमलाताईंना लहानपणापासून च देवदर्शनाची तीव्र लालसा होती. वयाच्या सातव्या वर्षी च देवाच्या दर्शनाकरतां त्या जंगलांत पळून गेल्या होत्या. त्यांचे आजोबा मोठे रामभक्त होते. त्यांच्याबरोबर भजन, पूजाअर्चा करणें त्यांना फार आवडे. पुढें कॉलेजचें शिक्षण संपवून त्यांनीं कांहीं दिवस तुकडोजी महाराजांच्या ‘ गुरुदेव सेवामंडळा ’ तर्फें काम केलें. कांहीं दिवस हिमालयांत लक्ष्मण झुल्याजवळ तपस्या हि केली. आतां भूदान-यज्ञाचें

कार्य करीत असतांना त्यांना ईश्वरदर्शनाची अनुभूति होत आहे, असे त्या सांगतात.

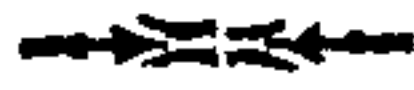
उत्कल बापूंचा प्रिय प्रदेश. येथील गरीब व दुःखी जनतेच्या सेवेकरतां त्यांनीं गुजरातहून कांहीं सेवक पाठवले होते. त्यांतील प्रमुख जीवरामभाई यांनीं भद्रकजवळ आश्रम स्थापला होता आणि उत्कलची सेवा करीत असतांना च ते देवाघरीं गेले होते. त्यांच्यापैकीं ईश्वरलाल व्यास व पुरीबाई बापूंच्या आज्ञेनुसार उत्कलची सेवा करीत. ते इतके 'ओडिया' बनले आहेत कीं, मातृभाषा गुजराथी देखील नीट बोलू शकत नाहीत. व्यासजी हल्लीं यात्रीदलांत सामील झाले आहेत. बापूंच्या उत्कल यात्रेंत त्यांचें प्रिय कार्य 'अन्नपूर्णेचें' होतें, असें ते अभिमानानें सांगतात. आज हि तें च काम त्यांनीं उचललें आहे. पुरीबाई आज वृद्धावस्थेंत हि उत्साहानें काम करीत आहेत. सोरो-जवळ त्यांचा आश्रम आहे.

बाबा सोरोला जातांना तेथें थोडा वेळ थांबले होते. पुरीबाईंच्या खोलींत टेबलावर तीन वस्तु होत्या. बापूंची प्रतिमा, टक्ळी व गीता-प्रवचन. सारे मायेचे पाश तोडून भारताच्या पश्चिम किनाऱ्याहून पूर्व किनाऱ्यावर येऊन अविरत सेवा करण्यामागे कुठलें सामर्थ्य होतें? जणूं त्या तीन वस्तु या प्रश्नाचें समर्पक उत्तर देत होत्या. पुरीबाईंनीं त्यांना आलेलीं बापूंचीं जुनीं पत्रें बाबांना दाखविलीं. "ही तर तुमची संपत्ति आहे." त्यावर पुरीबाईंना जवळ बसवून घेऊन बाबा म्हणाले, "हा कोण्या ज्ञान्याचा आश्रम नाही, तर भक्ताचा आहे. तेव्हां इथल्या कामाचें प्रमाण पाहायचें नाही, तर कामामागचें प्रेम पाहायचें आहे."

आज दुपारीं कांहीं गांवची मंडळी बाबांच्या भेटीला आली होती. भूदानाचा मार्ग परिणामकारी होऊं शकेल कीं नाही अशी शंका होती त्यांना. बाबा म्हणाले, "तुम्हांला हा करुणेचा मार्ग पटत नसेल तर खुशाल कत्तली करा, रक्तंजित क्रांति करायला समाजांत जा. असे उदासीन, भेकडासारखे कां बनतां? मला जो मार्ग पटतो त्या मार्गानें मी जाईन, तुम्हांला जो मार्ग पटतो त्यानें तुम्ही जा."

सभेंत प्रखर सत्याचें दर्शन करून देतांना बाबांचा आवाज खूपच चढला होता. शब्द तीव्र होते.

“ भूदानाचें कार्य सम्राटांच्या नाहीं, पैगंडरांच्या मार्गानें चाललें आहे. प्राचीन काळीं राजा उत्तम असला तर प्रजा सुखी होई व राजा वाईट असला म्हणजे प्रजेची दुर्दशा होई. त्या काळापेक्षां आज आपण पुढें गेलों आहोंत. आज प्रत्येकाला मताधिकार मिळाला आहे. असें असून हि जनशक्ति तयार होत आहे असें दिसत नाहीं. उलट, ज्यांना निवडून दिलें जातें त्यांच्या हातीं एखाद्या राजापेक्षां हि अधिक सत्ता राहते; प्रजा नामधारी च राहते. मद्रास आणि मुंबईला दारूवंदी झाली आहे, इतर प्रांतांत अजून झाली नाहीं. ह्याचा अर्थ असा होतो का, कीं मद्रास व मुंबईच्या जनतेला दारूवंदी हवी आहे व इतर प्रांतांतील लोकांना नको आहे ? याचा अर्थ इतका च कीं, मद्रास व मुंबई येथील मुख्य मंत्र्यांना दारूवंदी हवी आहे आणि इतर प्रांतांच्या मुख्य मंत्र्यांना ती नको आहे. सत्तेचें विकेंद्रीकरण होईल आणि पक्षनिष्ठ राजकारणापासून मुक्ति मिळेल तेव्हां च जनतेच्या हातीं खरी सत्ता येईल. भूदानानें स्वतंत्र जनशक्ति विकसित करण्याचें काम चालू आहे. मी तर म्हणतो कीं, सत्ता ‘बाबा’ची हि चालायला नको नी ‘बाबू’ची हि चालायला नको. सत्ता तर विचाराची, आत्म्याची चालली पाहिजे.”

: २५ :

भूमिचोर

जामझाडी

१० फेब्रुवारी '५५

चरणचक्राबरोबर बाबांचें चिंतनचक्र देखील वेगानें फिरत होतें. “ भूदानाच्या चळवळीचें अधिष्ठान अध्यात्मनिष्ठा आहे. अध्यात्मनिष्ठा हें जीवनाचें सार आहे. ज्याच्या हृदयांत ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ हा बोध निरंतर जागृत राहील तो च समाजसेवेचा अधिकारी होईल. त्याच्या हृदयांत प्रेम आणि वाणींत मधुरता येईल. जो जगाला सत्य समजतो तो च सत्ता आणि संपत्तीच्या संग्रहाच्या मार्गें लागतो.”

एका रमणीय तळ्याकांठीं झोपडींत बाबांचा निवास होता. झोपडीचा दरवाजा खूप च ठेंगणा असल्यामुळे बाबांना बरें च वांकून आंत जावें लागलें. झोपडींत शिरतां शिरतां ते गुणगुणूं लागले, 'नम्र झाला भूतां त्यानें कोंडिलें अनंता.' मग आमच्याकडे वळून विचारूं लागले, 'सांगा पाहूं ही कहाणी?' मीं पटकन् ताईकडे वळितलें. ताई जयभाईकडे पाहूं लागल्या. निर्मला हळूं च पुटपुटली, लक्षांत नाहीं येत बाई. कुणाला च सांगतां येत नाहीं व आम्ही एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहत आहोंत असें पाहून शेवटीं बाबांनीं च ती कहाणी सांगितली. "बळीराजाची कहाणी आहे. त्यानें नम्र होऊन परमेश्वराला कायमचें कैद केलें होतें."

इथून जवळ च असलेलें 'विरंचीपूर' गांव समग्र ग्रामदानांत मिळालें आहे. त्या गांवच्या धनवान् लोकांचें मन जेव्हां माघार घेऊं लागलें तेव्हां रमादेवींनीं त्यांना हिंमत दिली. त्या आज दुपारीं गांवच्या सर्व लोकांना बाबांजवळ घेऊन आल्या. त्यांतील कांहींची शंका होती, ब्राह्मणांनीं आजवर कधीं नांगर हातीं धरला नव्हता. आतां ते तो हातीं कसा घेतील? बाबा ब्राह्मणांनीं राजसत्ता हातीं घेऊं नये असें हि म्हणतात, पण तसें कुठें झालें? आणि नांगर म्हणजे विंचू आहे का, कीं हातीं धरतां च तों चावेल? काळ बदलला आहे. नदी कुठल्या दिशेनें वाहत आहे याकडे जरा लक्ष असूं द्या. आतां यापुढें जो स्वतः कसणार नाहीं त्याजवळ जमीन राहूं च शकणार नाहीं.

दुसऱ्यानें प्रश्न केला : 'सारी जमीन देऊं तर मुलींच्या लग्नाचें कसें होईल?' प्रश्नकर्त्याला वाटलें असेल, संन्याशाला हा नाजूक प्रश्न कसा समजेल? पण त्याला हें माहीत नव्हतें कीं ह्या संन्याशाचें कुटुंब फार मोठें आहे. त्यांत चाळीस कोटि माणसें आहेत. बाबा मिस्त्रिलपणें हंसत म्हणाले, "हें पहा, तुम्ही मुलींच्या लग्नाबिग्याची फिकीर नका करीत बसूं. तुम्ही म्हणाल ही आमची मुलगी लग्नाची आहे, तर आम्ही म्हणूं हा बघा आमचा मुलगा लग्नाचा आहे. झालें; प्रश्न च मिटला." सारी मंडळी खो खो हंसत सुटली. गांवकऱ्यांचें पूर्ण समाधान झालेलें दिसत होतें. 'तुम्ही एका हातानें द्या, परमेश्वर तुम्हांला हजारों हातांनीं देईल. तुम्ही दुसऱ्याची चिंता करा, मग

सारा गांव तुमची चिंता करील.' हा विचार त्यांच्या मनांत ठसला होता. मोठ्या आनंदाने ती मंडळी परतली.

आज प्रार्थना-प्रवचनांत ह्याचा बाबांनीं उल्लेख केला : “ चालत्याबोलत्या दरिद्रीनारायणाची तुम्ही पूजा करा. अन् मग जर परमेश्वराने दर्शन दिले नाही तर मला येऊन सांगा.” नंतर म्हणाले, “ कृष्ण जसा ‘ लोणीचोर ’ होता, तसा ‘ भूमिचोर ’ बनण्याची माझी इच्छा आहे. कृष्ण लोणी चोरून एकटा खात नसे, तर सर्व बालगोपालांना वांटीत असे. भूमिदानांत भूमीचे असे च वांटप करायचे आहे.”

सूर्यास्त पाह्यला मी व निर्मला बाहेर पडलों. विविध रंगांनीं नटलेलें क्षितिज पाहून हृदय नाचूं लागतें. मावळतीचीं सोनेरीं किरणें माडाच्या उंच झाडांना खुलवत होती. सारी सृष्टि हिरवीगार दिसत होती. या दिवसांत तिकडे वऱ्हाडांत रखरखीत सुद्धां झाले असेल. मोकळें रान आणि लहान लहान खोपटें न्याहाळीत असतांना च संध्याच्या समोरच्या तळ्यांत पडूं लागली. सूर्यकिरणांनीं चमचमणारें पाणी क्षणाक्षणाला काळवंडूं लागलें. थोड्या च वेळांत सर्वत्र काळोख पसरला. तेवढ्यांत बाजूच्या खोपटांतून एक बाई बाहेर आली. भिंतीच्या कोनाच्यांत तिनें पणती ठेवली. ती काळोखासमोर मोठ्या ऐटीनें प्रकाशू लागली. खुणेनें च त्या बाईंनीं आम्हांला बोलाविलें. ती गोधडे आंथरूं लागण्यापूर्वीं च मीं खालीं स्वच्छ सारवलेल्या जमिनीवर पटकन् बैठक मारली. मोडक्यातोडक्या ओडिया भाषेंत ठराविक दोन तीन प्रश्नोत्तरें झालीं. ती मला मोठ्या प्रेमानें ‘ भात ’ खा म्हणत होती, दोन दिवस रहा म्हणत होती. संत बाबांच्या तुम्ही मुली आहांत का? ह्या तिच्या प्रश्नाला मीं उत्तर दिलें, “ हो ! जशी तूं देखील त्यांची मुलगी आहेस, तशी च मी आहे.” तिनें पुढें केलेल्या टोपलींतील चिंच घेतली मीं आणि निरोप घेतला. तिला नमस्कार करतां करतां माझ्या डोळ्यांसमोर ते शब्द नाचूं लागले, “ अन् मग देवानें दर्शन दिलें नाही तर मग मला सांगा.” बाबांजवळ तक्रार करायची गरज च उरली नव्हती.

: २६ :

‘ दोषांचे हि दोष माझे ’

यैतापूर

११ फेब्रुवारी '५५

इथल्या स्वागतसमितीचे अध्यक्ष बाबांना भेटले. ते तांदुळाच्या गिरणीचे मालक आहेत, व या गांवच्या ग्रामपंचायतचे सरपंच आहेत; पण इथून पांच मैल दूर राहतात. हें ऐकून बाबा मिस्त्रिलपणानें म्हणाले, “ इंग्रज देखील असे नच सिमल्याहून राज्य करीत होते.” त्या अध्यक्षमहाशयांचें म्हणणें असें होतें कीं, “ गरिबांना मदत दिली पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे, पण त्याकरितां ते लायक कुठें आहेत ? लग्नसमारंभ, कर्ज इत्यादींपायीं ते जमिनी विकून टाकतात. त्यांच्यामध्ये आळस असतो, निरनिराळीं दुर्व्यसनें असतात.” त्यांचें बोलणें ऐकून बाबा गंभीर झाले. त्यांच्या तोंडून शब्द बाहेर पडले, “ तुम्ही ह्या गोष्टी मला कशाला सांगतां ? आज चार वर्षांपासून मीं सतत हिंडत आहे, व गरिबांची परिस्थिति पाहतों आहे. मला तर त्यांच्या सहन-शक्तीची कमाल वाटते. त्यांची शांति अपार आहे. मी जर त्यांच्या जागीं असतों तर मला नाहीं वाटत कीं मी त्यांच्याइतकें सहन करूं शकलों असतों.”

सारा दिवस त्यांचें ह्यावर च चिंतन चाललें असावें. संध्याकाळच्या सभेंत ते म्हणाले, “ अत्यंत दारिद्र्य असल्यामुळें गरिबांमध्ये कांहीं दुर्गुण आले आहेत हें मी कबूल करतो; पण त्यांचें जीवन अपेक्षेबाहेर सात्त्विक असतें. आपल्या पुण्यमय जीवनांत ते कधीं कधीं पाप करीत हि असतील. परंतु पांढऱ्या शुभ्र कपड्यावर काळे डाग दिसावे तसे ते दुर्गुण दिसतात. मात्र वरच्या वर्गाच्या लोकांचें जीवन काळ्याभोर कपड्यांवरील दोन चार पांढऱ्या ठिपक्यांसारखें आहे. अशी तुलना करतांना मला अतिशय वेदना होत आहेत. पण मला ती करावी लागत आहे. पण त्या दोषांचे हि दोष माझे आहेत व दोषांचे हि गुण माझे आहेत, असें च मी समजतों. आणि म्हणून च स्वतःच्या चित्तशुद्धीकडे माझें जास्त लक्ष असतें.” दूरवर क्षितिजाकडे दृष्टि लावून ते बोलत होते, सर्वांचे दोष ते माझे दोष, सर्वांचे गुण ते माझे गुण.

पाप, पुण्य, सुख, दुःख सारीं रूपें माझीं च आहेत. ' ईशावास्य ' म्हणतें, ' जो स्वतःमध्ये सर्व भूतांना पाहतो आणि सर्व भूतांमध्ये स्वतःला पाहतो त्याला च परमशांति लाभते.' दोघांचे हि गुणदोष माझे आहेत असें म्हणूं शकणाऱ्याला शांति लाभणार नाही तर कुणाला ? म्हणून तर एका कवीने त्यांना ' शांतात्मा ' म्हटलें होतें.

: २७ :

अहिंसक क्रांतीचा झेंडा

भद्रक

१२ फेब्रुवारी '५५

आज कोरापुट जिल्ह्याचे सेवक बाबांना भेटले. आतांपर्यंत त्या जिल्ह्यांत ७९ गांवांचें ग्रामदान झालें आहे. बाप्पां (गोपबाबू) शीं कार्यकर्त्यांच्छल चर्चा करतांना बाबा म्हणाले, " ज्यांच्यामध्ये विशेष वैराग्य असेल आणि ज्यांना विशेष दर्शन झालें असेल, असे च लोक ह्या कामाकडे आकृष्ट होतील. इंग्रजांचें राज्य होतें तेव्हां सरकारी नोकरी करणारे देशद्रोही मानले जात होते. पण आज त्यांना च ' देशसेवक ' मानतात. आज सरकारी नोकरींत आराम हि होतो व देशसेवा हि होते. अशी संधि मिळत असून हि कांहीं तरुण आपल्याकडे येतात, चांगल्या चांगल्या नोकऱ्या सोडून येतात, हें एक आश्चर्य च आहे. आतां या साऱ्यांचा चांगला उपयोग करून घेण्याची योजना केली पाहिजे. एकेक सेवक असा मजबूत बनला पाहिजे कीं तो एक स्वतंत्र स्फूर्तिस्थान होईल. त्याकरितां सेवकांना हि निरंतर अध्ययन, मनन आणि चिंतन करावें लागेल. "

भद्रक जवळ येतां च लोकांचे थवे येऊं लागले, त्यावरून हें मोठें शहर असावें असें लक्षांत आलें. आज सालंदी नदीच्या किनाऱ्यावर एका शालेंत आम्हीं तळ दिला होता. बापी (नवबाबू) भुवनेश्वरहून आले होते. राज्य-

कारभार सांभाळत असतांना हि त्यांचें मन विनोबांवरोवर फिरत असतें. म्हणून ते अधूनमधून यात्रेंत येऊन राहतात.

सकाळीं कोरापुटच्या कर्मवीरांसमोर बाबांचें भाषण झालें. “ काँग्रेसनें ‘ समाजवादी रचने ’चा ठराव पास केला आहे आणि त्यावरोवर अहिंसेला हि जोडलें आहे. तेव्हां आतां तुमची जबाबदारी वाढली आहे आणि काम सोपें हि झालें आहे. सोपें एवढ्याकरितां कीं, आज देशांत तुमच्याविरुद्ध कुठली शक्ति राहिली नाहीं. आपल्याला गरिबांविषयीं प्रेम आहे, कळवळा आहे असें, जर दिसून आलें तर कम्युनिस्टांचे हि सर्वसाधारण कार्यकर्ते (rank and file) आपल्याला अनुकूल होतील. आपली जबाबदारी वाढली ती एवढ्याकरितां कीं, ‘ समाजवादी नमुना ’ ह्याचा अर्थ आपण कुठवर न्यायचा तें आपल्यावर च अवलंबून आहे. आपण सक्रिय होऊन जनतेशीं एकरस होऊं, स्वतंत्र लोकशक्ति बनवूं, तर त्याचा परिणाम सरकारच्या नियोजनावर हि होईल. आपलें काम जितकें खोलवर जाईल तितका त्या शब्दाचा अर्थ हि सखोल होईल. ”

‘ १२ फेब्रुवारीच्या दिवशीं गांधीजींच्या स्मृतीला सर्वोदय विचाराच्या मान्यतेची खूण म्हणून प्रत्येकानें आपल्या हातांनीं कांतलेल्या सुताची एक गुंडी अर्पण करावी ’ असें बाबांनीं मार्गे च सांगितलें होतें. त्याला ते ‘ सर्वोदयाला दिलेलें मत ’ (vote) समजतात. आज दाट आम्रवृक्षाच्या शीतल छायेत शाळकरी मुलांपासून बाबांपर्यंत, सर्वांनीं आपली सूत्रांजली अर्पण करून सर्वोदय-समाजाला मत दिलें.

बाबांचें भाषण सुरू झालें तेव्हां सात वर्षांच्या लांब काळाचें स्मरण झालें. सूत्रांजलीबरोबर आसवांची अंजली हि वाहिली गेली. पण त्या अश्रूंमध्ये सात वर्षांपूर्वींची अगतिकता नव्हती, निराशा नव्हती, तर त्या जागीं प्रार्थना होती कीं, “ तुझ्या मार्गावर चालण्याच्या प्रयत्नांत जर पाय अडखळले, तर तूं आम्हांला शक्ति दे. ”

बाबा म्हणत होते, “ चरखा अविरोधी शरीरश्रमाचें प्रतीक आहे म्हणून तो अहिंसक क्रांतीचा झेंडा आहे. रोज कांहीं ना कांहीं उत्पादक श्रम करण्याचें ब्रह्मव्रत आपल्याला घेतलें पाहिजे. उद्योग असा असावा कीं त्यानें एकाच्या

पोषणावरोवर दुसऱ्याचें शोषण होऊं नये. शोषणरहित आविरोधी श्रमांचें प्रतीक म्हणून आपण खादी घालूं तर असें म्हणूं शकूं कीं आम्हीं सदा सर्वकाळ क्रांति परिधान केली आहे.” नित्याप्रमाणें सूतकताई झाली पण आज त्यांत नवीन प्राण संचारला होता.

अमेरिकेहून आलेले एक तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर बाबांच्या भेटीला आले होते. त्यांनीं आठवण करून दिली कीं वीस वर्षांपूर्वीं ते बाबांना भेटले होते. पण बाबांना कुठून आठवायला ? ‘तो म्हणतोय म्हणून मीं आपली मान डोलवली.’ असें ते मागून म्हणाले. ते प्राध्यापक म्हणत होते, “गांधीजींना जसं मीठ तशी तुम्हांला जमीन आहे (Land is to you as salt was to Gandhiji). बाबा म्हणाले, “अगदीं बरोवर !”

कालपासून बाबांची तब्येत चांगली नाही. आज तर त्यांच्या पोटांत तीव्र वेदना होत होती. त्यांच्या पोटांतला ‘अल्सर’ असा मधून मधून त्यांना त्रास देतो तरी हि त्यांचें हंसणें व हंसवणें चालू च असतें. ते म्हणतात, “कांहीं रोग अगदीं जिगरजान दोस्त बनतात व माणसाला मरेपर्यंत सोडत नाहीत. आजवर माझें पोट inactive होतें, आतां active झालें आहे.” आपण देहापासून भिन्न आत्मा आहोंत, म्हणून देह-मनाच्या सुखदुःखापासून हि अलग आहोंत. हा देहात्मपृथक्करणाचा विचार ते समजावून सांगतात एवढें च नव्हे तर त्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन हि करवितात. ‘चरखा बिघडला’ तर रडत बसाल कीं तो दुरुस्त कराल ? त्यांच्या दृष्टीनें देह म्हणजे चरखा च आहे. देहाच्या दुःखानें त्यांची शांति ढळूं शकत नाही.

संध्याकाळच्या भाषणांत भद्रकच्या नागरिकांसमोर भारताच्या जबाबदारीचें भान करून देण्यांत आलें. “हिंदुस्थान मोठ्या अभिमानानें हें जाहीर करील कीं, आम्हीं हैद्रोजन बाँब तयार नाहीं केला. आम्हीं आमच्या समस्या प्रेन व शांतीच्या मार्गानें सोडविल्या आहेत. आज पश्चिमचीं अल्ट्रड मुलें असें अभिमानानें सांगत आहेत कीं, ‘आम्हीं खूप हैद्रोजन बाँब तयार केले आहेत.’ आपल्याला एवढें समजायला पाहिजे कीं, शेवटीं तीं मुलेंच आहेत व हिंदुस्थानाजवळ दहा हजार वर्षांचा अनुभव आहे, आपण प्रौढ आहोंत, तेव्हां प्रौढ असून हि लहान मुलांच्या खेळांत भाग घेतला तर अवश्य हरूं. म्हणून आपल्याला प्रौढ बुद्धीनें काम केलें पाहिजे.”

दिवेलागणी झाली. आम्ही नित्याप्रमाणे अध्ययन संपवून बाबांजवळ जाऊन बसलों. मार्गे एकदां ते म्हणाले होते, “ मध्यंतरीच्या काळांत असें मानलें गेलें होतें कीं, स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा, गायत्री मंत्राचा जप करण्याचा अधिकार नाही. पण हें सर्वथा चूक आहे. वेदांमध्ये तर कित्येक मंत्र स्त्रियांनीं रचले आहेत. सर्वांना ब्रह्मविद्येचा समान अधिकार मिळाला पाहिजे. मी तुम्हांला गायत्री मंत्र शिकवीन.” आज बाबांना आम्ही ह्याची आठवण करून दिली. तर त्यांनीं लागली च पाठ सुरू केला. त्या मंत्राचें वैशिष्ट्य, छंद सांगून मग एक एक शब्दाचा गूढ अर्थ सांगितला. मंत्रजपाचा काळ म्हणजे सूर्योदय व सूर्यास्त. त्या वेळीं सवित्याला—भगवान् सूर्यनारायणाला—ही च प्रार्थना करायची कीं तूं माझ्या बुद्धीला उत्तम प्रेरणा दे. या मंत्राचा जप एकट्यानें करावा लागतो, तरी हि त्यांत ‘धीमहि’ शब्द आहे. त्याचा अर्थ हा आहे कीं, ऋषि साऱ्या विश्वाशीं एकरूप होऊन मंत्रोच्चारण करीत असतो.

आजच्या पवित्र दिवशीं बाबांनीं गायत्रीमंत्राचा पाठ शिकवला. त्यानें आनंद तर झाला च, पण वाटलें त्यांत कांहीं ‘गंभीर सूचना’ तर नसेल ?

: २८ :

देव पूजनीय, संत अनुकरणीय

गनीगंज, हाटडीही

१३-१५ फेब्रुवारी '५५

आज बाबांची तब्येत चांगली च बिघडली होती. दिवसभर ते पडून च होते. सर्वांना काळजी वाटूं लागली. नवबाबांनीं कटकटून सिव्हील सर्जनला बोलावले. दर दोन तीन तासांला थोडें थोडें दर्ही घेतलें म्हणजे च बाबांच्या पोटांतला अल्सर शांत राहतो. ते जरी फक्त दर्ही व दूध च घेतात अन् तें हि फार च थोडें, तरी हि त्यांचा दोन खाण्यांतील अंतर वाढविण्याचा नेहमीं प्रयत्न असतो. मध्यंतरीं त्यांचा पांच सहा तासांनीं खाण्याचा प्रयोग चालला होता. त्यामुळें आतां पोटांतलें दुखणें वाढलें आहे. डॉक्टरांनीं

सुचविलें, आतां दुखणें बंद होईपर्यंत एक एक तासानंतर थोडें दहीं वा दूध ध्या.

गनीगंज बालेश्वर जिल्ह्याचा अखेरचा मुक्काम. नित्याप्रमाणें शेंवटचा दिवस म्हणून जिल्ह्याच्या कार्यकर्त्यांची बैठक झाली. बाबांनीं संदेश दिला, “निरंतर अध्ययन आणि काम करीत रहा.” त्याच्या सोबत एक पथ्य हि सांगितलें. “कुणाची हि निंदा मनांत सुद्धां करूं नका. जो दान देतो त्याचे उपकार मानले पाहिजेत आणि जो देत नाही त्याच्याबद्दल मनांत ही च सद्भावना ठेवा कीं, तो आज देत नाही, कारण उद्यां खचित देणार आहे.”

हाटडीहीला जातांना वाटेंत एके ठिकाणीं बापूंच्या मूर्तीचा उद्घाटन-समारंभ व्हायचा होता. गांवच्या लोकांनीं मोठ्या श्रद्धेनें व भक्तिभावानें मंदिर उभारण्याचें व त्यांत बापूंच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना करण्याचें योजलें होतें. बिचाऱ्यांच्या लक्षांत येत नव्हतें कीं, मूर्ति ठेवून देवाचें रूपान्तर दगडांत होत होतें. म्हणून बाबांनीं उद्घाटन करण्याचें नाकारलें व “मूर्ति देवाची पूजायची असते व संतांच्या आचरणाचें अनुकरण करायचें असतें” असें समजावलें. त्या लोकांनीं हि बाबांची सूचना सहर्ष मान्य केली.

गरीब बिचारे खेड्यांपाड्यांतील लोक ! तथाकथित सुशिक्षितांनीं त्यांना आजवर उपेक्षिलें होतें. माणसांचे दगड बनले असतांना दगडी देवाविषयीं पूज्य भावना च तेवढी त्यांचा विरंगुळा होता. आज संतानें त्यांना सहानु-भूतीचा शब्द दिला होता आणि खरें स्मारक म्हणजे काय हें आपल्या रसाळ वाणीनें सांगितलें होतें. खेडुतांमध्ये श्रद्धा आहे. त्यांचें भावजीवन अधिकाधिक विकसित केलें, उचित मार्गदर्शन केलें, तर प्रत्येक भारतीयाच्या हृदयाचें देऊळ बनेल.

फळांफुलांनीं लवलेल्या वृक्षांमध्ये दडलेल्या झोंपड्या पाहून मन आनंदलें, फुललें. बाबा हि नित्याप्रमाणें प्रसन्न होते. सुखदुःखापलीकडील शाश्वत शांतीकडे जाण्याचा मार्ग त्यांना मिळाला आहे. दुपारीं ते हसत हसत म्हणाले, “मला किती यातना होतात त्याची कल्पना तुम्हांला कशी येईल ? मी जोरजोरानें ओरडलों असतों, रडलों असतों, तर तुम्हांला कळलें असतें माझ्या पोटांत किती दुखतंय तें. एवढें खरें कीं आजपर्यंत इतकी तीव्र वेदना

कधीं झाली नव्हती. ” मग ते आपल्या वडिलांच्या आठवणी सांगू लागले, “आजारांत शांत राहण्याची ही कला मी त्यांच्यापासून शिकलों. ते कधीं आजारी पडले, कुठलें दुखणें वाढूं लागलें, कीं शांतपणें पडून राहत. अशा वेळीं ते इतर कुणाला जवळ हि येऊं देत नसत.”

बुलुभाई बाबांना सांगत होते कीं, कोरापुटचे आदिवासी ओडिया हि समजूं शकणार नाहीत; तेव्हां त्यांच्या सौरा, कंध भाषेंत अनुवाद करावा लागेल. बाबा आम्हांला ओडिया शिकण्याकरतां सांगत असतात. म्हणून निर्मलानें विचारलें, “मग तिथें गेल्यावर आदिवासींची भाषा शिकावी लागेल का?” बाबा हसूं लागले, पण भाषणांत हें सांगून म्हणाले, “होय ! तुम्हांला त्यांची भाषा हि शिकावी लागेल. आमच्या साथींनीं इंग्रजीच्या अध्ययनांत वर्षेच्या वर्षे घालविलीं. तेवढ्या अवकाशांत ते हिंदुस्थानच्या सान्या भाषा शिकू शकत होते. मी संथाल परगण्यांत (बिहार) मध्ये यात्रा करीत होतों तेव्हां संथाली भाषेचें अध्ययन सुरू केलें. ती भाषा शिकून माझ्या ज्ञानांत वृद्धि थोडी च होणार होती ? पण कांहीं भाषा ज्ञानाकरतां नव्हे तर प्रेमाकरतां शिकायच्या असतात.” भर सभेंत त्यांनीं आमची अशी हजेरी घेतली त्यामुळें आम्ही जागृत झालों आणि बुलुभाईला गुरु करून ओडिया शिकण्याचें ठरवून टाकलें.

श्रमजीवी आणि बुद्धिजीवी या भेदांवर प्रहार करतांना बाबांनीं सांगितलेली गोष्ट मोठी रोमहर्षक वाटली. शंकराचार्य आपल्या शिष्यांना ब्रह्मविद्येचा पाठ शिकवीत होते. त्यांना भेटायला कुणी एक सद्गृहस्थ तिथें आले. त्यांनीं शंकराचार्यांना विचारलें, “तुमच्या ह्या शिष्यवृंदांत ब्रह्मविद्येंत सर्वांत अधिक पारंगत कोण झाला ?” शंकराचार्यांनीं उत्तर दिलें, “हे सारे बसले आहेत त्यांना तर ही विद्या अवगत आहे च पण जो निष्णात आहे तो बघा तिकडे पाणी भरतो आहे.” ह्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, ज्याला पाणी भरण्याचें, लांकडें तोडून आणण्याचें काम दिलें होतें त्याला शंकराचार्यांनीं पूर्वीं च विद्या देऊन टाकली होती. “प्रत्येकाला ज्ञानप्राप्तीचा अधिकार आहे व प्रत्येकानें कांहीं ना कांहीं शरीरपरिश्रम अवश्य केला पाहिजे माझी इच्छा तर अशी आहे कीं, विद्यार्थी व प्रोफेसरांनीं देखील चार तास अध्ययन व चार तास शेतांत काम करावें.”

अनुमान... २६२६... वि: ... निबंध...

श्री शक्तीला आवाहन

आनंदपूर, रामचंद्रपूर, ताराकोट

१६-१८ फेब्रुवारी '५५

आनंदपूरला आम्ही वैतरिणी नदीकिनारी राहिलों. तुडुंब भरलेल्या पात्रांत पोहतांना 'नदी म्हणजे ईश्वराची कृपा' हे शब्द आठवत होते. माऊलीच्या अंकावर बागडल्याचा विलक्षण आनंद होत होता. वैतरिणीचे स्नान फार पवित्र मानले आहे. भरत-भूमीत जन्म घेतलेल्या मानवांकडून कळत नकळत कधी पाप घडले तर ते धुवून टाकण्याकरितां परमेश्वराने पाठवलेल्या या नद्या ठिकठिकाणी भेटतात.

“विनोबा जे काम करीत आहेत त्याने लोकांना फार तर भाकरी मिळेल पण खरे कार्य तर भक्तीने च होणार आहे.” अशा आशयाची टीका करणारा अग्रलेख एका बंगाली वर्तमानपत्रांत आला होता. आजच्या भाषणांत बाबांचे त्यावरचे उत्तर होते. “मी भक्त आहे. आज जे कार्य करीत आहे ते भक्तिमार्गाचे च आहे. लोकांमध्ये त्याग व प्रेमाची भाषा साक्षात् लोकांच्या कृतीमध्ये दिसून येईल तेव्हा हिंदुस्थानची पारमार्थिक शक्ति वाढेल, इहलोकची शक्ति वाढेल आणि धर्म हि परिपुष्ट होईल.”

रामचंद्रपूरला पोहोचतां च बाबांनी नित्याप्रमाणे गांववाल्यांना सांगितले, “गांवांत जितके शेतकरी असतील, त्या साऱ्यांची दानपत्रे मला हवीं. प्रत्येक दानपत्र म्हणजे सर्वोदय-विचाराकरता दिलेले मत आहे. मला १००% मत पाहिजे. ९९% मिळाले तरी मी समजेन की, अजून माझे काम पूर्ण झाले नाही.” बिहारमध्ये एकदां एका गृहस्थांनी विचारले होते ‘हें शक्य आहे का?’ बाबा चटकन् म्हणाले, “तुम्ही मला हें सांगा की, शंभरापैकी किती लोक मरतील? मृत्यूकरता १००% मतदान होते तर जीवनाकरता कां होऊं नये? भूदान-यज्ञ एक जीवन देणारे कार्य आहे.” बाबांच्या जीवनांत प्रथम स्थान ईश्वराचे आहे तर गणिताला द्वितीय स्थान आहे. म्हणून च त्यांच्या कार्याचे अधिष्ठान ईश्वर आहे पण प्रत्येक ठिकाणी गणित येते च.

वर्तमानपत्रांत नुकती च एक मजेदार बातमी प्रसिद्ध झाली होती की, न्यूयॉर्कमध्ये 'बायबल'ला जमिनीत पुरून ठेवले आहे व लंकेच्या बुद्धधर्मीय लोकांनी त्यांचे अनुकरण करण्याचे ठरवले आहे अन् ते त्यांचा त्रिपिटक नांवाचा ग्रंथ जमिनीत पुरून ठेवणार आहेत. कारण काय तर म्हणे त्यांचे अॅटम आणि हैड्रोजन बाँवपासून रक्षण व्हावे. ही बातमी वाचून विनोबा ताराकोटच्या भाषणांत म्हणाले, "हे दोन्ही ग्रंथ जमिनीत गाडण्याऐवजी प्रत्यक्ष जीवनांत उतरवाल तर कुठल्या हि शस्त्राचे भय राहणार नाही, आणि त्याने साऱ्या जगाचे रक्षण होईल." मग ते स्त्रियांच्या शक्तीला आवाहन करीत म्हणाले, "लढाया थांबविणे तुमच्या हाती आहे. ज्यांच्या हाती मुलांना शिक्षण देण्याचे काम आहे त्यांच्या हाती सारे काही आहे. तुम्ही पुढाकार घ्या व समाजाचा कारभार हाती घ्या. स्त्रियांमध्ये ही शक्ति प्रकट झाली तर भूदान यशस्वी होईल, सर्वोदय येईल आणि लढाया थांबतील. लढायांना पूर्णविराम देणे तुमच्या हाती आहे."

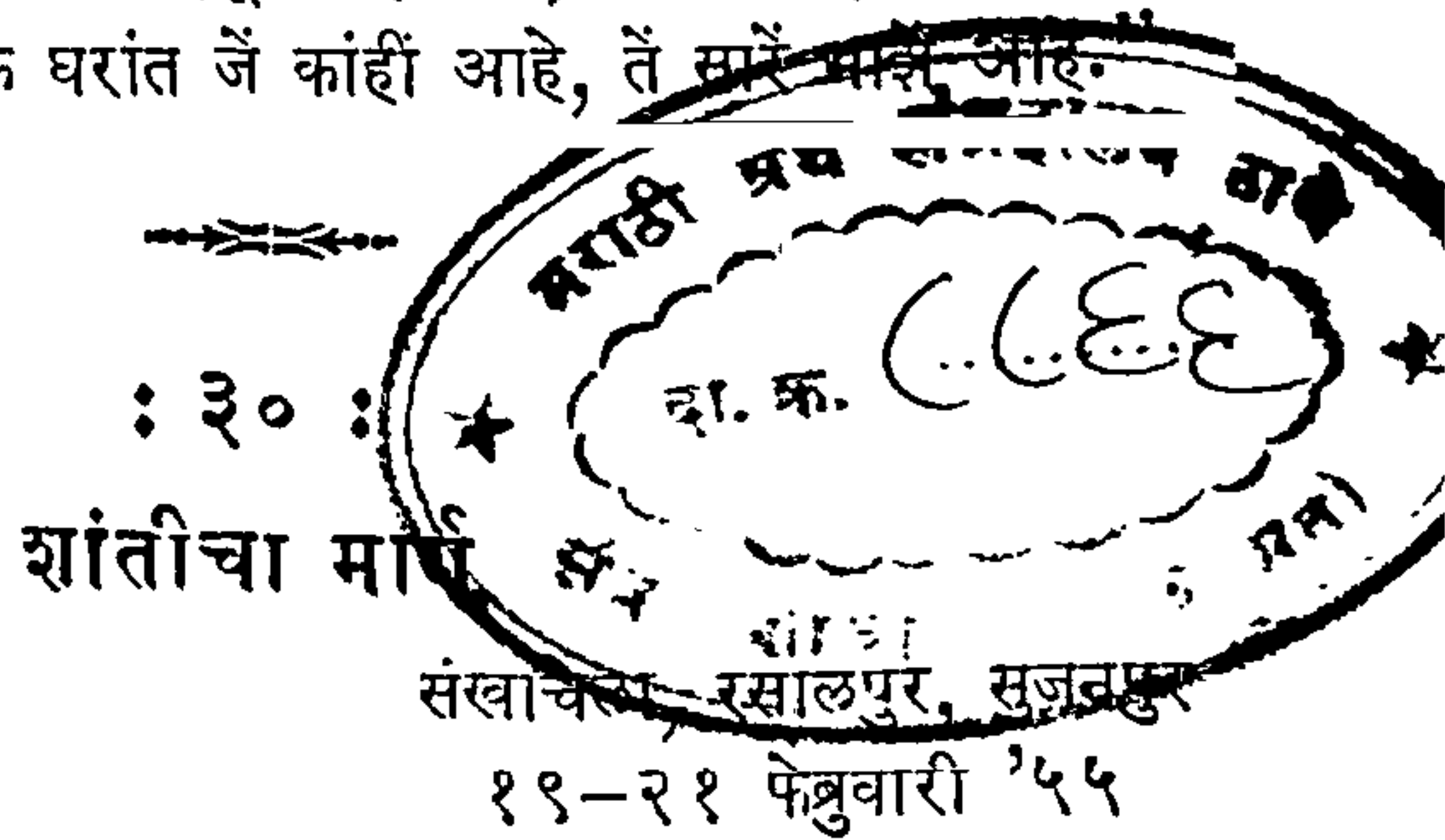
भूदान-सर्वोदय-शांति ! बाबा स्त्रियांची सुप्त शक्ति जागवत होते. एखाद्या वैज्ञानिकाने अगदी असे च 'अणु' शक्तीला जागवले असेल. एकेक चित्र डोळ्यांसमोर झळकत होतं. दीर्घ तपश्चर्येने क्षीणकाय झालेल्या तथागताला खीर पांजणारी सुजाता, शाश्वत सुखाच्या मार्गावर 'संघं शरणं गच्छामि' म्हणत कोमल पावलांना राजप्रासादापासून दूर दूर समुद्रापलीकडे नेणारी संघमित्रा, तिच्या सुरांत सूर मिळवून 'बुद्धं शरणं गच्छामि' हा मंत्र उच्चारून जिवाचा होम करायला निघालेल्या त्या हजारों भिक्षुणी, ... याज्ञवल्क्यानं माझ्या प्रश्नाला उत्तर दिलीं. तो ज्ञानी आहे, त्याला आतां कुणी प्रश्न विचारू नका, असे आत्मविश्वासाने विद्वत्सभेत बोलणारी गार्गी, प्राचीन भारतातील तेजस्वी स्त्रियांची ही अशी अभिमानास्पद परंपरा आहे. काळाचे चक्र चालू आहे. धर्मचक्र त्याहून गतिमान झाले आहे. आतां हा 'संत' सूर्याजी वनून दोर कापायला निघाला आहे. त्याचे म्हणणे च आहे 'बापाचे घर मुलीचे नसते च.' पुढे हि तिने जोडले नाही म्हणजे मागचे तुटलेले व पुढचे न जोडलेले म्हणजे ती किती मुक्तपणे पराक्रम करू शकते !

सोसायत्याचा वारा सुटला. जणु तो साथ देत होता. मी गुणगुणू लागले,

विजली नाचेल गगनांत, वादळ होईल जोषांत ।

जंगल जळेल वणव्यांत, मंगल होईल देशांत ॥

बौद्ध साहित्यांतली एक कहाणी आहे. एकदां फार मोठा दुष्काळ पडला होता. तथागतानें साऱ्यांना बोलाविलें आणि विचारलें, “कोण उचलेल दुष्काळनिवारणाचें काम ?” राजा विनम्र होऊन बोलला, “भगवन्, माझी शक्ति सीमित आहे, मला क्षमा करा.” सेनापति मस्तक नमवीत म्हणूं लागला, “भगवन्, मी दुर्बल आहे.” धनिक श्रेष्ठीनें चरणस्पर्श केला. “भगवन्, माझी संपत्ति अत्यल्प आहे.” दूर कोपऱ्यांत बसलेली दरिद्री सुप्रिया हें सारें ऐकत होती. ती हळूच म्हणाली, “भगवन् ! मी हें काम उचलूं शकतें, कारण प्रत्येक घरांत जें कांहीं आहे, तें सारें माझी आहे.”

किती दाट धुकें होतें आज. जवळचा माणूस देखील दिसेनासा झाला. मनांत विचार आला, “सूर्यनारायणांनीं आज सुट्टी तर नाहीं घेतली ?” पण हळूहळू ते जागे होऊं लागले. धुकें विरुं लागलें. प्रकाशाचीं किरणें हलकें च प्रकटूं लागलीं. मीं अंमळ दृष्टि आजूबाजूला फिरवली, तों प्रत्येकाच्या केसांवर इवलाले मोतीं विखुरलेले दिसले. जणूं दवबिंदूंचा अभिषेक च झाला होता.

साऱ्यांच्या विनंतीवरून बाबांनीं थोडा वेळ पालखींत बसण्याचें कबूल केलें. पण या तीन दिवसांत मिळून ते जेमतेम चार सहा मैल पालखींत बसले असतील. मैल दीड मैल झाला कीं ते खालीं उतरून चालूं लागायचे. डॉक्टरांच्या सल्ल्यानें ते आतां दर तासाला म्हणजे दिवसांतून अठरा वेळां दही, दूध घेतात. आज ते विनोदांत म्हणत होते, “दिवसांतून अठरा वेळ खाणारा महापुरुष कुणीं पाहिला आहे ? पोटावर अभिषेक सुरू होतां च संतप्त

महादेव शांत होऊं लागले. अठरा वेळ खाणें म्हणजे मी गीतेचे अठरा अध्याय च खातो !” जयदेवभाई त्यांच्याकरितां दही आणतात तेव्हां बाबा विचारतात, “आतां कोणता अध्याय देतोस ?” जयदेवभाईनें अध्यायाचा आंकडा सांगितला कीं मग ते त्या अध्यायाचे श्लोक मनांत म्हणत दही खाऊं लागतात.

कर्नाटकमध्ये विद्यालयांत उच्च शिक्षण घेणाऱ्या ‘जयसिंगा’ला त्या शिक्षणांत ‘राम’ वाटेना. तें सोडून तो मूलोद्योग शिक्षणांतला रस चाखण्याकरतां बापूंच्या सेवाग्रामला पोहोचला. तिथलें ट्रेनिंग पुरें करून पंजाबांत त्या शिक्षणाचा विचार पसरविण्याचें काम तो करूं लागला. पावसाळ्याचे दोन महिने गंगेच्या कांठीं घालवून विनोबांनीं यात्रेला पुनः आरंभ केला. जयसिंगाचें मन पूर्वीपासून च विनोबांबरोबर भ्रमण करीत होतें. आठ पंधरा दिवस तरी विनोबा यात्रेत राहण्याची परवानगी देतील कीं नाहीं अशी शंका बाळगून च एक दिवस तो यात्रीदलांत सामील झाला. पण त्याचें भाग्य च थोर ! आठ पंधरा दिवसांसाठीं यात्रेत पोहोचलेला ‘जयसिंग’ चार वर्षे झालीं आपल्या स्थानावर निमूटपणें, शांतपणें मूकसेवा करीत आहे. बाबांनीं आपल्या लाडक्या शिष्याचें नांव ‘जयदेव’ करून टाकलें. जयदेवाचें अस्तित्व आज हि भासत नाहीं.

आज विद्यार्थ्यांनीं विनोबांना मोठे छान प्रश्न विचारले. त्यांपैकीं एक प्रश्न होता, “नैतिक व भौतिक उन्नति बरोबर च होऊं शकतात का ?” बाबांनीं मार्मिक शब्दांत उत्तर दिलें, “दोन्हींमध्ये कांहीं फरक नाहीं. दोन्ही मिळून एक च वस्तु बनते. दुसऱ्यांना मदत करणें हें मोठें धर्मकार्य आहे. त्यानें चित्तशुद्धि होते. ही च गोष्ट देशसेवेला हि लागू आहे. हिंदुस्थान दुसऱ्या देशावर स्वारी करून त्याला लुटून आपल्या देशाला संपन्न करण्याचें ठरवील तर भौतिक उन्नतीबरोबर आध्यात्मिक पतन हि होईल आध्यात्मिक पतन झालें म्हणजे भौतिक उन्नति जास्त काळ टिकूं शकत नाहीं. मग दोन देशांमध्ये लढाई सुरू होईल आणि त्या च बरोबर भौतिक अवनति हि होईल. पण भूदान यज्ञद्वारे लोकांमध्ये सद्भावना निर्माण होईल, म्हणजे आध्यात्मिक उन्नति होईल. गरिबांना जमिनी वांटल्या जातील तर ते अधिक उत्पादन करतील नी भौतिक उन्नति होईल. मनुष्य आपलीं सांसारिक कर्मे

परमेश्वराला अर्पण करीत जातो तेव्हां भौतिक उन्नतीबरोबर च आध्यात्मिक उन्नति होते. हें च भक्तिमार्गाचें वैशिष्ट्य आहे.”

स्वीडनची इरिना सकाळीं च आली होती. आजचें भाषण ऐकून तर ती बेहद्द खूष झाली. तिच्या देशांत हि हा च प्रश्न होता, अन् त्याचें उत्तर तिला आज मिळालें होतें. आनंदाच्या भरांत तिनें माझा व निर्मलाचा हात पकडून आम्हांला ती शेजारच्या तलावावर घेऊन गेली. तलावाच्या पाण्यांत अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याचें प्रतिबिंब पडलें होतें. जणूं तें म्हणत होतें, ‘ जगाच्या एका कोपऱ्यांत तुमची आणखी एक बहीण आहे. तिचा रंग पाहून जग तिला आपल्याजवळ फिरकूं देखील देत नाही. तिचा हात हातीं व्याल कीं नाही? ’

भयाच्या काळोखांत बुडून गेलेल्या जगांतून कुणी हि मुसाफिर इथें आला कीं त्याला एखादा तरी दीप गवसतो च. शेजारच्या सिंधापूर गांवचे लोक बाबांना येऊन म्हणूं लागले, “ आमचें गांव ग्रामदानांत देण्याची आमची फार इच्छा आहे. आम्ही सलोख्यानें राहूं, बंधुभावानें एकत्र नांदूं, सारे मिळून विहिरी बांधूं, उत्पादन वाढवूं, शाळा सुरू करूं. ”

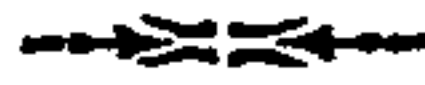
इंग्लंडहून आलेल्या समाजवादी तरुणानें तें पाहिलें आणि ‘ हीं छोटीं छोटीं गांवें जगाचें नेतृत्व करतील ’ हे बाबांचे शब्द ऐकले तरी हि त्यानें इतर परदेशी पाहुण्यांप्रमाणें प्रश्न विचारला च, “ युद्धें कशीं नाहींशीं होतील? ” बाबा मागून म्हणाले, “ जमिनीचें वांटप करायला निघालेल्या माणसाला हीं बाहेरचीं माणसें हा च प्रश्न कां विचारतात? ह्याचें कारण असें आहे कीं, आमचा मार्ग प्रेम आणि शांतीचा आहे. ह्या मार्गाला जर यश मिळालें तर त्याचा परिणाम सान्या जगावर होईल आणि विश्वशांतीचा मार्ग सुस्पष्ट होईल.

“ मूलभूत जीवन-परिवर्तनाचें कार्य केवळ बाह्य विचारानें होणार नाही. त्याकरतां तत्त्वज्ञानाचें अधिष्ठान हवें. देहांतील निरनिराळे अवयव एकमेकांवर प्रेम करतात, परस्परांच्या सुखदुःखांत सहभागी होतात, कारण त्यांत एक चेतनाची अनुभूति आहे. त्या च प्रमाणें मानवसमाजांत देखील एकात्मतेचा, एकचेतनेचा अनुभव यायला पाहिजे. मग आम्हांला संपत्ति-वानांची भीति वाटणार नाही व त्यांना हि आमची भीति वाटणार नाही. गरिबांच्या पोटाची भूक आम्हांला लागेल आणि दुःखितांच्या दुःखानें

आम्ही द्रवित होऊं. आमच्या बालकांना, तरुणांना, असे आत्म्याच्या व्यापकतेचें दर्शन व्हावें अशी माझी तीव्र इच्छा आहे.”

सुजनपूरला दाट आंब्यांच्या झाडींत दहा दहा मैलांवरून आलेले खेडूत शांतपणें ऐकत होते. आजवर त्यांच्याकडे असें कुणी आलें नव्हतें; जे आले होते ते सारे ‘घेणारे’ होते. कुणी त्यांना मत्तें मागितलीं होतीं, कुणी फंड. आज हा ‘देणारा’ आला होता. ब्रह्मविद्येचा धवधवा त्याच्या मुखावाटे पडत होता. ते तहानेले होते, घटाघटा पीत होते, तृप्त होत होते, पावन होत होते, धन्य होत होते !

झोंपण्याची वेळ होऊन गेली. ‘कुसुमअप्पा, चला, झोंपा ना आतां !’ एका ओडिया अप्पा(ताई)ची प्रेमळ आज्ञा ऐकूं आली. मीं कागद आवरले. जवळ झोंपलेल्या इरिनाच्या अंगावर पांघरूण घालून कंदील विझवला. त्या अंधारांत बाबांचें वाक्य कानांत घोळत होतें : “मैं चाहता हूं कि हमारे बच्चों को, नौजवानों को आत्मा की व्यापकता का दर्शन हो जाय ।”

: ३१ :

आधुनिक तीर्थक्षेत्र

रामचंद्रपूर

२२ फेब्रुवारी '५५

बांबूंचें दाट वन, आंब्यांचीं हिरवीं गुत्रगुत्रीत झाडें, वड-पिंपळांचे ऋषितुल्य वृक्ष, सस्यश्यामला सृष्टि या सर्वांचा आस्वाद घेत बरी-रामचंद्रपूरला पोहोंचलों. हें गांव गोपबानू व रमादेवींचें तपस्यास्थान आहे. इथें आश्रम, कस्तुरवा केंद्र, प्रसूतिगृह आणि नई तालीमचें केंद्र आहे. हें अहिंसक क्रांतीचें ‘पॉवर हाऊस’च आहे. इथून च सान्या उत्कलला वीज मिळते. प्रथम बरीच्या कस्तुरवा केंद्राच्या दवाखान्यांत बाबांचें स्वागत झालें. आज माता कस्तुरवांची पुण्यतिथि होती. शिवरात्रीच्या दिवशीं तुरंगांत देहत्याग केलेल्या या वीरमातेच्या स्मरणानें सुपुत्राचे डोळे पाणावले. त्यानें आसवांनीं

भिजलेल्या शब्दफुलांची ओंजळ मातेच्या चरणांवर ठेवली. “ ज्यांनीं आयुष्याचे सारे क्षण धर्मकार्याकरितां वेंचले त्यांचा मृत्युदिन म्हणजे च ईश्वर-मीलना चा दिन, अतिशय पवित्र दिन, मानला जातो.”

ब्राह्मणी नदीच्या कांठावर वसलेल्या रामचंद्रपूरच्या आश्रमांत प्रवेश करतां च शुभ्र खादी परिधान केलेले स्त्री-पुरुष, मुलें-बाळें दिसूं लागलीं.

आरती, शंखनाद, सूत्रांजली, स्वागतांत कुठली हि कमतरता नव्हती. आंब्रे, पेरू, काजू, चिक्कू, नारळ, खजूर इ० मोसमी फळांनीं लदवदलेल्या झाडांशीं हितगुज करीत आश्रमाच्या सुंदर, स्वच्छ सारवलेल्या झोंपड्या उभ्या होत्या. ठिकठिकाणीं सुंदर रांगोळी होती. या साऱ्यांवर तर मन मुग्ध होतें च, पण त्या हि पेक्षां आश्रमाच्या या मनमिळाऊ भगिनींवर मन अधिक मुग्ध झालें. त्यांच्या सहज प्रेमाच्या प्रवाहांत जणूं आम्ही दिवसभर डुंबत होतो. त्यांच्यापैकीं इंदिरा आमच्याबरोबर यात्रेंत राहिली होती. तिचा खेळकर स्वभाव, हेमप्रभाचा कामसूपणा, सरोजचा मायाळूपणा ह्यानें आमच्यामध्ये कौटुंबिक वातावरण निर्माण झालें होतें. बोऊं (रमादेवी) वर या साऱ्या मुलींचा भारी जीव दिसतो, व चुनीअप्पां (अन्नपूर्णादेवी) बद्दल त्यांना फार अभिमान वाटतो. इंदिरा, सरोज साऱ्या स्वागतसमारंभाकरितां पूर्वीं च इथें पोहोंचल्या होत्या. हिरव्या रंगाच्या बारीक कांठाच्या पांढऱ्या साड्या नेसलेल्या आमच्या आश्रमाच्या भगिनी चपलतेनें कामें आटोपीत होत्या. आम्हांला तर त्यांनीं सुट्टी च व्यायला भाग पाडलें. ‘ एक दिवस आमच्याबरोबर घालवा. कुणास ठाऊक, पुनः केव्हां भेटूं ! ’ इला म्हणत होती. मग झाडांवर चढून कैऱ्या खाव्या, दगड मारून रानबोरें वेंचावीं, तहान लागली कीं शहाळ्याचें पाणी प्यावें आणि आश्रमकन्यांशीं गप्पा कराव्या, हा कार्यक्रम दिवसभर चालला होता. त्यांनीं मायेनें केलेले व प्रेमानें वाढलेले पदार्थ खातांना वाटलें, देवांनीं आपल्याला उंट बनवलें असतें तर किती बरें झालें असतें !

सायंकाळच्या प्रवचनांत बाबांनीं सांगितलें, “ इथें सेवाकार्य चालू आहे, म्हणून हें एक तीर्थस्थान च झालें आहे. ” नई तालीमच्या शिक्षकांना ते

म्हणाले, “ तुम्हांला समाजांत नवीन मूल्यांची स्थापना करायची आहे, समाजांतील दुधाचें दही करायचें आहे. ” येथील शिक्षक आणि विद्यार्थी भूदानकार्याला बराच वेळ देतात. त्यांपैकी कांहीं तर पूर्ण वेळ देत आहेत.

सूर्यास्त होऊन गेला होता. ब्राह्मणीच्या जलप्रवाहावर रजनीची काळी छाया दिसू लागली. आश्रमकन्या ‘गीता-प्रवचनां’वर बाबांच्या सहा घेत होत्या. बाबा त्यांना म्हणाले, “ आतां मूर्तिपूजेचा काळ राहिला नाही. या काळांत निरंकार सेवा, भक्तिमय जीवन आणि ज्ञानपिपासा असेल तर त्यानें च तुमचें उत्थान होईल. सर्वत्र देवाचें च दर्शन करायला शिका. समोर क्रोधी असो वा कुणी निष्ठुर असो, त्यांच्यामध्ये हि देव पाहायला शिका. ”

: ३२ :

पांवा नाही तर सुदर्शनचक्र

सैयदपूर, प्रीतिपूर, राधारमणपूर

२३-२५ फेब्रुवारी '५५

‘ भूमिविप्लव (भूमिकांति) सफल हो ! ’ प्राथमिक शाळांतील कोंवळीं मुलें कोमल आवाजांत जयघोष करीत होतीं. सारीं आपआपल्या शाळां-समोर शिस्तीनें उभीं होतीं. त्यांतील कांहीं मुलें मुसलमान आहेत हें त्यांच्या हातांतील उर्दू फलकांवरून कळत होतें. साऱ्यांचा उद्घोष एक च होता. आजवर भूमिदानयज्ञाचा जयघोष होत होता. पण आज सय्यदपूर-मध्ये भूमिकांतीच्या जयघोषाला सुरवात झाली. एकेक पाऊल पुढें पडत आहे. आज सय्यदपूर, उद्यां सारा उत्कल नी परवां समस्त भारत हा च उद्घोष करील “ भूमिकांति सफल हो ! ” लक्षावधि मुखांतून एका च वेळीं निघालेला एकात्मभावाचा निनाद सर्वत्र दुमदुमूं लागेल, जग जागें होईल, डोळे चोळत चोळत दृष्टिक्षेप टाकील, साऱ्या भारतांत कुणी ‘ भूपति ’ उरलेला त्यांना दिसणार नाही, सारे च ‘ भूमिपुत्र ’ आढळतील अन् मग सारें विश्व भारताला साथ देत म्हणूं लागेल, ‘ भूमिकांति सफल हो ! ’

प्रीतिपूरला पोहोचून शाळेत मिळालेल्या एका खोलीत सामान लावत होतें तों च मोठ्या लाल लाल फुलांचा झगा घातलेल्या एका पाश्चिमात्य वृद्ध स्त्रीला घेऊन महादेवीबाई आमच्या खोलीत येतांना दिसल्या. त्या बाई मिसिस चेस्टर बोल्स होत्या. “मिस्टर चेस्टर बोल्स यांना एकाकी ब्रह्मदेशाच्या पंतप्रधानांनी बोलाविल्यामुळे मला एकटीला च यावं लागलं. त्यांची इथं येण्याची व एक दिवस विनोबांबरोबर घालविण्याची फार इच्छा होती. विनोबांच्या अभिनव प्रयोगाबद्दल आम्ही बरेच दिवसांपासून ऐकत होतो. पण आज प्रत्यक्ष पाहण्याचा योग जुळून आला.” असें त्या सांगत होत्या. भारतांतील अमेरिकेच्या भूतपूर्व परराष्ट्रीय वकिलाची ही पत्नी अगदीं आमच्यामध्ये मिसळून गेली. माझ्याजवळ जमिनीवर च आपला बिछाना पसरवीत त्या म्हणूं लागल्या, “आज माझी अनेक दिवसांची इच्छा पूर्ण होत आहे.”

त्यांनीं जेवणांत मिळालेला वरण-भात आवडीनें खाल्ला. जेवणानंतर त्या वामकुक्षी करतील असें वाटलें. म्हणून मीं म्हटलें, “तुम्ही जरा पडा.” तर चटकन् रुमालानें कपाळावरचा घाम पुसत त्या म्हणाल्या, “छे ! छे ! मला तर हें गांव पाहायचंय.” मग भर दुपारीं धुळीनें माखलेल्या रस्त्यावर त्या मोठ्या मौजेनें चालूं लागल्या. इरिना बरोबर होती च. त्या दोघींचें उत्साहानें फोटो घेणें सुरू होतें. प्रत्येक घरांतून स्त्रीपुरुष बाहेर येत, कुतूहलानें बघत आणि अगत्यानें घरांत बोलावीत. “अरे वा ! त्या आपल्याला घरांत बोलावतात वाटत !” (Oh ! do they invite us ?) बोल्सबाईंना भलतें च आश्चर्य वाटत होतें. इरिना त्यांना आपले अनुभव सांगूं लागली. “अहो, ते घरांत बोलावतात एवढें च नव्हे तर प्रेमानें, आग्रहानें खाऊं-पिऊं देखील घालतात.”

खेड्यांतलीं नागडीं उघडीं पोरें इकडून तिकडे बागडत होतीं, मातीच्या झोपड्या, गुरांढोरांचे गोठे, तांदूळ भरलेल्या कणग्या, भिंतीवर थापलेल्या गोवऱ्या, सोन्याचांदीचे दागिन्यांनीं मढून लाजत दाराआड उभ्या राहणाऱ्या सुना, दारासमोर तुटक्या खाटेवर नातवंडांना खेळवणाऱ्या आजीबाई— एकेक गोष्ट त्या न्याहाळत होत्या व जिज्ञासेनें विचारीत होत्या. हें सारें जीवन त्यांना कितीतरी अनोळखी, अपरिचित वाटत होतें. त्यांचें जग किती वेगळें

होतें. डौलानें सजलेले मजल्यावर मजले, भरधांव धांवणाऱ्या मोटारी, धांवपळीचें जीवन, कधीं कधीं त्याचा अगदीं कंटाळा येतो व अशा शांत जागीं जाऊन रहावेंसें वाटतें असें त्या म्हणत होत्या.

अलीकडे बाबांची तब्येत चांगली नाही तरी हि ते रोज पहांटे अडीच वाजतां उठतात, दहा बारा मैल चालतात, नेहमींप्रमाणें दिवसभर सारीं कामें करतात. हें ऐकून बोल्सवाईना आश्चर्याचा धक्का च बसला ! बाबांनीं बिछान्यावर पडल्या पडल्या च त्यांचेशीं चर्चा केली. “ विश्वशांतीचीं लक्षणे तुम्हांला दिसतात का ? ” ह्या त्यांच्या प्रश्नावर बाबा म्हणाले, “ दिसतात तर ! आजकाल लोक ‘ One World ’ची भाषा बोलतात. आणि तिकडे विज्ञानाची देखील इतकी प्रगति झाली आहे कीं भविष्यकाळांत त्याच्या प्रयोगानें मानवसमाजाचा एक तर संहार होईल नाही तर मानवाला अक्कल येईल, त्याची बुद्धि प्रकट होईल व मग ज्या हातांनीं हीं संहारशस्त्रें निर्माण केलीं त्या च हातांनीं त्या शस्त्रांचा नायनाट होईल. आज मानवासमोर दोन च मार्ग आहेत. ” मग नेहमींच्या मिस्किल स्वभावानुसार हंसत हंसत ते म्हणाले, “ अन् मग जें बायबलला साध्य झालें नाही तें विज्ञान करून दाखवील. दर रविवारीं चर्चमध्ये ज्या तत्वांचें प्रतिपादन करायचें त्या च तत्वांना उरलेल्या सहा दिवसांत विसरण्याचा कार्यक्रम चालू आहे ना सध्या ? ” बोल्सवाईना हंसता हंसतां पुरेवाट झाली. संध्याकाळच्या शांत जमावासमोर बाबांनीं आज हा च विषय हाताळला. ते म्हणाले, “ जगांत एक तर भगवान् श्रीकृष्णाचा पांवा चालेल नाही तर त्याचें सुदर्शन चक्र चालेल. ”

दुपारच्या कार्यकर्त्यांच्या बैठकींत एकेक उत्साही व्यक्ति उठून उभी राहत होती व कांतिकार्याला संपूर्ण वेळ देण्याचा संकल्प करीत होती. भेटीला आलेल्या प्रत्येक इसमानें बाबांना दानपत्र अर्पण केलें. बोल्सवाई त्या दृष्ट्याने चांगल्या च प्रभावित झाल्या.

रात्रीं झोंपण्यापूर्वीं तासभर बाबांचें ओडियाचें अध्ययन चालू असतें. त्या वेळीं बोल्सवाई किती तरी वेळ बाबांच्या खोलींत बसून त्यांना न्याहाळीत होत्या. अन् मग मला येऊन म्हणाल्या, “ Indeed he is a lord of energy ” (खरं च, हे उत्साहाचे सम्राट् आहेत.)

राधारमणपूरच्या सभेंत जमिनीचें वांटप झालें. जणुं दरिद्रनारायणाचा पूजेचा सोहळा चालू होता. संतप्त दरिद्रनारायणाला शांत करण्याकरतां भूमीचा अभिषेक होत होता. अहिंसेची प्रतिष्ठापना कृतिद्वारें करण्याचा समारंभ होता तो. प्रत्येक कुडुंबांतील एकेक व्यक्ति सामोरी येई अन् तिला मंगल टिळा लावून, सुताचा हार घालून जमिनीचें प्रमाणपत्र दिलें जाई. कालपर्यंत ज्याच्याजवळ हवा, पाणी, आकाश व सूर्यप्रकाशाखेरीज कांहीं हि नव्हतें त्याला आज त्याचा भूमीचा अधिकार प्राप्त होत होता. सस्मित मुद्रेनें तो जेव्हां घोळक्यांतून उठून सामोरा येई तेव्हां जणूं तो मूकपणें म्हणे, 'पहा ! अजून माणूस मुर्दाड झाला नाहीं, काळीज गमावून बसला नाहीं. तो हि द्रवूं शकतो, पाझरूं शकतो. ही भरतभूमि आहे. अनेक ऋषिमुनींच्या, संतसत्पुरुषांच्या तपस्येनें पावन झालेल्या या भूमींतील कणाकणांत पुण्यसंचय झाला आहे. इथें सारे 'भूमिपुत्र'च राहतील, 'भूपति' कसे टिकतील ?' आणि हें पावन दृश्य पाहणारे ते असंख्य खेडूत ! ते आतां आपआपल्या घरीं परत जातील. कुणी आपल्या वृद्ध पित्याला, कुणी आपल्या अपंग मातुश्रीला, कुणी आपल्या रुग्णशय्येवरील पत्नीला, मोठ्या अभिमानानें ह्या घटनेचा वृत्तान्त सांगेल नी म्हणेल, "आतां जमाना बदलला आहे बरं का ! गांधीबाबानें जें वचन दिलें होतें ना, तें पूर्ण करायला त्याचा चेला आलाय बघा. तो म्हणतो, शेजाऱ्यावर प्रेम करा, आधीं दुसऱ्याला द्या नी मग तुम्ही खा, म्हणजे तुमचें भोजन व भजन दोन्ही साधतील. अंग मोडून मेहनत करा, परिश्रम करा. श्रमाविना जीवन चोरीचें होईल. "

: ३३ :

क्रांतीचें साक्षात् दर्शन

मानपूर

२६ फेब्रुवारी '५५

ज्याचें नांव ऐकतां च भयानें लोकांच्या हृदयाचा थरकांप होई व चेहरा काळवंडून जाई तो च 'चंड अशोक' जनतेचा हृदय-सम्राट् झाला. ज्यांच्या पराक्रमानें अशोकाच्या हृत्क्षेत्रांत क्रांति झाली, त्या च कलिंग-वीरांचे वंशज आज पूर्वजांची उज्ज्वल परंपरा कायम राखीत आहेत. आतां एक सम्राटाच्या च नव्हे तर प्रत्येक मानवहृदयांतील स्वामित्वभावनेला तिलांजलि देण्याचें काम चालू होतें. उत्तर प्रदेशांत मंगरोठ या गांवानें स्वामित्व-विसर्जन करून भारतांत भूमिक्रांतीचा श्रीगणेशा केला, तर मानपूरनें उत्कलमध्ये. आजवर ग्रामदानांत मिळालेल्या खेड्यांत बाबा कधीं गेले नव्हते तो मान मानपूरनें च पटकावला. तेथील सर्व भूमिपुत्रांचें दर्शन करण्याकरतां बाबा आज तिथें जात होते.

चारी बाजूंची सृष्टि धुक्याच्या पांघरुणांत लपली होती. समुद्र जवळ असल्यामुळें वैतरणीचा प्रवाह देखील सागरासारखा विशाल बनला होता. जहाज कुठल्या दिशेनें जात आहे तें कळत च नव्हतें. भूमिक्रांतीच्या जय-जयकारानें आसमंत निनादूं लागलें. तो आवाज ऐकतां च कळलें कीं मानपूर जवळ आलें आहे. मानपुरवाले टाळ-मृदंग घेऊन हर्षोत्कटतेनें नाचूं लागले. त्यांचा आनंद हृदयांत मावत नव्हता, तो त्यांच्या चेहऱ्यावर ओसंडत होता. त्यांचे डोळे नव्या चैतन्यानें, नव्या जाणिवेनें, चकाकूं लागले. उत्साह मूर्तिमंत होऊन त्या खेड्यांत अवतरला होता. खेडें आरशासारखें स्वच्छ होतें नी गांवकऱ्यांच्या हृदयासारखें निर्मळ.

“तुम्हीं एक महान् धर्मकार्य केलें आहे. तुमचें कल्याण होईल.” बाबांनीं त्या वीरांना आशीर्वाद दिला. विजेचा संचार झाल्यागत सारे दिवसभर इकडून तिकडे धांवत होते, पळत होते, पाहुण्यांची व्यवस्था करीत होते. उत्कलचे मुख्य मंत्री हि मानपुरवाल्यांचें कौतुक करायला आज च इथें

आले होते. आजचें साधें जेवण केवढें रुचकर वाटत होतें. जणूं गांवकऱ्यांच्या मधुर कार्याची मधुरता त्यांत उतरली होती.

विनोबांचा संदेश घेऊन कांहीं सेवक मानपुरला गेले नी त्यांचा संदेश सांगितला, “भूमि आपली माता आहे, आपण सारीं तिचीं लेकरें आहोंत; भूमिमालक म्हणवून घेणें हा अधर्म आहे. भूमिपति ईश्वर आहे. सारी जमीन गांवाची करून गांवाचें कुटुंब करा, सारे भाऊ भाऊ व्हा.” गांवकरी विचार करूं लागले. म्हणणें पटत होतें, पण तें सारें अंमलांत आणण्याकरतां कांहीं अडचणी समोर होत्या. मनोभूमीमध्ये विचारबीज पेरलें गेलें. भूदानाचे कार्यकर्ते आपल्या सेवेचें पाणी घालीत होते; मग रोपटें उगवल्यावांचून कसें राहील ?

गांवकऱ्यांनीं ग्रामदान देण्याचें कबूल केलें. साऱ्या उत्कलमध्ये विद्यु-द्वेगानें ही बातमी पसरली. मानपूरचें नांव वर्तमानपत्रांत झळकलें; वकिलांच्या बार रुममध्ये, क्लबमध्ये, ज्याच्या त्याच्या तोंडीं ‘मानपूर’चें नांव झालें. गेल्या वैशाखीला तेथील जमिनीचें पुनर्वितरण झालें. आतां मानपुरांत जमिनीचा मालक कोणी उरला नाही. जमीन सारी देवाची झाली होती. सोयीकरतां, व्यवस्थेकरतां, प्रत्येक कुटुंबांतील संख्येप्रमाणें जमीन दिली गेली. गांवांत एक ‘सर्वोदय-मंडळ’ हि स्थापन झालें. हें मंडळ गांवचा कारभार करतें. गांवांत चरखा पोहोंचला होता, त्या च बरोबर क्रांतीची इतर अवजारे हि पोहोंचलीं होतीं.

दुपारीं सारे गांववाले बाबांना भेटायला आले. ज्याचें नांव ऐकून त्यांनीं महान् कार्य केलें होतें त्याला सारे डोळे भरून पाहत होते, कृतकृत्य होत होते. पण तो तर नाम, रूप मिथ्या मानून केवळ परमेश्वराला च सत्य माना, असें सांगत होता. प्रेमाचें हितगुज चालू झालें. गांवकऱ्यांनीं आपल्या कामाची माहिती देत सांगितलें, “दर पौर्णिमेला व अमावास्येला सर्वोदय-मंडळाची बैठक होते.” बाबांनीं विनोद केला, “पौर्णिमा तर ठीक आहे, पण अमावास्येच्या दिवशीं बुद्धीमध्ये अंधार तर नाही राहत ना ?” गांवच्या निष्ठावान् सेवकानें – शिवचरणभाईंनीं – लागली च उत्तर दिलें, “जगाच्या दृष्टीनें अमावास्येला अंधार व पौर्णिमेला प्रकाश असतो पण आम्ही तर देवाचें नांव घेऊन कामाला लागलों आहोंत, म्हणून आम्हांला

दोन्ही दिवशीं भरपूर प्रकाश मिळतो.” हें उत्तर ऐकून बाबा खूष झाले व म्हणाले, “ तसें पाहिलें तर परमेश्वराचे सारे च दिवस चांगले असतात. पण हे दोन दिवस विशेष चांगले आहेत. भक्त जेव्हां परमेश्वरापासून अलग होऊन जगांत काम करतो तेव्हां चंद्राप्रमाणें त्याचा प्रकाश मिळतो व तो जेव्हां परमेश्वरामध्ये विलीन होऊन जातो तेव्हां अमावास्येच्या रात्रीप्रमाणें आकाशांत अगणित तारे दिसूं लागतात.”

बाबांनीं दुसरा प्रश्न केला, “ गांवांत कांहीं दुःख तर नाही ना ? ” शिवचरणभाई बोलूं लागले, “ जें कांहीं दुःख होतें तें आतां राहिलें नाही. भूदान समितीनें पुष्कळ च मदत केली. मानपुरचें नांव साऱ्या हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध झालें आहे ह्याची आम्हांला जाणीव आहे. आमच्यावरील जबाबदारीची आम्हांला जाणीव आहे. आतां आम्हीं ह्या कामाचा झेंडा उचलला आहे. जिथें जाऊं तिथें ह्या कामाचा प्रचार करूं. मात्र कधीं कधीं मनांत अशी अभद्र शंका येते कीं कुणी येऊन आम्हांला कुबुद्धि देईल, आमची मति फिरवील, तर सारें आजवर केलेलें काम बिघडून जाईल. पण अशा वेळीं आम्ही तुमचें स्मरण करतो. तें स्मरण आम्हांला बळ देतें.”

शिवचरणभाईचा गळा दाटून आला. अंगावरच्या उपरण्यानें डोळे पुसत पुसत ते पुढे बोलूं लागले, “ आम्ही आमची उत्तरोत्तर प्रगति करीत जाऊं.”

विशाल आकाशाखालीं मावळत्या सूर्याच्या साक्षीनें साऱ्यांनीं भक्तिभावानें प्रार्थना केली. विनोबा म्हणत होते, “ खेड्यांच्या विकासाचें माझें जें स्वप्न आहे तें मानपूरमध्ये साकारेल अशी मला आशा वाटते.”

सूर्य अस्ताला गेला व घराघरांत इवलाले दीप स्निग्धपणें प्रकाशूं लागले. आम्ही प्रत्येक घरांत जाऊन गृहिणींशीं चार प्रेमाचे शब्द बोलत होतो. निळ्या आकाशांत असंख्य तारका चमकत होत्या - जणूं दिवाळी साजरी होत होती. इकडे धरातलावर प्रत्येक हृदयांत विचारदीप तेवत होता. प्रत्येक गृहलक्ष्मीच्या चेहऱ्यावर सुख, शांति नी समाधान विलसत होतें. घेणारे आणि देणारे सारे एकरस झाले होते. त्यांच्यामध्ये सहकार निर्माण झाला होता. व्यक्ति आणि समाज हा भेद उरला नव्हता. स्वार्थ आणि परार्थ यांमध्ये विरोध राहिला नव्हता. आज मानपूरमध्ये एक ज्योत पेटविली

गेली. अशीं असंख्य खेडीं या जाणिवेनं एकत्र येतील. चिमुकल्या ज्योतीचा प्रचंड वणवा वनेल नी त्यांत सर्व मानवताविरोधी जुनीं मूल्यें, जुन्या रूढी, जुन्या जाणिवा भस्म होऊन जातील. नव्या जाणिवेनं, नव्या उमेदीनं, नव्या स्वाभिमानानं उत्स्फूर्त होऊन गोरगरीब, शेतकरी, भूमिहीन उठून उभे राहतील. त्या प्रचंड एकतेसमोर आजवर झालेला अन्याय विनम्र होईल. मानवा-मानवांत नवें माणुसकीचें नातें उदयास येईल. सर्वांचा उदय होईल.

कुठल्याशा कामाकरतां निर्मला कटक-भुवनेश्वरला जाऊन आज परत आली होती. तिथें तिनें पाहिलेल्या धौळीगिरीचें ती वर्णन करीत होती. “ धौळीगिरी म्हणजे ती च जागा वरं का, जिथें अशोकाचें हृदयपरिवर्तन झालें. आज तिथें हत्तीची भव्य मूर्ति, शिलालेखाच्या रूपानें व थोडे भग्नावशेष च शिल्पक आहेत. तो शिलालेख आहे ना, त्या च जागीं अशोक उभा होता. समोरच्या विस्तीर्ण मैदानांत प्रेतांचा ढीग पडला होता.” तिच्या शब्दांनीं इतिहासाचीं पानें भरूं उडून गेलीं. मला समोर तें विशाल मैदान दिसूं लागलें. त्यांत शेंकडों कलिंगवीरांचीं प्राणहीन शरीरें दिसूं लागलीं. विजयी सम्राट् दिमाखानें सारें पाहत होता. कलिंगदेशावर त्यानें विजय मिळवला होता. पण कशाकरतां ? सम्राट् पुढें सरकला. त्याचा पाय रक्ताच्या थारोळ्यांत बुडला. ‘ हाय ! पाणी ’ कुणीतरी कणहत होतें. सम्राट् दचकला ! तें प्रेत नव्हतें. हात पाय तुटलेलें धड होतें तें ! मात्र त्या डोळ्यांतून भयंकर भावज्वाला निघत होत्या. सम्राटाचें अंग शहारलें. त्याच्या अंगावर कांटा उभा राहिला. त्याला हें दृश्य नवें नव्हतें. तरी हि तो बेचैन झाला, तळमळूं लागला, अस्वस्थ झाला. ‘ अशोक ! कशाकरतां एवढा संहार केलास तूं ? ’ आंतून कुणीतरी विचारूं लागलें. ‘ विजय मिळविण्याकरतां. ’ ‘ विजय ? कुणावर विजय ? प्रेतांवर ? ’ आंत कुणीतरी भयानक उपहासानें हसूं लागलें. अशोकाचे दोन्ही हात कानांवर गेले.

माझें मन तिथल्या तिथें वेगानें फिरूं लागलें. निर्मलची बडबड चालू च होती. “ त्या च जागीं अशोक उभा होता. ” होय ! ती च ती जागा ! तिथें च चक्रवर्ति सम्राट् ‘ योगिनाम् चक्रवर्ती ’च्या चरणांचा दास झाला. दानवासारखा भासणारा ‘ चंड अशोक ’ ‘ देवानाम् प्रिय ’ बनला !

: ३४ :

कमळ आणि भुंगा

राजकनिका, औल

२७, २८ फेब्रुवारी '५५

ब्राह्ममुहूर्तावर मानपुरवासीयांचा निरोप घेतला. पुनः वैतरिणी पार करून राजकनिकाला जाण्याकरतां जहाजांत चढलों. तिमिराला दूर सारून सूर्यनारायण आकाशाच्या अंगणांत प्रवेश करीत होता, विविध रंगांचा खेळ खेळत होता. चांदी वितळावी तसें वैतरणीचें पाणी चमचमत होतें. गार वाऱ्याला साथ देत मालतीदेवी गाऊं लागल्या :

आमी तोमार यात्री दले रबो पीछे ।

स्थान दियो हे आमाय तुमी सबार नीचे ॥

...तोमार चरन धुलाय धुलाय धूसर हवे ॥

[तुझ्या यात्रीदलांत मी सर्वांत मागें राहीन. तूं मला सर्वांत खालचें स्थान दिलें आहेस. मी तुझ्या चरणधूळीनें माखला जाऊन माझ्यावर तो च रंग चढेल.]

मधें च चाँदीवाला घाट आला. तिथें लोकांची गर्दी उसळली होती. ती पाहून बाबा तिथें खालीं उतरले व त्यांनीं छोट्याशा भाषणांत जीवनाचा एक महान् सिद्धान्त सांगितला : “ जगत् ही एक महान् नदी आहे आणि काल अनंत आहे. आपल्याला या जगांत चार दिवस च राहायचें आहे. म्हणून मोह सोडा, प्रेमानें नांदा.”

राजकनिकाला दुपारीं कार्यकर्त्यांसमोर ‘ सौम्य सत्याग्रहा ’चें विवेचन करतांना बाबा म्हणाले, “ संध्याकाळ होतां च कमळाच्या पाकळ्या हळू हळू मिटूं लागतात. मग मिटलेल्या पाकळ्यांत भ्रमर बांदिस्त होतो. एवढ्या नाजूक कमळाच्या पाकळ्या ! पण त्या देखील भ्रमराला कैद करतात. ”

राजकनिका व औल पूर्वीं संस्थानें होती. औलच्या राणीसाहेब विधान-सभेच्या सभासद आहेत. उत्कलमध्ये संस्थानें बरीं च होती. त्यांतील कित्येक

राजांनी व जमीनदारांनी मिळून ' गणतंत्र परिषद ' नांवाचा एक राजकीय पक्ष स्थापन केला व त्यांच्या तर्फे निवडणुका लढविल्या. तेथील जनता मागासलेली होती. म्हणून राजाराणी स्वतः घरोघर हिंडून मते मागू लागली. तेव्हा लोकांनी त्यांच्या बाजूने साहजिक च मते दिली. आज उत्कल विधान सभेत ' गणतंत्र-परिषदे 'च्या सभासदांची संख्या भरपूर आहे. तो च येथील प्रमुख सरकारविरोधी पक्ष आहे.

: ३५ :

देवाचा पोस्टमन

पट्टामुंडई, बोधगाँव
१, २ मार्च '५५

कटक जिल्ह्यांत नद्या फार. त्यामुळे प्रत्येक वेळी नावेने नदीचे पात्र पार करायचे व मग पुनः १०-१२ मैल चालायचे असे चालले आहे. या भागांत दरवर्षी पावसाळ्यांत कुठे ना कुठे पुराचा प्रकोप होतो च. आज आम्ही जहाजाने ब्राह्मणी नदी पार केली. धुक्याआड सारी सृष्टि लपली होती. अलीकडे वाट चालतांना मधे च एखादे एकान्त स्थान पाहून अध्ययनाला बसण्याचा कार्यक्रम बात्रांनी सुरू केला आहे. हल्ली ओडिया भजनांचे अध्ययन चालू आहे. आजचे अध्ययन-स्थान फार च रमणीय होते. चारी बाजूला घनदाट जंगल व समोर च ब्राह्मणीचा विशाल प्रवाह. आजचे गांव देखील रम्य होते. दाट बांबूचे बन, पळसाची लालभडक फुले झाडांवर डौलाने डुलत होती. गांवातून च ब्राह्मणीच्या पाण्याचे पाट काढले आहेत. ब्राह्मणीच्या रसाने गुबगुबीत व प्रफुल्लित झालेली चांफा-सदाफुली, अशोक, केळी, आंबे, ताड, नारळ, कर्दळी इ० तऱ्हेतऱ्हेची झाडे होती. ह्यामुळे साऱ्या गांवाला अपूर्व शोभा आली होती. महाराष्ट्राचे एक लेखक व फिल्म डायरेक्टर मार्गे एकदा बिहारच्या यात्रेत कांही दिवस राहिले होते. रोजचे निसर्गाचे नयनमनोहर रूप पाहून त्यांचे कविहृदय मुग्ध होऊन ते

म्हणायचे, ‘ बस् ! इथें तर सदा सर्वदा कविता लिहाव्या नाही तर फिल्मचें शूटिंग करावें असें च वाटतें ! ’ आज गणतंत्र पक्षाचे कांहीं प्रतिनिधी बाबांना भेटले. त्यांपैकीं एक गृहस्थ जरा आवेशांत येऊन बोलत होते, “ शेवटीं, तुम्ही हि मनुष्य च आहांत. देव नाही. अशा तऱ्हेचे पन्नास विनोबा असले तर च हिंदुस्थानांत काम होईल. गांधीजींनीं साऱ्या आयुष्यभर जातिभेदावर प्रहार केला. पण शेवटीं जातिवादानें च त्यांचा अंत झाला. आतां तुम्ही आणखी जास्त काय कराल ? ” असें म्हणून ते काँग्रेसला व सरकारला लाखोली वाहू लागले.

बाबा खुलून मौजेनें बोलूं लागले, “ अहो, तुम्हांला माहित आहे ना ? प्रभु रामचंद्राचें काम कुणीं केलें ? वानरसेनेनें च केलें. आणि असें पहा, दुसरे कुणी मदत करोत वा न करोत तुम्ही मात्र मला मदत कराल ना ? ” बाबांच्या शांतीचा त्यांच्या मनावर काय परिणाम झाला कुणास ठाऊक ! सारे च चटकन् नम्र आवाजांत म्हणूं लागले, “ हो, हो. अवश्य मदत करूं. ”

उत्तर प्रदेशचे एक सेवक-कार्यकर्ते कांहीं दिवस यात्रेंत राहून आज परत जाणार होते. ते गीताप्रवचनांच्या एक कोटी प्रति विकण्याचा संकल्प करण्याचा विचार करीत होते.

“ प्रत्येक घरांत ‘ गीता-प्रवचनां ’ची एक प्रत जायला हवी ” असें बाबा नेहमीं म्हणत असतात.

एका विद्यार्थ्याच्या प्रश्नाला उत्तर देतांना विनोबा सांगत होते, “ अरे ! मी तर विज्ञानाचा उपासक आहे. मोटारीमध्ये एक यंत्र दिशा दाखविणारें असतें व दुसरें गति वाढविणारें असतें. ज्ञान व विज्ञानाचा असा संबंध आहे. विज्ञानांत विनाशाची हि शक्ति आहे व विकासाची हि. म्हणून त्याला आत्मज्ञानाची जोड असायला हवी. विज्ञान गति कमी जास्त करणाऱ्या यंत्राप्रमाणें आहे. त्या यंत्रांत बुद्धि नाही, ती मूढ शक्ति आहे. आत्मज्ञान हें दिशादर्शक यंत्र आहे. विज्ञानाविना आजच्या जगांत कांहीं काम होऊं शकणार नाही व आत्मज्ञानाविना विज्ञानाला योग्य ती दिशा मिळणार नाही. ”

आज रात्री उत्कल सरकारने तयार केलेली ' भूदान-यात्रे ' ची फिल्म दाखवली गेली. आम्ही साऱ्यांनी जवळ जवळ हट्ट च धरला म्हणून बाबा मोठ्या मुश्किलीने थोड्या वेळाकरिता बाहेर येऊन बसले. पंधरा मिनिटांची रील होती. बाबांनी अखेरची पांच सात मिनिटे पाहिली. शेवटी जेव्हा ' समाप्तम् ' ची फिल्म आली तेव्हा उठतां उठतां बाबा हंसून म्हणाले, " आपल्याला तर ती ' समाप्तम् ' ची फिल्म फार च आवडली बुवा ! "

मला विहारमध्ये बोधगया सर्वोदय संमेलनाच्या वेळच्या एका घटनेची आठवण झाली. रात्री नऊ वाजता सांस्कृतिक कार्यक्रम ठेवला होता. कांही लोक बाबांना आमंत्रण द्यायला गेले. त्यांनी हें हि सांगितलें, कार्यक्रम फक्त एकच तासाचा ठेवला आहे. तर बाबा हंसत हंसत म्हणाले, " तुम्हांला एक तासाच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांत काय आनंद मिळतो बुवा ? माझा तर रोज सहा तास सांस्कृतिक कार्यक्रम चालतो. ठीक रात्री साडेआठ वाजता सुरु होतो तो पहाटे अडीच वाजेपर्यंत. सर्वात श्रेष्ठ सांस्कृतिक कार्यक्रम म्हणजे झोंप ! "

पोटाच्या दुखण्याने आज रात्री बाबांना स्वस्थ झोंप लागली नाही. अलीकडे ऊन तापू लागलें आहे. वाटेंतल्या एक तासाच्या अध्ययनामुळे मुक्कामावर पोहोचायला उशीर होतो, उन्हाचा त्रास होतो. तेव्हा तो अध्ययनाचा तास टाळावा असें आम्ही सारे म्हणत होतो. बाबांचें उत्तर तयार होतें : " सूर्याची किरणे आरोग्यदायी असतात. " मग त्यांनी एक तेलगू म्हण सांगितली, ' ज्याची हाडे मजबूत असतात तो सूर्याचा ताप सहन करू शकतो. ज्यांना हाडे नसतात, उदा० मासळ्या, त्यांना उन्हाचा ताप सहन होत नाही. याचा अर्थ असा की, जे स्नेहाने परिपूर्ण भरले आहेत त्यांना ' धर्मा 'चा त्रास होत नाही, पण जे स्नेहशून्य असतात त्यांना धर्म सतावतो. "

बोधगांवच्या लोकल बोर्डचे चेअरमन सच्चिदानंदबाबू यांनी आतां राजीनामा देऊन भूदानाला वाहून घेतलें आहे. या भागांतील जनतेच्या हृदयांत त्यांनी एक मोठें स्थान मिळवलें आहे. बाबांच्या ओडिया भाषेच्या अध्ययनांत त्यांना तीन ' गुरु ' मदत करीत. बाप्पा (गोपबाबू), बुलुभाई व सच्चिबाबू.

दुपारीं येथील मठाचे अधिकारी आले होते. बाबा त्यांना म्हणाले, “ मंदिर मठांची जी जमीन आहे ती माझी च आहे. ” मला एकदम बाबांच्या विचारपोथींतील एका विचारमौक्तिकाचें स्मरण झालें : “ वैदिक ऋषि जेव्हां ‘ मला तांदूळ पाहिजे, मला गहू पाहिजे, मला मसूर पाहिजे, मला तिळ पाहिजे ’ असें म्हणतो तेव्हां त्याच्या त्या ‘ मी ’मध्ये त्रिभुवनाचा समावेश झालेला आहे. ”

आज वैदिक ऋषींचें स्मरण करीत प्रार्थना केली. बाबा बोलत होते : “ कालपुरुष आणि धर्मपुरुष दोघांची मागणी एक होते तेव्हां त्या मागणीला कोणी नाकबूल करूं शकत नाही, त्या मागणीकडे कुणी दुर्लक्ष करूं शकत नाही. म्हणून हें लक्षांत ठेवा कीं, भूमिदान होऊन चुकलें आहे. तुम्हांला परमेश्वर दानाचा अधिकारी बनवूं पाहतो आहे. म्हणून त्यानें तुमच्याजवळ जमीन व संपत्ति ठेवली आहे. मला तर त्यानें निमित्त केलें आहे व तो च मला फिरवतो आहे. मी त्याचा संदेश तुमच्याकडे पोहोंचविणारा त्याचा निवळ पोस्टमन आहे. त्याचा संदेशवाहक बनून तुमच्याजवळ आलों आहे. ”

सभा संपली. एकाग्र चित्तानें श्रवण करणारे ग्रामीण परतूं लागले; संध्याराणी चोरट्या पावलानें प्रवेश करीत होती. पक्ष्यांचे थवे घरट्यांकडे परतूं लागले. थोड्या वेळानें सारें शांत शांत झालें. त्या निस्तब्ध वातावरणांत दूरच्या मशिदींतून गंभीर वाणी ऐकूं येत होती :

“ ला इलाह ईल्लल्लाह महंमदूर् रसूलुल् लाह ”

(अल्ला एक च आहे. महंमद त्याचा संदेश आणणारा, पैगाम आणणारा त्याचा सेवक मात्र आहे.)

: ३६ :

भूदानयज्ञामागचीं दोन तर्चे

मधुसागर, ठाकूरपटना

३, ४ मार्च '५५

दुपारीं साडेतीन वाजतां च सूर्याला काळ्या ढगांनीं झांकून टाकलें. सभेची वेळ होऊं लागली. सोसाट्याचा वारा सुटला. उल्हसित करणारी हवा खेळूं लागली. झाडें डोलूं लागलीं. बागेंतील फुलें नाचूं लागलीं आणि परसांतल्या तळ्यांत तरंग उठूं लागले. पावसामुळें सभा होणार नाहीं असें वाटून लोकांनीं विनोबांच्या खोलीच्या दार-खिडक्यांवर एक च गर्दी केली. सभा न झाली तर निदान दर्शन घ्यावें असा विचार त्यांनीं केला असावा. त्यांना कुठें माहित होतें कीं, ह्या गंगेचा प्रवाह कधीं थांबत नाहीं. कार्य-कर्त्यांना वाटूं लागलें, लोक तर जमले, अन् तिकडे पावसाचीं लक्षणें हि दिसतात. शेवटीं सच्चिबाबूंनीं हळूच विचारलें तर बाबा एकदम म्हणाले, “सभा तर निश्चित स्थानावर व निश्चित वेळेवर च होईल.” आणि थोड्या च वेळांत डोक्याला फडकें तेवढें गुंडाळून बाबा सेनापतीच्या ताब्यांत बाहेर पडले. जणूं ते वरुणाला म्हणत होते, “ये आतां, सामना करूं. पाहूं कोण हरतें तें.”

पाऊस कोसळत होता. बाबांनीं श्रवणातुरांना म्हटलें, “छज्या बंद करा. परमेश्वर आपल्यास सहस्र हातांनीं प्रेमानें आलिंगन देत आहे.” सोरें ताठ उभे होते. जमिनीवर शांतपणें प्रार्थना झाली, भाषण हि झालें. आकाशांतून प्रेमवृष्टि होत होती, पृथ्वीतलावर विचारवृष्टि. सोरें त्यांत न्हाऊन निघत होते. पावसाला न जुमानतां सभा घेण्याचा हा उत्कलचा पहिला धडा होता.

आमच्या रोजच्या ओडिया वर्गीत फार च मौज येते. ‘गुरुजीं’- (बुलुभाई) चा स्वभाव जरा गंभीर च आहे, पण आम्ही विद्यार्थी त्यांना खूप हंसवतो. ‘चिडियाँ पेडपर फुदक रही थी’ या वाक्याचें भाषांतर उत्तर प्रदेशाच्या मोहनभाईने ‘चिडिया माने पेड ऊपरे फुदक छन्ति’ असें

केलें. त्यांनीं तें सांगितलें भात्र ! अन् हंसून हंसून मुरकुंडी वळली आमची. मलवारच्या गोविंदन्भाईना अनेक भाषा येतात आणि दुसरी भाषा लवकर आत्मसात् करण्याची कुशलता त्यांना साधली आहे. पण ओडिया क्लासमध्ये त्यांच्या हि भाषांतरांत हंसवणाऱ्या गोष्टी कांहीं कमी नसतात. भाषांतराकरतां वाक्यें देखील गमतीचीं निवडलीं जातात. कधीं मेननभाईच्या मलवारचा मंत्रिमंडळाचा पराजय झाला तर तें वाक्य आम्ही घेत असूं. आज सकाळीं कांहीं कारणांमुळे मी जीपमधून पुढच्या पडावावर जात होतें. थोड्या च वेळांत जीप जवळच्या कालव्यांत फसली, तिरपी झाली आणि आम्ही शब्दशः वांचलों. बाबांच्या कानांवर तें गेले तेव्हां ते म्हणाले, “कुसुम जिथं जाईल तिथं असा कांहीं ना कांहीं उत्पात घडून च येईल. कांहीं तरी गडबड होईल च.” आज आमच्या ओडिया वर्गांत गोविंदन्भाईनें पहिलें च वाक्य म्हटलें, ‘कुसुमअप्पा आजि स्वर्गकु जाऊ थान्ता’ (कुसुमताई आज स्वर्गाला जाणार होत्या.)

ठाकुरपटन्याच्या मुक्कामावर आम्ही पोहोंचलों तेव्हां बाबांची खाण्याची वेळ झाली होती. म्हणून जयभाई दही घेऊन आले. बाबांनीं हंसत हंसत एक श्लोक सांगितला—

शतं विहाय भोक्तव्यं सहस्रं स्नानमाचरेत् ।

लक्षं विहाय दातव्यं कोटिं त्यक्त्वा हरिं भजेत् ॥

—शंभर गोष्टी सोडून प्रथम भोजन केलें पाहिजे, हजार गोष्टी सोडून स्नान केलें पाहिजे, लाख गोष्टी सोडून दान दिलें पाहिजे, करोडों गोष्टी सोडून हरिभजन केलें पाहिजे. ह्याचा अर्थ समजावून देऊन ते म्हणाले, “कुसुमचा पोस्ट ग्रॅज्युएट कोर्स चालला आहे !” मी संस्कृत शिकलें नाहीं म्हणून इथें जें संस्कृतचें ज्ञान मिळतें त्याचें मी एखाद्या आधाशासारखें पान करीत असतें. माझ्या काकूंना संस्कृतचें फार प्रेम. त्या अनेकदा थडेंत म्हणतात, ‘ज्यांना संस्कृत येत नाहीं ते असंस्कृत असतात.’

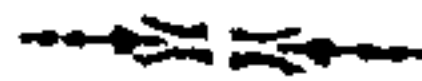
जयभाई सामान नीट लावीत होते. त्यांनीं बाबांचीं पुस्तकें पेटितून काढून तीं एकावर एक अशीं रचून ठेवलीं. त्या गह्व्याकडे पाहत बाबांनीं न्यायमूर्ति रानडे यांची एक गोष्ट सांगितली. ‘रानड्यांनीं एकदां अशीं च पुस्तकें

ठेवली होती. सर्वोत वर बायबल होतें. कुणी तरी विचारलें, “ तुम्ही कळस म्हणून बायबल ठेवलेलें दिसतंय. ” रानडे गंभीरपणें म्हणाले, “ हो. आणि सर्वोत खाली ‘ गीता ’ ठेवली आहे—आधाराकरितां. ” मग विनोदानें बाबा म्हणाले, “ ख्रिश्चन लोक असें म्हणतात कीं स्वर्गाचा दरवाजा केवळ त्यांच्याकरतां च मोकळा आहे. पापी ख्रिश्चनला देखील स्वर्गांत प्रवेश मिळेल पण जे ख्रिश्चन नाहींत त्यांना कांहीं तिथें प्रवेश नाहीं. हो ! आज-काल दार ठोठावल्याशिवाय कुठें प्रवेश मिळतो ? ”

आजच्या वर्तमानपत्रांत इंग्लंडचे पंतप्रधान चर्चिलसहित्र यांची एक बातमी होती. त्यांनीं पार्लमेंटच्या सदस्यांसमोर एक पेटी ठेवून ते म्हणाले, “ ह्या पेटीभर प्लुटोनियम ज्या देशाच्या हातांत येईल तो देश साऱ्या जगावर राज्य करील. ”

प्रसिद्ध मुत्सद्दयाचें हें वक्तव्य ऐकून विनोबा म्हणाले, “ आपल्याला दोन व्रतें व्यायला पाहिजेत. एक तर आपल्या व्यक्तिगत स्वार्थाला समाजांत लीन करावें लागेल. दुसरी गोष्ट ही करावी लागेल कीं कोणी आमच्या शरीराला त्रास दिला तरी त्याला वश व्हायचें, भ्यायचें, हें सारें सोडलें पाहिजे. भूदानयज्ञामार्गे हीं च दोन तत्त्वे आहेत कीं आत्मा व्यापक आहे आणि आत्मा निर्भय आहे. आपण जर एवढें केलें तर मग कुठल्या हि देशाच्या हातीं पेटीभर प्लुटोनियम येवो वा दहा पेठ्या प्लुटोनियम येवो, आपल्याला भिण्याचें कारण उरणार नाहीं. ”

शेंवटीं मातांना आव्हान करून ते म्हणाले, “ ह्या दोन्ही गोष्टी आमच्या ब्रह्मविद्येंत आहेत. मातांनीं आपल्या मुलांना दुधाचरोबर च ब्रह्मविद्या पाजावी अशी माझी इच्छा आहे. ”

: ३७ :

बुद्धदेवाची प्रेरणा

एंडरा, असुरेश्वर, नियाकुंडा, कनकपूर
५-८ मार्च '५५

एंडराला खूप मोठा कालवा होता. आम्ही कालव्यावर स्नानाला गेलों, व दूर एकान्तांत जागा शोधून काढली. पण कुठून कोण जाणे, थोड्या च वेळांत गांवच्या स्त्रियांनीं आम्हांला घेरलें. त्या जणू आम्हांला अजब-बंगल्यांतील वस्तु च समजत होत्या. आमची प्रत्येक क्रिया बारकाईने न्याहाळत व मग एकमेकींच्या कानांत कुजबुज करीत त्या तिथें अखेरपर्यंत उभ्या होत्या. मग मी त्यांचेशीं मोडक्यातोडक्या ओडिया भाषेंत थोडें बोललें. बाबांच्या दर्शनाला त्या फार उत्सुक होत्या. एक जण म्हणाली, 'मी आत्तां च खिडकीतून त्यांचें दर्शन घेऊन आलें.' दुसरी म्हणाली, 'मी त्यांना एक केळें अर्पण केलें होतें, पण तें त्यांनीं माझ्या मुलाच्या हातीं देऊन टाकलें.' त्यांचेशीं ओडिया बोलून दोस्ती करूं शकल्याच्या आनंदांत मी घरीं परतलें.

असुरेश्वरला उत्कलचे शिक्षणमंत्री विनोबांना भेटले. 'शिक्षणा'च्या विषयावर चर्चा करतांना या जन्मसिद्ध व जीवनसिद्ध आचार्याला वेळेचें भान कुठून राहणार ? चर्चा चांगली तीन तास चालली. 'ओडिया टाइप राइटर' लवकर च तयार होणार आहे त्याबद्दल हि मंन्यांनीं बाबांचा सल्ला विचारला. बाबांचा पहिला हल्ला होता ओडिया लिपीवर.

शिक्षणमंत्री:—ओडिया लिपीमध्ये सुधारणा करूं तर पुष्कळ च विरोध होईल.

विनोबा:—(हंसून) परमेश्वराच्या कृपेनें आपल्या देशांत अद्याप अशिक्षित लोक पुष्कळ आहेत. तेव्हां त्यांना कुठली हि लिपी शिकविली तरी त्यांचा विरोध राहणार नाही.

मंत्री:—कलेच्या द्वारे, उद्योगाद्वारे, शिक्षण देणें व्यावहारिक होईल का ?

विनोबा:—कलेला सोडणें हें च अव्यवहार्य (impracticable) होईल. कबीरानें विणतां विणतां भजनें केलीं 'झीनी झीनी बीनी चदरिया.'

उद्योगाच्या द्वारे शिक्षण देणें सोपें आहे. उद्योग सगुण आहे. पुस्तकापेक्षां गुरु सगुण आहे. गुरुकडून विद्या संपादन करणें सोपें आहे. निराधार शिक्षण निर्गुण होईल. मी तर अनेक वेळां सांगतां कीं, नवी राजवट आली कीं जुना झेंडा आपण क्षणभर देखील सहन करीत नाहीं तसें च नव्या राजवटीबरोबर जुनी शिक्षणपद्धति चालूं च शकत नाहीं. नव्या राज्याबरोबर च नवें शिक्षण (नई तालीम) यायला हवी.

प्रत्येक क्षेत्रांत विकेंद्रित शासन असावें यावर चर्चा करतांना बाबा म्हणाले, “सरकार गांवावर नियंत्रण ठेवूं शकत नाहीं, आदेश देऊं शकतें. त्याचें पालन करण्याकरतां गांव बांधलेलें राहणार नाहीं. एवढा मोठा राजा वसुदेव ! त्यानें श्रीकृष्णाला सांदीपनी गुरुजवळ ठेवले. पण वसुदेवाची सांदीपनीच्या शिकविण्यांत ढवळाढवळ करण्याची हिंमत झाली नाहीं. आज कुठला हि डी.पी.आय्. एक टेक्स्ट बुक मंजूर करतो. तें प्रांतांतील साऱ्या शाळांत शिकविलें जातें. विश्वामित्रानें जेव्हां यज्ञरक्षणाकरतां रामलक्ष्मणाची मागणी केली तेव्हां दशरथ राजानें प्रथम नकार दिला होता. त्या वेळीं सारी पृथ्वी थरथर कांपूं लागली असें वर्णन आहे. मग वसिष्ठ ऋषींनीं दशरथाची समजूत घातली कीं, तुझ्या मुलांना विश्वामित्राबरोबर पाठविण्यांत च त्यांचें कल्याण आहे. मग दशरथानें विश्वामित्राची मागणी मान्य केली. विश्वामित्रानें रामलक्ष्मणांकडून यज्ञरक्षण हि करविलें व त्यांना विद्या हि दिली, अशी कथा रामायणांत आहे. प्राचीन काळीं ब्राह्मण क्षत्रियांची सत्ता कबूल करीत नव्हते. राजा ऋषीला हुकूम देऊं शकत नव्हता. पण आज सारी च स्थिति बिघडली आहे.” शेवटचें वाक्य बोलतांना बाबा गंभीर झाले होते.

आज संध्याकाळचें प्रवचन ‘शिक्षणा’विषयीं झालें. “गांवांत विश्व (Universe) आहे, म्हणून तिथें विश्वविद्यापीठ (University) होऊं शकते. गांव किती हि लहान असेना, तें साऱ्या दुनियेचें प्रतिनिधी आहे. म्हणून प्रत्येक गांवांत मुलांना पूर्ण शिक्षण मिळेल, उच्च-शिक्षणाकरतां गांवाबाहेर जाण्याची जरूर राहणार नाहीं. अशी योजना केली पाहिजे. म्हणून च आपल्या पूर्वजांनीं परिव्राजक संन्याशांची व्यवस्था केली होती संन्यासी म्हणजे, चालतें बोलतें विद्यापीठ

(walking university) असें होतें. प्रत्येक माणसाचें घर आणि शेती ही प्रयोगशाळा आहे. प्रत्येक वानप्रस्थ शिक्षक आहे, प्रत्येक परिव्राजक संन्यासी आहे आणि प्रत्येक विद्यार्थी जिज्ञासू आहे. ”

भाषणाच्या शेवटीं बाबांनीं बुलुभाईंची जाहीर प्रशंसा केली व उत्तम अनुवादाबद्दल त्यांचे आभार हि मानले. मागून ते म्हणत होते, “ तसा तो रोज च अनुवाद उत्तम करतो. पण आजचा विषय अगदीं च वेगळा होता. म्हणून जरा कठीण च काम होतें आजचें. त्याची कसोटी झाली. ” बुलुभाईंनीं अनुवाद हि साधना च मानलेली दिसते. बाबांनीं गीताप्रवचनांत म्हटलें आहे, “ प्रत्येक काम ईश्वरार्पण करण्याची वृत्ति असेल तर कुठलें हि काम करून मोक्ष मिळूं शकतो. ”

असुरेश्वरच्या वाटेवर नित्याप्रमाणें शेतांतल्या एका शांत एकान्त खळ्यांत वसून अध्ययनाचा कार्यक्रम झाला. आजपासून जगन्नाथदासांच्या भागवत ग्रंथाचें अध्ययन सुरू झालें. तो ओडिया भाषेचा सर्वोत्तम ग्रंथ मानला जातो. आज हि उत्कलमध्ये घरोघरीं त्याचें पठन होतें. रोज अध्ययन संपलें कीं आम्ही सारे पांच मिनिटें ध्यान करतो. सारे पद्मासन घालून बसतात. ‘ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदम् ’ या शांतिमंत्राचा उच्चार होऊन ध्यानाला आरंभ होतो. पांच मिनिटें आटोपलीं कीं मुण्डकोपनिषदांतील खालील श्लोक म्हणून ध्यान आटोपतें व आम्ही पुढें चालूं लागतो.

“ सत्येन लभ्यस् तपसा ह्येष आत्मा, सम्यक् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अंतःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रः, यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥

सत्यमेव जयते नानृतम्, सत्येन पन्थाः विततो देवयानः ।

येनाऽक्रमन्ति ऋषयो ह्याप्तकामाः, यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ”

[हा आत्मा सदासर्वदा सत्य, तप, सम्यक्-ज्ञान आणि ब्रह्मचर्याच्या द्वारे प्राप्त होतो. ज्याला दोषहीन योगीजन पाहूं शकतात, तो ज्योतिर्मय शुभ्र आत्मा शरीराच्या आंत राहतो. सत्याला च नेहमीं जय मिळतो; असत्याला, मिथ्याला जय मिळत नाही. सत्यानें देवयान मार्गाचा विस्तार होतो, त्याच्या द्वारे आप्तकाम ऋषिलोकांना तें पद प्राप्त होतें, जिथें सत्याचें परम निधान वर्तमान आहे.]

दुपारीं कार्यकर्त्यांशीं रसभरित चर्चा झाली. एका कार्यकर्त्याच्या मनांत शंका होती, ‘ कार्यकर्त्यांची संख्या वाढली नाही तर काम कसे होईल ? ’ बाबा म्हणाले, “ आपल्या चळवळीची भिस्त संख्येवर नाही, चित्तशुद्धीवर आहे. आमच्या कार्यकर्त्यांची चित्तशुद्धि वाढत जाईल तर त्यांच्या सहवासांत येणारे इतर लोक हि आपोआप आपल्या तत्त्वज्ञानाकडे आकर्षिले जातील. एका दिव्याने दुसरा दिवा लागतो ना ? ”

अलीकडे उत्कल विधान-सभेमध्ये एका जमीनविषयक त्रिलावर चर्चा चालू आहे. त्यामुळे जमीनवाले बरेच नाराज झाले आहेत. ते ठिकठिकाणी आपला असंतोष प्रकट करीत असतात. बाबा त्यांना समजावतात, “ तुम्ही भूदानांत सहावा हिस्सा जमीन द्या. उत्कलेमध्ये अशी पंचवीस हजार एकर जमीन मिळेल, तर मग त्या प्रकारचे त्रिल आणण्याची जरूर च राहणार नाही. मी तर मस्त मजेंत फिरतो आहे. मी उदासीन आहे. कुराणामध्ये म्हटले आहे, ‘ मैं जगाने आया हूं, मैं डराने आया हूं । ’ ”

कनकपूरला कुणी प्रश्न केला होता, “ सरकार तुमच्या यात्रेकरता व्यवस्था करतें, त्यामुळे तुमच्या कार्याच्या प्रतिष्ठेला धक्का नाही पोहोचत का ? ” बाबा म्हणाले, “ तुमच्या प्रदेशांत गौरांग महाप्रभु आले होते त्या वेळीं येथील राजाने त्यांची सेवा केली होती. पण तेवढ्याने त्यांची किंमत शून्य झाली का ? एवढे समजायला पाहिजे की भूदान नैतिक उत्थानाचे कार्य आहे. नैतिक उत्थान होईल तेव्हा च हा देश टिकू शकेल. अशा कामांत मदत देणे स्वराज्यांतील सरकारचे कर्तव्य आहे. माझे काम केवळ गरिबांना मदत देण्याचे नाही, तर साऱ्या समाजांत आमूलाग्र परिवर्तन करण्याचे आहे. त्याने तुमच्या आजच्या राजकारणाची व अर्थशास्त्राची किंमत च शून्य होईल. ”

प्रश्न :- ‘ तुमच्या कामाचा तात्काळिक परिणाम (immediate effect) काय होईल ? तो चिरकाल टिकेल का ? ’

बाबा विनोदाने म्हणाले, “ तात्काळिक परिणाम तर हा च होत आहे की भूदानाच्या ऑफिसमध्ये दानपत्रांचा ढीग सांचत आहे, आणि सतत चालल्यामुळे माझे शरीर मजबूत बनले आहे ! ” मग गंभीरपणे म्हणाले,

“ भगवान् बुद्धाने एवढें महान् काम केलें पण त्याचा ‘ तात्कालिक परिणाम ’ तुम्हांला काय दिसतोय ? त्याचा परिणाम सूक्ष्म असतो. तो लोकजीवनांत दिसून येतो. त्याचा सखोल परिणाम आमच्या संस्कृतीवर हि झाला आहे. इथें लाखों लोकांनीं मांसाहाराचा त्याग केला आहे. गायीला लोक आपल्या कुटुंबांतली च एक असें मानूं लागले आहेत. असें दुसऱ्या देशांत घडलेलें तुम्हांला दिसतें का ? पण आपण हे सारे शुभ परिणाम लक्षांत घेतों कुठें ? कारण सत्कृत्याचें रेकॉर्ड कुठें ठेवलें जातें ? गांवांत कुठें खून झाला तर लागली च बातमी प्रेसला जाते. गांवांत आई मुलावर प्रेम करते, जन्मभर त्याची काळजी वाहते, त्याची बातमी कुणी छापत नाही. कारण तो मानवाचा स्वभाव च आहे. बुद्धाची प्रेरणा नसती तर हजारों भिक्षु-भिक्षुणी धर्म-प्रचाराकरतां बाहेर पडल्या नसत्या. मला हि यात्रा करण्याची, लोकांना दान मागण्याची, प्रेरणा बुद्धानें च दिली आहे. ”

साधारणपणें प्रत्येक एम्. एल्. ए. आपापल्या निर्वाचन क्षेत्रामध्यें बाबांना भेटतात. कधीं यात्रेंत हि राहतात. बाबा विनोदानें म्हणतात, “ मी तर हें मानलें च आहे कीं हिंदुस्थानांतल्या प्रत्येक एम्. एल्. ए.चें मला दर्शन होईल. धूमकेतूचें दर्शन विशिष्ट वेळीं च होतें ना ? माझी यात्रा त्यांच्या क्षेत्रांत चालते तेव्हां जर ते माझ्याबरोबर राहणार नाहीत तर मग मागून लोक विचारतील ना त्यांना “Were you there, were you there ? ”

: ३८ :

थंड आग

डीहसाही, तरतंग, त्रिरीवाटी
९-१२ मार्च '५५

डीहसाहीला एका शाळेत राहायचें होतें. कटक जिल्हा सर्वांत अधिक पुढारलेला आहे म्हणतात. या प्रदेशांत प्रत्येक पांच मैलांवर एक हायस्कूल आहे. तें ऐकून बाबा बुलुभाईला गमतीनें म्हणाले, “ इथें महानदीप्रमाणें च ज्ञाननदी वाढूं लागली तर आपलें काम कसें होईल रे ? ” डीहसाहीच्या शाळेची अभ्यासक्रमाची बाबांनीं वारकाईनें विचारपूस केली. तेव्हां लक्षांत आलें कीं आठवड्यांतून एकूण चाळीस तासांतून दहा तास इंग्रजीला व फक्त दोन तास संस्कृत व हिंदीकरितां दिले जातात. बाबांना त्याचें फार दुःख झालें व त्यांच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडले, “ ही स्वतंत्र देशांतील शाळा वाटत नाही. जगामधें असें एक हि राष्ट्र नसेल कीं जिथें राष्ट्रभाषेकरितां फक्त दोन च तास दिले असतील.”

नंतर ते आपले तुरुंगांतील अनुभव सांगूं लागले, “ तेथें कुणीं हि राजकीय पुस्तक मागितलें तर जेलचे अधिकारी लागली च म्हणायचे तें पुस्तक भयंकर (dangerous) आहे. म्हणून आम्ही तें देऊं शकत नाही. मी मात्र गीता, उपनिषद्, संतांचीं चरित्रें इ० पुस्तकें मागत असें. तेव्हां मला तीं पुस्तकें सहज च मिळून जात. पण इंग्रजांना एवढी अक्कल नव्हती कीं त्यांच्या राज्याला या च ग्रंथांपासून सर्वांत जास्त धोका आहे. गीतेचा आधार नसता तर गांधी बनले नसते, टिळक टिकले नसते आणि अरविंद घोषांचें काम झालें नसतें. ज्या ग्रंथांत जीवनाचें अधिष्ठान आहे, असे ग्रंथ च जुलमी सत्तेला सुरंग लावतात.

म्हणून मला वाटतें कीं आपल्या तरुण मंडळींमध्ये या सद्ग्रंथांचा प्रचार झाला तर ते आजच्या समाजाला आग लावल्यावांचून राहणार नाहीत, आणि ती आग इतकी थंड असेल कीं ती विझवायला पाण्याची गरज राहणार नाही.”

तरतंगच्या वाटेवर पवनार आश्रमांतून आलेल्या एका गृहस्थांशीं इंग्रजी भाषेवर चर्चा चालू होती. त्यांचें म्हणणें होतें, अजून हि इंग्रजी भाषेला प्रतिष्ठा आहे. ज्याला इंग्रजी येत नाही त्याच्याकडे समाज तुच्छतेच्या भावनेने पाहतो. बाबा म्हणाले, “ज्यांना इंग्लंड-अमेरिकेला जाऊन काम करायचें आहे त्यांनीं शिकावी ती भाषा. खरें पाहिलें असतां आपल्याला परदेशांशीं संबंध ठेवायचा असेल तर केवळ इंग्रजी च नव्हे तर फ्रेंच, जर्मन, रशियन, चिनी, जपानी, अरबी इ० अनेक भाषा शिकाव्या लागतील. पण हिंदु-स्थानांत राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी च चालेल, दुसरी चालणार नाही. दादाभाई नौरोजी, गोखले वगैरे त्या काळांतील पुढाऱ्यांना इंग्रजीचें उत्तम ज्ञान होतें. त्यांच्या काळांत तें योग्य हि होतें कारण त्यांना इंग्रजांशीं च सामना द्यायचा होता. १८५० मध्ये इंग्रजी शिकणारे विद्वान् मानले गेले, पण १९५० मध्ये त्या च प्रमाणें इंग्रजी शिकणारे मूर्ख च ठरतील.” सारे हंसत सुटले. मग पुढें बाबा म्हणाले, “या वेळीं आपल्या देशांत जवळ जवळ २ टक्के इंग्रजी जाणणारे असतील. त्या सर्वांनीं हें व्रत घ्यावें कीं मरण्यापूर्वी कमीत कमी एका उत्तम इंग्रजी ग्रंथाचा राष्ट्रभाषेंत किंवा मातृभाषेंत अनुवाद करूं. असें झालें तर आपल्या भाषांमध्ये दहा वर्षांत कमीत कमी एक लाख इंग्रजी ग्रंथांचा अनुवाद होऊन जाईल. मग इंग्रजीची गरज च काय ? त्या भाषेंत मग उरतें च काय ?”

तरतंगला महाराष्ट्राच्या एका विचारवंत साहित्यिकांचें बाबांना एक पत्र आलें. त्यांत ते लिहितात : “तुमचें ‘उपनिषदांचा अभ्यास’ हें पुस्तक मीं नुकतें च वाचलें. आजवर वाचलेल्या कुठल्या हि आध्यात्मिक ग्रंथांत एवढी मस्ती मला आढळली नाही. आणि हें पुस्तक तुम्हीं वयाच्या तेविसाव्या वर्षी लिहिलें हें वाचून तर वाटलें कीं, सोमरस पिऊन च तुम्हीं मातेच्या उदरांत प्रवेश केला असावा.”

दुपारीं बाबा कार्यकर्त्यांना म्हणत होते, “आतां मला थंडपणा, दिलेपणा विलकुल चालणार नाही. आतां मला तें वाटलीचें व्याख्यान हवें आहे. वाटल्या संपवत जा, रिकाम्या करीत जा व काम करीत जा.” भागवतामध्ये भक्तीच्या मदिरेचें वर्णन आहे. बाबांना ती मस्ती हवी असते. सभा संपल्यावर निवासस्थानाकडे आम्ही परत येत होतो, तों च एक जीप

आमच्या दिशेने भरधांव येतांना दिसली. जीपमधून गांठोडें काढून ते पाठीवर टाकीत एक व्यक्ति जवळ येऊं लागली. तो नारायण देसाई होता. ज्या सेवकांच्या आधारावर बाबा गुजराथच्या कामाबद्दल निश्चित होऊं शकतात, त्यांत नारायण हि आहे. गुरुशिष्यांचें हितगुज किती तरी वेळ चालू होतें. दोघे हि पेले रिकामे करीत होते.

बिरीबाटीला सरकारी अधिकारी, फिल्मवाले, कॉलेजचे विद्यार्थी, विद्यार्थिनी दिसू लागलीं. उद्यां कटकला जायचें आहे त्याची ही सूचना होती. जेवायच्या वेळीं बोऊं घाईघाईनें नारायणाच्या पानाशीं आल्या व कटकहून आणलेली मिठाई त्याला वाटू लागल्या. सुमित्राभाभीनें बटाट्याचे काप आणले. ओडिया भगिनी त्याला काय हवें नको तें विचारत होत्या. मीं म्हटलें, 'वा नारायण ! चांगली च सेवा घेतोस कीं तूं जांवई म्हणून !' उत्तराचा पति व नवबाबूंचा जांवई म्हणून त्याची नेहमीं थट्टा होते आणि मग 'जांवई' म्हणून आम्ही त्याची थट्टा करतो. आज तर चुनीअप्पा, मंगलामावशी, उत्तरा सारे च जमले होत. गप्पा-विनोदाला ऊत आला होता. चुनीअप्पा मला गणेशजी म्हणतात. कां तर म्हणे मी सारा दिवस लिहीत वसतें ! जनता तिकडे 'संत विनोबा की जय' चा उद्घोष करीत होती. तें ऐकून चुनीअप्पा गंभीर चेहरा करून म्हणाल्या, "हे लोक विनाकारण बाबांचा जयजयकार कशाला करतात ? तो ऐकून त्यांच्या मनावर तर यत्किंचित् हि परिणाम होत नाही. त्यांचा जयजयकार करणें या पडवींतल्या खांबाचा जयजयकार करण्यासारखें च आहे !"

येथील एक महान् संत बाबांना भेटले. त्यांचें नांव विश्वनाथबाबा. हे नवबाबूंचे गुरु आहेत, त्यांच्या पंथांत मूर्तिपूजा मानीत नाहीत, विवाहांत जातिभेदाला स्थान नाही. रात्रीचें जेवण हि ते घेत नाहीत. 'प्रभु एक आहे, जो ब्रह्म आहे' असें ते म्हणतात. परंतु ते 'अहं ब्रह्मास्मि' म्हणत नाहीत.

बाबा त्यांना म्हणाले, "तुम्ही सर्वोदय विचाराच्या प्रचाराचें काम करा, म्हणजे तुम्ही व तुमचे शिष्य साक्षात् जनसेवा करूं शकाल." त्यांनीं तें चटकन् व आनंदानें कबूल केलें.

आज एक भूदानगीतें रचणारे व उत्तम गाणारे कार्यकर्ते आले. * कार्य-
कर्त्यांच्या सभेत त्यांनीं एक गीत म्हटलें. तें ऐकून बाबा कार्यकर्त्यांना म्हणत
होते, “नारदमुनीसारखे भक्तिरस पिऊन मस्त होऊन, भजन करीत गांवांत
जा. असे सतत भ्रमण करणारे परिव्राजक या कामाला हवे आहेत.”

शेजारच्या कालव्याचा वेगवान् प्रवाह एका पुलाखालून पलीकडे जातांना
धो धो आवाज करीत होता. नारायणची लहानगी संगमित्रा माझ्या
पाठीस लागली म्हणून तिला कालव्यावर घेऊन गेलें. पुलाखालीं जणूं दुधाचे
तुषार उडत होते, आनंदाच्या उकळ्या फुटत होत्या. वाटलें, तो कालवा
मस्तीनें पुढें झेप घेत आहे, गात आहे—

“पेले झोकुनि कांतिरसाचे व्हा पुढें त्या धुंदीत ।”

: ३९ :

‘जागे व्हा’

कटक

१३ मार्च '५५

शहराच्या भव्य इमारती. चित्रविचित्र रंगांचे पोशाख केलेले कॉलेज
विद्यार्थ्यांचे घोळके आणि लोकांची अपार गर्दी ! ‘भूमिविप्लव सफल हो’
चा जयनाद, फुलांचा व हारांचा वर्षाव. घराच्या छपरांवर, खिडक्यांतून
दर्शन करणारे असंख्य डोळे, अद्यावत् फैशनच्या मोटारींचे भोंगे, पोलिसांच्या
शिष्ट्या, शुभ्र पोशाखांतील मंत्रिगण—कटक शहराचें हें दृश्य ! गर्दी पाहून
बाबांच्या पावलांचा वेग वाढला. मला राहून राहून परवांचें बाबांचें वाक्य
आठवत होतें : “मैं जगाने आया हूँ, डराने आया हूँ ।” आणि
उत्कलच्या निमाईचरणनें रचलेल्या भूदानगीताच्या त्या पंक्ती—

“तुम बिछानारे काळ नाग साप,
फणा टेकि आछी उठि देख जाक ।”

—अरे, तुझ्या बिछान्यावर काळा साप बसला आहे, उठ लवकर.

गादी सोडून खालीं जमिनीवर ये—शहरी जनता भूमिकांतीचा उद्घोष करीत होती. शोषणावर आधारलेल्या समाजरचनेला आग लावून ती भस्म करून टाकण्याचा नी नवी समाजरचना स्थापन करण्याचा संकल्प जणू ती करीत होती. नव्या जगाच्या निर्मितीचें स्वप्न उराशीं बाळगून वणवण हिंडणाऱ्या कलावंतांचीं सुकुमार पावलें पुढें पुढें पडत होतीं. दृष्टि आंत होती. त्याच्या दोन हातांना जुळण्याची च संवय जडलेली. त्याचे हात जुळले कीं जनता अत्यानंदानें जयघोष करी. असंख्य कंठांतून निघालेले ते स्वर ऐकून कलावंतांच्या चेहऱ्यावर किंचित् स्मिताची रेषा चमके. जणू त्याच्या नव्या जगाची चाहूल तो ऐकत होता. नवीं मूल्यें, नवा माणूस, नवें जग ! नित्य नूतनता हा त्याचा प्राण होता.

हार्ती पंचारती नी हृदयांत भक्तिदीप घेऊन शहराच्या भगिनींनीं स्वागत केलें. करुणेच्या स्निग्ध प्रकाशानें तेवणाऱ्या नेत्रदीपांनीं वातावरण उजळलें. “ तुम्ही एका महान् नगरीचे नागरिक आहांत. देशस्थिति व विश्वस्थितीचा परिचय करून घेणें प्रत्येक नागरिकाचें कर्तव्य आहे. साऱ्या जगांत युद्धाची भाषा ऐकूं येत आहे. आपला मार्ग तो नव्हे. आपली परंपरा ती नव्हे. आपल्याला आपल्या देशांतील ज्वलंत प्रश्न शांतीच्या व अहिंसेच्या मार्गानें सोडवायचे आहेत. विवेकयुक्त समता, साम्ययोग स्थापायचा आहे. सर्वोदयाचा हा रस्ता आहे. सर्वोदय, साम्ययोग, विवेक-युक्त समता ह्या शब्दांचे अर्थ समजण्याकरतां सर्वोदय-साहित्याचें अध्ययन करा. शहरचे नागरिक विचार जाणणारे, विचार करणारे असतात. तुम्ही हा विचार समजून घ्या.” जातां जातां त्यांची विनोदबुद्धि जागृत झाली— “ आमच्याबरोबर असलेल्या साहित्याच्या दुकानाचें दिवाळें वाजवा—सारीं पुस्तकें संपवून टाका ! ”

भेटीला येणाऱ्यांची रीघ सुरू झाली. सर्वांत आधीं उत्कलचे राज्यपाल श्री. कुमारस्वामी राजा सहकुटुंब सहपरिवार आले. त्यांनीं इंग्रजींत बोलणें सुरू केलें. बाबांनीं तामिळमध्ये उत्तर दिलें. भारताच्या भिन्न भिन्न प्रांतांच्या लोकांमध्ये भाषेच्या भिन्नतेमुळें जो एक पडदा निर्माण होतो तो बाबांकरतां उरत नाही. भारतांतील कुठल्या हि भाषेची व्यक्ति बाबांजवळ आपल्या मातृभाषेंत हृदयांचे भाव सहज व्यक्त करू शकते !

राज्यपालांनीं बाबांचा निरोप घेतला व ते खोलीबाहेर पडलें मात्र, उत्तरा, चुनीअप्पा, सुमित्राभाभी इत्यादींनीं त्यांना घेऊन टाकलें व त्या म्हणूं लागल्या, “ आपल्याला तर संपत्तिदान द्यायला च पाहिजे मग आज जाहीर सभेंत. ” तें दृश्य पाहून आमच्या महादेवीताईंना कोण आनंद झाला ! त्या म्हणूं लागल्या, “ इथं तर स्त्रियांचं च राज्य दिसतंय. ”

राज्यपाल गेले. नंतर शिक्षणमंत्री, उत्कल विद्यापीठाचे उपकुलगुरु आणि इतर विद्वान् मंडळी आली. ओडिया लिपि-सुधारावर चर्चा झाली. बाबांनीं लोकनागरी लिपीची वैज्ञानिकता समजावून सांगितली व ओडिया टाइप-राइटरमध्ये कांहीं सुधार सुचविले.

विद्वान् मंडळी गेली व भक्तमंडळी आली. त्यांच्यापैकीं कांहींनीं बाबांना ‘न्यू टेस्टामेंट’चा ओडिया अनुवाद भेट दिला. मोठ्या प्रेमानें त्याचा स्वीकार करीत बाबा म्हणाले, “ शेजाऱ्यावर प्रेम करा ही येशूची शिकवण आहे; ही शिकवण म्हणजे या क्रान्तीचा पाया आहे. येशूचे अनुयायी गेले. नंतर अल्लाचे सेवक आले. त्यांना शंका होती, सर्वोदय-समाजांत धर्म टिकेल कीं नाहीं ? बाबांनीं त्यांना सांगितलें, “ धर्म न टिकण्याचीं लक्षणें तर आजच्या च समाजांत दिसतात. पण सर्वोदय-समाजांत सर्व धर्म राहतील. मी तर मानतो कीं वेगवेगळे धर्म म्हणजे उपासनेचे भिन्न प्रकार आहेत. ” इस्लाम धर्मांत आपल्या संपत्तीचा एक हिस्सा धर्माकरतां देण्याचा आदेश आहे असें सांगून ते संपत्तिदान देण्याचें कबूल करून गेले.

दुपारीं स्त्रियांची सभा झाली. स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य नसतें म्हणून त्यांची फार कुचंबणा होते असें एका भगिनीचें म्हणणें होतें. विनोबा म्हणाले, “ तुम्ही केवळ आर्थिक स्वातंत्र्याचा च विचार कां करतां ? मी तर म्हणतो, सर्व तऱ्हेचें स्वातंत्र्य स्त्रीला मिळालें पाहिजे. पुरुषप्रधान समाजांत स्त्रियांची दशा ही च होणार. तुम्हांला पुरुषांचें व साऱ्या समाजाचें च नेतृत्व केलें पाहिजे. पण त्याकरतां निरंतर अध्ययन करा, ज्ञान मिळवत जा. ”

शहरांतल्या स्त्रियांची सभा म्हणजे रंगीबेरंगी कपडे, नाना तऱ्हेची केश-भूषा, वेषभूषा दिसेल असें वाटलें होतें. पण त्या साऱ्या अतिशय साध्या होत्या. साधेपणा हा या प्रांताचा च गुण दिसतो. बाबा त्यांच्याकडे पाहत म्हणाले, “ ये बहनें गहनेवाली नहीं दीखतीं । जो बहनें गहने पहनतीं हैं वे-

भीरू होतीं हैं।” शेवटीं बाबांनीं त्यांना कार्यक्रम दिलो. “प्रत्येक घरांत चरखा चालविण्याचें काम उचला.”

मग वकील आणि डॉक्टर आले. वकिलांना बुद्धिदानाची मागणी करीत बाबा म्हणाले, “आई आपल्या मुलाच्या अपराधाकडे ज्या दृष्टीने पाहते, पुरावा च मिळाला तर नाइलाजानें कसूल करते, पण तिच्या मनांत पूर्ण विश्वास असतो की आपला मुलगा अपराध करणार नाही— तें मातृत्व, ती क्षमाशीलता, तुमच्यामध्ये येऊं द्या.”

व्यापारी आले. त्यांना युगधर्माची आठवण करून देत बाबा म्हणाले, “काळाचीं पावलें ओळखून वामाल तर सर्वांचें च कल्याण आहे. तहानेने व्याकुळ झालेल्याला जो पाणी देतो त्याचा आनंद तहानेलेल्याला पाणी मिळाल्याच्या आनंदापेक्षा अधिक असतो. स्वतः उपाशी राहून भुकेलेल्याला खाऊं घालण्यांत एक विशेष च आनंद आहे. सत्तेला आणि संपत्तीला तृणवत् समजून ती फेकून देणाऱ्यांची आपल्या देशाची परंपरा आहे. वेळ निघून जाईल, प्रवाहाला विरोध करणारे कसे टिकतील ?”

आजच्या सभेंत कॉलेज तरुणांची संख्या अधिक दिसत होती. त्यांच्या प्रसिद्धीप्रमाणें ते कांहींतरी खोडकरपणा करतील असें वाटलें होतें. पण नेहमींचा च अनुभव आला. विद्यार्थी सभेंत नेहमीं च शांत असतात. आज हि अखेरपर्यंत शांति होती. बाबा म्हणतात, “विद्यार्थ्यांशीं माझी दोस्ती च आहे.” उत्कलमध्ये प्रवेश केल्यापासून आज प्रथम च बाबांचें भाषण अनुवाद न होतां झालें. भाषण सुरू करण्यापूर्वीं बाबांनीं जनतेला विचारलें होतें. अनुवादक किती हि कुशल असला तरी तो रसहानि करतो च आणि जनतेच्या हृदयाला आपले शब्द सरळ स्पर्श करीत नाहीत. बाबा नेहमीं म्हणतात कीं, “भूदानाबरोबर च मी राष्ट्रभाषेचा हि प्रचार करतो.” पण विचारल्या प्रेसवाल्यांची मात्र आज चांगली च त्रेधा उडाली. भाषण संपतां च त्यांनीं मला गराडा घातला व म्हणूं लागले, “माफ करा बहनजी, आम्हांला हिंदी तितकेंसें येत नाही. ह्याची आम्हांला लाज हि वाटते. थोडी मदत कराल का ?”

उत्कलमध्ये प्रवेश केल्यापासून बाबा उत्कलवासीयांना वारंवार आठवण करून देतात कीं, “तुमच्या पूर्वजांनीं महान् पराक्रम केला होता. त्यांच्या

तपस्येचें बळ तुम्हांला आयतें च मिळालें आहे. ही वीरभूमि आहे. म्हणून च भूकांतीचा जप करीत मी इथें आलों आहे. तुम्हांला हि नवा पराक्रम करण्याची, पुरुषार्थाची, सुसंधि अनायासें चालून आली आहे.” आजच्या विराट् सभेला ते हें च सांगत होते. “बुद्धासारखा महापुरुष जगांत दुसरा कोणी झाला नाही. सम्राट् अशोकासारखा महान् राजा हि झाला नाही. आतां तुम्ही हें सिद्ध करूं शकतां कीं, उत्कलसारखा महान् प्रदेश जगांत दुसरा होऊं च शकत नाही.”

: ४० :

‘ देवां ’ना धोक्याची सूचना

फुलनखरा, भुवनेश्वर

१४, १५ मार्च ’५५

विश्व-शांति-आंदोलना (World-Peace-Council) चे येथील कांहीं प्रतिनिधी काल बाबांना भेटायला आले होते. आज हि ते चर्चा करण्याकरतां आमच्याबरोबर चालत होते. ते विश्वशांतीकरितां एका पत्रकावर सहा गोळा करण्याचें काम करीत आहेत. बाबांची पहिली सही घेण्याचा त्यांचा विचार होता. बाबा त्यांना म्हणाले, “ इकडे तुम्ही सहा गोळा कराल तर तिकडे अँटम, हैड्रोजन बॉम्ब होणें थांबेल का ? ”

त्यांना एका गृहस्थानें विचारलें, ‘ अँटम व हैड्रोजन बॉम्बबद्दल तुम्हांला काय वाटतें ? ’ ह्यावर चटकन् उंच आवाजांत बाबा म्हणूं लागले, “ मी तर म्हणतो हवे तितके बॉम्बस वाढवा. मला त्याची फिकीर नाही. मला चिंता आहे ती लहान लहान शस्त्रांची ! आईवडील मुलांना ठोकतात, गुरु शिष्याला पिटतात, लहानसहान कारणांवरून हातांत काठ्या घेऊन लोक एकमेकांचीं डोकीं फोडतात, ही अल्प हिंसा च भयानक आहे. तुम्ही सारीं शस्त्रास्त्रें काढून घ्या आणि मग पहा त्याचा काय परिणाम होतो तें. पण रशिया म्हणतो अमेरिका शस्त्रत्याग करीत नाही तर आम्हीच तो कां

करावा ? अमेरिका हि हें च म्हणते. इकडे हिंदुस्थान, पाकिस्तान हि एकमेकांना असे च भीत आहेत. मी म्हणतो प्रयत्न तर करून पहा शस्त्रास्त्रें सोडण्याचा. मग पाकिस्तान मोठमोठीं शस्त्रें कशाला बाळगील ? त्यांच्या खर्चाची हि बचत होईल. समजा, पाकिस्तानला हिंमत झाली च तर तो फार झालें तर लाठी घेऊन येईल हल्ला करायला. उगा च मोठमोठीं शस्त्रें कशाला आणील तो ? मग आमच्या इथल्या स्त्रिया, मुलेंबाळें, मोठ्या कुतूहलानें बाहेर पाह्यला येतील. त्यांना वाटेल हें ह्यांनीं काय आणलें ? कशाला आलेत हे लोक ? ‘ पाक ’वाले सांगतील, ‘ आम्ही लाठ्यांनीं तुमच्या डोक्यावर प्रहार करणार आहोंत. ’ अन् मग आमचे सारे लोक मस्त मजेंत ऐटींत सूत कांतत बसतील, ते आपला लाठीमार सुरू करतील अन् चाळीस पन्नास मुंडकीं उडविल्यावर त्यांना वाटेल, ‘ अरेच्या ! हे कांहीं विलक्षण च लोक दिसतात, कांहीं प्रतिकार च करीत नाहीत. ’ आणि मार थांबवतील. सारें जग हा तमाशा पाहील. तुम्हांला काय वाटतें ? ह्यांतून फार मोठी नैतिक शक्ति प्रकट नाही होणार ?

“ पण आज असा प्रयोग करण्याची हिंमत आहे कोणामधें ? तुम्हांला जर विचारलें, शस्त्रत्याग करण्याचा आरंभ कुणीं करावा, तर काय उत्तर द्याल हो तुम्ही ? ”

ते गृहस्थ चूप होते. कांहीं बोलेनात. तें पाहून बाबा च पुनः म्हणाले, “ तुमच्याजवळ उत्तर कुठें आहे ? तुम्हांला वाटतें अमेरिकेनें आधीं शस्त्र खालीं ठेवावें. रशियाजवळ जर जास्त अॅटम व हैड्रोजन बॉंब असते तर तुमची ही Peace Movement [शांततेची चळवळ] चालली नसती. मी तर म्हणतो, शस्त्रत्यागाचा आरंभ हिंदुस्थानापासून च व्हायला पाहिजे. प्रत्येक जण दुसऱ्याची वाट पाहूं लागला तर सुरुवात च कशी होणार ? ”

दुसरे गृहस्थ पुढें येऊन विचारूं लागले, “ तुम्ही दानपत्रावर सहा घेतां कीं नाहीं ? आमच्या हि सहांचा असा मानसिक परिणाम होणार नाही कशावरून ? ”

बाबा:—तुमच्या हि सहांचा परिणाम होईल कीं ! पण असें आहे, आज काल सर्व च म्हणतात शांति पाहिजे ‘ सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु ’ सारे च

म्हणतात. पण त्या च बरोबर असं हि वाटतं कीं, 'हमारे पाससे कवडी न गच्छन्तु.' आम्ही केवळ सहा च घेत नाहीं. त्याच्याबरोबर जमीन व संपत्तीचें दान हि घेतों. तुम्ही हि असा च प्रयोग कराल तर त्याचा कांहीं उपयोग होईल. तुमच्या सहांचा जो कार्यक्रम आहे, त्याच्या मी विरुद्ध नाहीं. पण मला एवढें च म्हणायचें आहे कीं, तो कार्यक्रम निष्फळ आहे.

प्रश्नः—शस्त्राचा उपयोग न करतां विश्वशांति होईल असा तुमचा विश्वास आहे का ?

बाबाः—हं ! आतां कसा ठीक प्रश्न विचारला तुम्हीं ! या प्रश्नाचा अर्थ च हा कीं, तुमचा विश्वास च मुळीं शस्त्रावर आहे. मग कशाला हो शांतीच्या गप्पा ? जोंवर तुमच्याजवळ तितकी शक्ति, अधिक शस्त्रास्त्रें येत नाहीत तोंवर तुम्ही शांतीच्या गोष्टी कराल. एकदां शस्त्रास्त्रें वाढलीं कीं तुमची ही 'शांतीची चळवळ' च बंद पडेल.

रस्त्याच्या कडेनें ठिकठिकाणीं उधई व मुंग्यांनीं केलेलीं लाल मातीचीं सुंदर इवलालीं घरें पाहून बाबा म्हणत होते, "भुवनेश्वर ह्याहून सुंदर आहे का ?"

फुलनखऱ्याच्या सभेंत बाबांचें भाषण आटोपल्यानंतर दानपत्रांचा वर्षाव होऊं लागला. गर्दीतून एक व्यक्ति पुढें येई व बुलुभाईजवळून दानपत्र घेऊन लिहूं लागे. त्यांनीं सही करतां च बुलुभाई उंच आवाजांत जयघोष करी, 'आनंद एक बार.' जनता साद घालून प्रत्युत्तर देई, 'हरि बोलो.' आसमंतात स्वर खेळूं लागला, 'आनंद एक बार—हरि बोलो.' हात उंच करून बाबा साथ देऊं लागले, 'हरि बोलो !'

तिरंगी झेंडे फडकवत भरधांव धांवणाऱ्या मोटारी सांगत होत्या - उद्यां उत्कलच्या नवीन वसविलेल्या राजधानींत प्रवेश होणार आहे.

घण ! घण ! घण ! दुरून च घंटानाद ऐकूं येऊं लागला. मंदिराच्या गोपुराचें दर्शन होऊं लागलें. आम्ही भुवनेश्वरच्या विश्वविख्यात मंदिराजवळ जात होतो. नगाऱ्यांचा आवाज ऐकूं आला. धूप, उदवृत्ती, कापूर आणि गुलाबाच्या फुलांच्या मंदमधुर परिमळानें देवाच्या दारीं पोहोंचल्याचें सांगितलें. थोड्या च वेळांत भव्य मंदिर दिसूं लागलें. दगडांतून नवें जग

निर्माण करणाऱ्या त्या अज्ञात कलावंतांनीं एकेक मूर्ति घडवितांना आपली सारी शिल्पकला, सारसर्वस्व त्यांत ओतलेलें आहे. मूर्ति निर्माण होईपर्यंत रात्रंदिवस त्या शिल्पकारांसमोर तो च एक दगड असेल. हातीं हातोडा नी हृदयांत एक गोड स्वप्न ! स्वप्न दगडांत साकारलेलें पाहतां च कलावंत जागा होई. मग त्याला वाटे, ही दिव्य वस्तु त्यानें नाहीं घडवली, कुणी तरी त्याच्या हातून ती घडवली आहे !

काळ्या कुळकुळीत दगडांची ती दुनिया किती सजीव होती ! खऱ्याळपणें हंसत बाळ गणेश एका कोपऱ्यांत उभा होता. गंगेच्या किनारीं बसून तिच्याशीं अनेकदां गुलगुल गोष्टी करणारी हिमाचलसुता — देवी पार्वती — सुंदर वस्त्र नी अमूल्य अलंकार लेवून सौम्य हास्यानें वातावरणांत सौम्यता विखुरीत होती. हातीं नाना तऱ्हेचीं वाद्ये घेऊन गायिका व नर्तिकांनीं तिच्याभोंवतीं फेर धरला होता. कुठें वीर समरांगणांत लढत होते, तर कुठें हत्तींची रांग मोठ्या ऐटीनें डुलत डुलत पुढें जात होती. कुठें गुरु शिष्याला पाठ शिकवीत होते, तर कुठें माता लेकरांना कुरवाळत होत्या, थोपटत होत्या. एका कोपऱ्यांत एकान्तांत कुणी रमणी प्रियकराला प्रेमपत्र लिहिण्यांत मग्न दिसत होती. विशाल नंदी मोठ्या ऐटींत देवाच्या दारीं बसला होता.... आम्ही आंत शिरलों. गाभाऱ्यांत जाऊन उभीं राहिलों. प्रशान्त स्थान, फुलांच्या ढिगाऱ्यांत झांकलें गेलेलें भव्य शिवलिंग, समयांचा स्निग्ध प्रकाश, पिंडीवरच्या घागरींतून थेंब थेंब होणारा अभिषेक— सारें पाहून हृदय गाऊं लागलें—

‘ भुवनेश्वर हे ! मोचन कर बंधन सत्र मोचन कर हे ! ’ आणि बात्रांची प्रिय षट्पदी— ‘ आत्मलिंग शिव तूं ’ आत्मा एक आहे, माया शून्य. एक आणि शून्यांतून सारी सृष्टि निर्माण झाली आहे. त्याचें च प्रतीक म्हणजे शिवलिंग ! ... देवळांतून बाहेर पडलों. बीनादीचें गोड गीत कानांत घोळत होतें—

‘ प्रभु तव प्रसन्न मुख, सत्र दुःख करोक सुख । ’

‘ भुवनेश्वर ’ उत्कलची नवी राजधानी आहे. कटकपासून चौदा मैल दूर वसवलेली आहे. आज संध्याकाळी उत्कल विधानसभेचे सभासद आणि मंत्रिगण बाबांना भेटणार होते. पण ती सभा दिवसाउजेडीं ठेवा असा आग्रह करीत बाबा म्हणाले, “ दिवसा सर्वांच्या चेहऱ्यांचें दर्शन होईल. आपल्या देशांत हा एक वेडेपणा च (पागलपन) आहे. येथील लोकांना दर्शनाची जितकी अभिलाषा असते तितकी श्रवणाची नसते. ही एक सूक्ष्म वस्तु आहे. हा गूढवाद नाही, गूढ अनुभूति आहे.”

सभा दुपारीं ठेवली. आपल्या दर्शनाभिलाषेचें विवेचन करतांना बाबांनीं जनतेच्या प्रतिनिधींना ‘ देवता ’ ही संज्ञा दिली. ते म्हणाले, “ तुम्ही सारे जनतेनें निवडलेले, निवडक लोक आहांत. तिचे विश्वस्त, तिचे लाडके सेवक आहांत. जनतेनें तुम्हांला पांच वर्षांकरितां देशाचा कारभार पाहण्याचा अधिकार दिला आहे. अशा अधिकृत सेवकांना ‘ सुर ’ किंवा ‘ देवता ’ म्हणतात. मुनि म्हणजे चिंतनशील, स्वतंत्र, रागद्वेषरहित विचारक. आपल्या समाजशास्त्रांत म्हटलें आहे कीं, देवतांमध्ये अनेक तऱ्हेच्या शक्ति असतात. पण ते बहुधा भोगपरायण बनण्याची भीति असते, तेव्हां त्यांनीं सावधान राह्यला पाहिजे. त्यामुळें त्यांना ‘ दमना ’ची विशेष आवश्यकता आहे. ऐश्वर्याबरोबर स्वाभाविक च भोग हि येतो. त्यामुळें देवापुढें जनकमहाराजांचा आदर्श असावा. जनकमहाराज वैभवांत राहून हि वैराग्यशील आणि अत्यंत अलिप्त होते. “ मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ” “ मिथिला नगरीला आग लागली तर मी जनतेच्या मदतीला धांवून जाईन. पण त्यानें माझे कांहीं विघडायचें नाही. ” अशी त्यांची वृत्ति होती.

बापू गोलमेज परिषदेकरितां इंग्लंडांत गेले होते त्या वेळची गोष्ट. लंडन-मधील सर्वांत खालच्या वर्गाच्या, गरीबांतील गरीबांची जिथें वसाहत आहे तिथें ते जाऊन राहिले होते. परिषदेच्या जागीं जायला सव्वा घंटा लागत असे. एवढा वेळ ते वांचवूं शकले नसते का ? ही घटना सांगून बाबा म्हणाले, “ तुम्ही गरीब जनतेचे प्रतिनिधी आहांत. जनता थर्मामीटर आहे. ती जड असली तरी तिला पारख आहे. आपल्या प्रतिनिधींच्या जीवनावरून च

ती त्यांची पारख करते. तेव्हां ज्यांनीं तुम्हांला निवडून दिलें आहे त्यांच्या हृदयाशीं तुमच्या हृदयाची तार लागूं द्या. ”

कवीनें प्रभु रामचंद्राच्या जीवनांतल्या एका प्रसंगाचें वर्णन केलें आहे. भरतावर राज्यकारभाराची जबाबदारी सोपवून प्रभू निश्चित मनानें वनवासांत निघून गेले. भरतानें अत्यंत नम्रपणें ती आज्ञा शिरोधार्य मानली. वर्षांमागून वर्षें लोटलीं. भरत एकाग्रतेनें आज्ञेचें पालन करीत होता. मात्र त्यानें प्रभूच्या पादुका सिंहासनावर ठेवल्या होत्या व स्वतः अयोध्येहून चारं मैल दूर राहत होता. चौदा वर्षें संपलीं. प्रभु अयोध्यानगरींत परत आले. सर्वप्रथम भरताला भेटण्याची इच्छा त्यांनीं प्रकट केली. कुठल्या भावानें जंगलांत तपस्या केली अन् कोण राजधानींत राहिला तें ओळखतां च येईना. रामानें जंगलांत मंगल केलें. भरतानें राजधानींत वन आणून ठेवलें, तो वैभवापासून अलिप्त राहिला.

‘ भरताच्या तपस्येचें वर्णन करतां करतां बाबा थांबले. आसवांनीं शब्दांना थोपवून धरलें. किती तरी वेळ सारें शांत होतें. पुनः तरंग उठूं लागले, “ तुम्ही चिंतन करितां, त्याकरितां निश्चितता असावी म्हणून कांहीं सोयी, कांहीं व्यवस्था तुमच्याकरतां मुद्दाम केलेली असते. पण एक गोष्ट अवश्य करा. गरीब जनतेचे आपण प्रतिनिधी आहोंत ह्याचा विसर पडूं देऊं नका. गरिबांना विसरूं नका. ”

: ४१ :

सहजीवन, सहभोजन, सहभजन

सांगलई, दांडमुकुंदपुर, साक्षीगोपाल
१६-१९ मार्च '५५

फ्रान्सच्या 'शांतिदासभाई'च्या आश्रमांतून फ्रान्स नांवाची आमची एक भगिनी नुकती च यात्रेत आली आहे. शांतिदासभाई मूळचे इटलीचे. परंतु फ्रान्स देशाला त्यांनी कर्मभूमि केलें आहे. बापूंचे ते परमभक्त. पंधरा वर्षांपूर्वी ते बापूंना भेटायला हिंदुस्थानांत आले होते. त्या च वेळीं बापूंनी त्यांचें Lanza Del Vasta हें नांव बदलून शांतिदास हें नांव ठेवलें. आमच्या विहार यात्रेत ते तीन महिने बरोबर राहिले होते. त्यांचा शांत, गंभीर चेहरा, गौरवर्ण आणि पांढरी शुभ्र लांब दाढी, गळ्यांतील क्रॉस पाहून वाटे युरोपचा कोणी ऋषि च आला आहे. ते उत्तम संगीतज्ञ व चित्रकार हि आहेत. पहांटे प्रार्थनेत ते गिटारवर लॅटीन भजन गात असत, तेव्हां स्वतःबरोबर इतरांना हि ते देवाच्या चरणांजवळ घेऊन जात. बावा त्यांच्या भजनावर मुग्ध होते.

शांतिदासभाईंचा एक कार्यक्रम चित्र काढण्याचा नित्य चाले. सभेत भाषण करतांना, झपझप वाट चालतांना, ध्यानस्थ बसून प्रार्थना करतांना बावांच्या सर्व च मुद्रा ते अत्यंत काळजीपूर्वक न्याहाळीत. त्यांची पेन्सिल कागदावर अलगद हलके हलके च फिरूं लागे. त्यांनी रेखाटलेलीं चित्रे पाहून मी त्यांना म्हणत असें, 'वा ! तुम्हीं तर आमच्या बावांना येशू च वनवून टाकलंय !' कां कुणास ठाऊक, पण त्यांच्या चित्रांत मला येशूचा भास होई. माझे बोलणें ऐकून ते किंचित् हंसायचे व म्हणायचे, "मग ? ते दोघे भिन्न आहेत का ?" शांतिदासभाईंनीं फ्रेंच भाषेत बावांवर एक पुस्तक लिहिलेंय. फ्रेंच भाषा जाणणारे त्या पुस्तकाची तोंड भरून प्रशंसा करतात व म्हणतात कीं, त्यांत कलावंताची लेखणी व भक्ताचें हृदय दोन्ही उतरली आहेत. मला फ्रेंच येत नसल्यामुळे मी त्यांच्या ह्या कलाकृतीचा आस्वाद घेऊं शकत नाहीं याचें मला मग कित्येकदां फार दुःख व्हायचें. पण मग माझ्या हृदयांत कुठें तरी गिटारच्या तारांचें कंपन आणि पेन्सिलीच्या

हलक्या रेषा यांचें मीलन झाल्यागत भासूं लागायचें नी कधीं त्या तारांच्या करुणोत्कट कंपनांत येशूचें अस्पष्ट चित्र दिसूं लागे तर कधीं त्या नाजूक रेखांतून भजनाच्या स्वरांचें गुंजन ऐकूं येई आणि मग हृदयाला अतीव समाधान वाटे. मन हळू च म्हणायचें, ‘मला कळते त्या पुस्तकाची भाषा !’

सांगलई गांवच्या एका सद्गृहस्थांनीं मोठा मजेदार प्रश्न विचारला, “भूदानांत जमीन दिली पाहिजे ही गोष्ट हृदय कबूल करतें, पण जमीन देण्याची कांहीं हिंमत होत नाही, मग काय करावें ?”

बाबा म्हणाले, “हाच प्रश्न दुर्योधनानें विचारला होता. ‘जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः । जानामि अधर्मं न च मे निवृत्तिः ।’ धर्म काय आहे हें मी जाणतो पण त्याच्याकडे वळण्याची माझी प्रवृत्ति च होत नाही. आणि अधर्म म्हणजे काय आहे हें हि मी जाणतो परंतु त्यापासून माझी निवृत्ति होत नाही. हा प्रश्न फक्त दुर्योधनाच्या च नाही पण सज्जनांच्या हि मनांत उभा राहतो. पण मनाला एक विचार पटला कीं मग त्या समोर युक्तिवादाची कांहीं जरूर उरत नाही. एखादी गोष्ट युक्तिवादानें समजवावी लागते. पण एकदां ती समजली म्हणजे त्याच्यावर अंमल करण्याकरितां युक्तिवादाची नव्हे तर भक्तीची जरूर असते. म्हणून माझे तुम्हांला असें सांगणें आहे कीं, आतां उगी च जास्त बुद्धि लढवूं नका, रामाचें नांव घ्या आणि दान देऊन टाका, म्हणजे सारें ठीक होईल. या संसाररूपी महानदीला अडविण्याकरितां ‘भूदानयज्ञ’ हा ‘हिराकुड बांध’ आहे. शास्त्रकारांनीं धर्माची व्याख्या करतांना म्हटलें आहे कीं ज्याला हृदयाची संमति मिळते तो धर्म होय. जमिनीवर कुणाची मालकी होऊं शकत नाही, जमीन देवाची आहे, ह्या गोष्टीला आज सर्वांच्या च हृदयाची मान्यता मिळाली आहे.”

चार वर्षांपूर्वीं तेलंगण पेटलें होतें. त्या ज्वाला शमविण्याकरितां अभिषेक हवा होता. शांतीचा मंत्र जपणाऱ्या ऋषींच्या मागणीला एकानें उत्तर दिलें. त्या एका लहानशा दानांत क्रांतीचें बीज आहे हें क्रांतदर्शीनें ताडलें आणि ‘ईशावास्यमिदं सर्वम्’ या मंत्राची आज्ञा पाळायला तो शिकवूं लागला. चरणचक्र वेगानें फिरूं लागलें. सारें जीवन परमेश्वराचें आहे, या जगांत ‘माझे’ आणि ‘तुझे’ हे शब्द अर्थशून्य आहेत, असें तो सांगूं लागला.

‘आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्’ असा अभिमान उराशीं बाळगणाऱ्यांना जमिनीचा त्याग करणें कठीण नव्हतें. ‘त्यक्तेन भुंजीथाः’ची हवा सगळीकडे खेळूं लागली व मोहाची धूळ उडवूं लागली. म्हणून च ‘भूदानार्थे तत्त्व पटतें पण जमीन देण्याची हिंमत होत नाही’ ही आशाजनक भाषा ऐकूं येऊं लागली. ‘आज हिंमत होत नाही, ती उद्यां होईल. काल तत्त्व पटत नव्हतें, आज तें पटूं लागलें ना?’ अमर आशा बोलूं लागली.

साक्षीगोपालाचें प्राचीन देऊळ फार प्रसिद्ध आहे. फार जुनी कहाणी आहे. दूरदूरचे लोक गोकुळ वृंदावनाच्या दर्शनास येत. दक्षिणेकडील कांचीपुरमचा एक वृद्ध ब्राह्मण असा च दर्शनाला तिथें गेला होता. तिथें तो बरा च आजारी पडला. दर्शनाला आलेल्या एका तरुणानें त्याची सेवा केली. त्या वृद्धाला आराम वाटूं लागला. तरुणाच्या सेवेवर वृद्ध खुष झाला आणि त्यानें त्या भरांत गोपालकृष्णाला साक्षी ठेवून त्या तरुणाला वचन हि देऊन टाकलें कीं ‘माझ्या कन्येचा विवाह मी तुझ्याशीं करीन.’ कांची-पुरमला घरीं परत आल्यानंतर त्या ब्राह्मणाला काय वाटलें कुणास ठाऊक, त्याच्या मनानें माघार घेतली. तरुणानें त्याला विनंति केली, समजावलें. पण व्यर्थ ! शेवटीं त्यानें ग्रामपंचायतीसमोर तक्रार मांडली. पंचायत त्याला विचारूं लागली, साक्षी कोण होतें ? तरुणानें सांगितलें, वृंदावनाचा गोपाल साक्षी होता. पंचायतीनें त्याला साक्षीला बोलवायला सांगितलें. तरुण पुनः निघाला, वृंदावनाच्या गोपालासमोर उभा राहिला व प्रार्थना करूं लागला, “त्या ब्राह्मणानें मला वचन दिलें होतें, तुझ्यासमोर तुझ्या साक्षीनें. आतां तो ब्राह्मण वचन पाळायला तयार नाही. पंचायत मला साक्ष मागते आहे. तूं च एक साक्षी होतास. तेव्हां आतां चल.” देवाच्या दाराशीं तो रात्र-दिवस धरणें धरून बसला. शेवटीं तिसरे दिवशीं रात्रीं देवळाच्या गाभाऱ्यांतून त्यानें गंभीर वाणी ऐकली, “मी तुझा साक्षी म्हणून येतो. उद्यां सकाळीं तूं इथून आपल्या घराकडे जाण्यास नीघ. मी तुझ्या पाटोपाठ येतो.” तरुणानें हिंमत करून विचारलें, “पण समजा, तुम्ही आलां नाहीत. मी कसें मानूं तुम्ही येत आहां तें ?” पुनः आवाज ऐकूं आला, “मी तुझ्या मार्गे पायांत वाळे घालून चालत राहीन, त्याचा आवाज तुला ऐकूं येत राहील. तूं कधीं हि मार्गे वळून पाहूं नकोस. मार्गे वळून पाहशील तर

मी जिथला तिथें च थांवेन.” तरुणाला आनंद झाला. प्रातःकाळीं उठून ठरल्याप्रमाणें तो चालूं लागला आणि त्याच्या कार्नी वाळ्यांचा ध्वनि येऊं लागला. तो अत्यानंदानें पुढें चालत राहिला. पुढें एक मोठें वाळवंट लागलें. थोड्या च वेळांत वाळ्यांचा ध्वनि ऐकूं येईनासा झाला. त्याला वाटलें, ‘देवानें आपल्याला फसविलें तर नाही ना ?’ तो निघून तर गेला नसेल ना ?’ म्हणून त्यानें मार्गें वळून पाहिलें. गोपाल चालत येत होते, पण वाळू असल्यामुळें वाळ्यांचा आवाज ऐकूं येत नव्हता. पण तरुणानें मार्गें पाहिल्यामुळें गोपालाची तिथें दगडाची मूर्ति झाली. तो धांवत मार्गें गेला, ओक्साओक्सीं रडूं लागला. त्यानें देवाला प्रार्थना करून पाहिलें पण व्यर्थ. शेवटीं तो तसा च कांचीपुरमूला गेला व तेथाल पचांना त्यानें ही कहाणी सांगितली. ती ऐकून कुतूहलानें ते सारे ती मूर्ति पाहायला आले. मूर्ति पाहून त्यांचा तरुणावर विश्वास बसला. वृद्ध ब्राह्मणानें हि मग त्याला आपली मुलगी देण्याचें कबूल केलें. त्या मूर्तीभोंवतीं मंदिर उभारलें गेलें. तें च हें ‘साक्षीगोपाळा’चें देऊळ. पुरीच्या जगन्नाथाचें दर्शन घेणारे साक्षी-गोपाळाचें दर्शन घेतल्यावांचून परत जात नाहीत.

बाबांनीं प्रवचनांत जरा नवीन तऱ्हेनें ग्रामपरिवाराचा विषय मांडला. “गांवांत सर्वोमध्ये आत्मीयता, प्रेमभाव, सहयोग निर्माण होईल तेव्हां गांवाचें एक कुटुंब होईल, सहजीवन होईल. सहजीवन, सहभोजन, सहभजन हा च तर भूदान-यज्ञाचा कार्यक्रम आहे.”

जगन्नाथपुरीला पोहोंचायला अवघे तीन दिवस उरले आहेत. २५ मार्च ते २७ मार्चला तिथें सर्वोदय-संमेलन व्हायचें आहे. यात्रेंत संमेलनाकरितां येणाऱ्या पाहुण्यांची वर्दळ सुरू झाली होती. आजकाल बाबा लोकांना सांगतात, “गांधीविचारप्रेमी, सर्वोदयाचें तत्त्व जीवनांत उतरवूं पाहणाऱ्या भक्त लोकांचा मेळावा पुरीला भरणार आहे. गरीबांचें उत्थान कसें होईल ह्यावर ते सारे विचार करणार आहेत. हिंदुस्थानाच्या कानाकोपऱ्यांतून माणसें येतील. त्यांनीं ओरिसाची कीर्ति ऐकली आहे. आतां तुम्हांला त्या-लायक काम करून दाखवेलें पाहिजे. ऐकलेल्या प्रशंसेंत सत्य होतें हें त्यांना कळूं द्या.”

: ४२ :

‘ दानपत्र म्हणजे विश्वशांतीकरितां मतदान ’

जगन्नाथपुरी

२०-३० मार्च '५५

अंधार लपत होता, चांदण्या लोपत होत्या आणि विविध रंग उधळीत मानु उदयाचलाची चढण चढत होता. त्यानें उजळवलेली समोरची वाट आम्हांला पुरीच्या पावनक्षेत्राकडे नेत होती. क्षेत्र जवळ येऊं लागलें आणि त्याबरोबर च जनतेची गर्दी उसळली. प्रचंड पूर आला म्हणजे बाबा देखील आपला नेहमीचा मार्ग विसरून जातात. असंख्यांच्या त्या गर्दीत व्यवस्था राहूं शकली नाही. इकडे गर्दी टाळण्याकरतां बाबा रस्त्याच्या अगदीं कडेकडेनें चालूं लागले, तिकडे दर्शनोत्सुक जनता त्यांना शोधूं लागली. मधून च बाबा पळूं लागायचे तर मधून च गमतीनें कुणाच्या पाठीवर हात ठेवून खुणावून ‘ मी च तो विनोबा बरं का ! ’ असें सांगून नमस्कार ठोकूं लागायचे, ही आगळी रीत पाहून लोक चमकून जायचे. गर्दी आवरतां आवरतां आमच्या नाकीं नव आले व चांगला च व्यायाम झाला. तेवढ्यांत शीतल वायूचा सुखकर स्पर्श होऊं लागला. सागर जवळ आल्याची ती सूचना होती. त्याच्या दर्शनाकरितां अत्यंत आतुर होऊन आम्ही वेग वाढवला. थोड्या च वेळांत विशाल निळा निळा जलधि दिसूं लागला. अनेक दिवसांची मनीषा पूर्ण झाल्यागत समाधान वाटूं लागलें.

सागराच्या किनाऱ्यावर च ‘ सर्किट हाऊस ’ मध्ये चार पांच दिवस राह्यचें होतें. नंतर इथून दोन मैलांवर असलेल्या सर्वोदय संमेलनाच्या स्थानावर जायचें होतें. ह्या च सर्किट हाऊसमध्ये, ज्या खोलींत रवींद्रनाथ टागोर राहिले होते त्या च खोलींत, बाबांचा निवास होता. दिवसभर सागराचें भव्य दर्शन व्हायचें. त्याची अँकाराची गर्जना कानांशीं खेळायची. सागराच्या कांठीं बसून त्याच्या लाटांचें नयनमनोहर नृत्य पाहतांना वाटे जणूं वेदान्ताचे प्रायोगिक पाठ तो शिकवत आहे. एक एक लाट उसळायची आणि निनाद करून पुनः सागरांत लीन व्हायची. चैतन्यसागरांत हि

अशी च मानवरूपी लाट उसळते आणि मोठमोठीं कामें करून पुनः त्यांत च विलीन होऊन जाते. सागर सत्य आहे, लाटा मिथ्या आहेत. परंतु त्या सागराहून भिन्न नाहीत. कुठली हि लाट उठो वा नाहीशी होवो, त्या ‘आपूर्यमाणं अचलप्रतिष्ठम्’ मध्ये कांहीं च बदल होत नाही.

आत्मज्ञानाचें विद्यापीठ असलेल्या या क्षेत्रांत सागराकांठीं रोजची प्रार्थनासभा व्हायची. सागराच्या कल्लोळांत वात्रांचा आवाज जणू पलीकडच्या तीरावरून येत आहे असा भास होत होता. एक काळ होता, पूर्वेकडे ज्ञानाचा उदय झाला होता व त्याचे किरण साऱ्या जगतांत पोहोचले होते. रवि ठाकुरांनीं म्हटलें आहे ‘प्रथम सामरस तव तपोवने.’ तुझ्या तपोवनामध्ये प्रथम साम-ध्वनीचें गुंजन झालें होतें. वायव्यमध्ये हि वर्णन आलें आहे कीं येशूच्या जन्मदिवशीं पूर्व देशाचे ज्ञानी मुनि आले होते. Wise Men of the East या प्राच्य देशांतून साऱ्या जगांत बौद्ध भिक्षु गेले होते. पण दंडशक्ति किंवा राजशक्ति घेऊन नव्हे तर ज्ञानशक्ति व बौद्धिक शक्ति घेऊन गेले होते. ख्रिस्ती लोक इथें आले, त्यांच्या मार्गे पुढें अस्त्र, शस्त्र, सैन्य, व्यापार आला. जगन्नाथपुरीसारख्या अखिल भारताच्या स्थानाच्या लोकांना ‘हिंदी’ समजत नाहीं तर तें एक दूषण होतें. ‘मातृभाषा’ व ‘राष्ट्रभाषा’ हे दोन डोळे आहेत. ज्याला एका च भाषेचें ज्ञान आहे तो ‘एकाक्ष’ आहे. ‘संस्कृत’ तिसरा नेत्र आहे. जनसेवेकरितां मातृभाषेचें ज्ञान, देशाभिमानाकरितां हिंदी भाषेचें ज्ञान, धर्म-तत्त्वज्ञानाकरितां संस्कृत भाषेचें ज्ञान आवश्यक आहे.

पुरीचें माहात्म्य वर्णन करतांना बाबा सांगत होते— शंकराचार्य, भगवान् बुद्ध, महात्मा कबीर, रामानुज, महावीर, चैतन्य महाप्रभु या सर्वांनीं सागराच्या तीरावर येऊन धर्माची पताका फडकावणें आपलें जीवितकार्य मानलें होतें गुरु नानक हि इथें आले होते परंतु त्यांना जगन्नाथाच्या मंदिरांत प्रवेश मिळाला नाही. मुक्त आकाशाखालीं उभे राहून परमेश्वराची आरती गाण्यास त्यांनीं आरंभ केला. ‘गगन में थाल रविचंद्र दीपक बने’ ‘मी त्या परमेश्वराचा दास आहे, जो जगाचा नाथ आहे. चंद्र, सूर्य हे दीपक आहेत. आकाश हें ताट आहे. पृथ्वी परमेश्वराचें आसन आहे.’ बापू इथें येऊन गेले

होते. इथून च त्यांनीं हरिजन पद-यात्रेला आरंभ केला होता, नैतिक शक्ति वाढवून देशाच्या प्राचीन गौरवाचें पुनरुत्थान करण्याचा संदेश देऊन भाषण संपलें.

दुसरे दिवशीं सुप्रभातीं जगन्नाथाच्या दर्शनाकरितां बाबा बाहेर पडले. आमच्या टोळींत 'फ्रान्स' होती. मनाच्या पंखावर बसून मी हळूच भूत-काळांत गेलें. विहारच्या प्रसिद्ध वैद्यनाथधामाच्या मंदिरांत आम्ही अशींच दर्शनाला जात होतो. हरिजनांना प्रवेश नाही त्या देवळांत बाबा जात नाहीत. 'ज्या देवळांत हरिजनांना मज्जाव आहे त्या देवळांतील मूर्ति प्राणहीन होते.' परंतु त्या दिवशीं तेथील पंड्यांच्या प्रमुखानें निमंत्रण दिलें. त्यांत लिहिलें होतें, 'आमच्या मंदिरांत हरिजनांना प्रवेश आहे. आपण अवश्य यावें.' त्याप्रमाणें हरिजनांना घेऊन सायंकाळच्या गंभीर प्रहरीं वेदांतील महादेव सूक्तांचें मनोमन उच्चारण करीत बाबा महादेवाच्या दर्शनास निघाले. मंदिराच्या बाहेर व आंत आवारांत असंख्य लोक खचाखच उभे होते. मंदिराच्या मुख्य द्वाराजवळ बाबा पोहोचले. 'धर्म की जय हो', 'अधर्मका नाश हो'च्या घोषणा सुरू झाल्या. बाबांनीं मंदिराच्या प्रांगणांत प्रवेश केला. दोनचार पावलें पुढें होतात न होतात तों च 'अधर्म का नाश हो'च्या बरोबरच 'अंदर मत जाइये, स्वामीजी! अंदर मत जाइये'च्या आरोळ्या ऐकूं आल्या. 'धर्म की जय हो'चा अर्थ तत्क्षणीं उलगडला. तेवढ्यांत गडबड झाली. कंदिलाच्या मिणमिणत्या उजेडांत स्पष्ट कांहीं दिसलें नाही. बाबा एका उंचवट्यावर चढले आणि लोकांना शांत करण्याचा प्रयत्न करूं लागले. मी आंत जात नाही असें हि ते सांगूं लागले. पण त्या कल्लोळांत कुणाला त्यांचे शब्द ऐकूं येईनात. सेवकांनीं बाबांना घेरलें. बुक्यांचा व लाठ्यांचा हि मार सुरू झाला. तो मार शांतपणें स्वतः झेलत यात्रीदलांतील मंडळींनीं बाबांना मंदिराच्या बाहेर आणलें. मग सारें शांत झालें. अगदीं आकस्मिक घडली सारी घटना. पण रामदेवबाबू म्हणत होते, 'आज तर भीमाला बकासुर मारीत आहे असें वाटत होतें.' इतर सारे 'आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आम्हांला त्या पंड्यांचा यत्-सेवक म्हणत होते, 'आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आम्हांला त्या पंड्यांचा यत्-किंचित् हि राग आला नाही.' बाबांच्या उजव्या कानावर थोडा मार बसला होता. बाबांनीं म्हटलें, 'मला हि थोडा प्रसाद मिळाला.' गुजराथच्या

राजेंद्रला जबरदस्त मुका मार बसला होता पण तो हंसत इतरांच्या सेवेत मग्न होऊन गेला होता. विहारच्या नंदकिशोरभाईंना बराच मिळाला होता. चंद्रसेनभाई तर तीन दिवस बेशुद्ध होते.

- स्वागत करण्याकरितां प्रवेशद्वाराजवळ आलेल्या पुजाऱ्यांना बाबा म्हणत होते, “ आमच्याबरोबर एक परदेशी महिला देखील आहे. माझी अशी पूर्ण श्रद्धा व विश्वास आहे की ती आमच्यासारखी च शुद्ध व निर्मळ हृदयाची आहे. तिला जर आंत प्रवेश नसेल तर मला हि दर्शन केल्यावांचून परत जावं लागेल.” पंढ्यांनी हात जोडले. म्हणाले, “ परधर्मी स्त्रीला मंदिरांत प्रवेश मिळू शकत नाही.” बाबांनी भक्तिभावाने पंढ्यांना नमस्कार केला व ते परतले. सारा दिवस त्यांचे चिंतन सुरू होते.

संध्याकाळी धर्माच्या मूलतत्त्वांचे विवेचन करतांना बाबा म्हणाले, “ मी लहानपणापासून हिंदु धर्माचे सतत अध्ययन केले आहे. माझे नम्र निवेदन आहे की, हिंदु धर्माला मी ज्या अर्थाने समजतो आहे, त्यानुसार आचरण करण्याचा मी नित्य प्रयत्न केला आहे. त्या फ्रेन्ड भगिनीला बाहेर ठेवून मी मंदिरांत गेलों असतो तर तो एक मोठा अधर्म च झाला असता. ज्यांनी आम्हांला प्रवेश दिला नाही त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत कुठल्या हि प्रकारचा न्यूनभाव नाही. त्यांना दुःख झाले असेल याची मला कल्पना आहे. पण ते संस्कारवश होते त्यामुळे त्यांचा नाइलाज होता. मला एवढे च म्हणायचे आहे की आपल्या धर्माच्या दृष्टीने ही एक अतिशय दुःखदायक घटना आहे.

“ भागवतधर्मात तर असे सांगितले आहे की, ज्याच्या हृदयांत ईश्वराची भक्ति आहे तो ईश्वराचा लाडका आहे. मग तो कुठल्या हि जातीचा, धर्माचा का असेना ! हे हि लक्षांत घेतले पाहिजे की ह्या काळांत प्रत्येक धर्माची कसोटी होणार आहे. आपल्या धर्माला जेलसारखे करण्याने धर्माची फार हानि होईल. नित्य बदलणाऱ्या काळाबरोबर धर्माचे बाह्य स्वरूप हि बदलले पाहिजे. उदारता म्हणजे हिंदुधर्माचा प्राण आहे. सनातन्यांनी सनातन धर्माचे जितके नुकसान केले आहे तितके क्वचित् च कुणी केले असेल. मी तर असे म्हणतो की, हिंदुधर्माची प्रतिष्ठा आणि बचाव गांधीजींनी जितका केला तितका गेल्या एक हजार वर्षांत दुसऱ्या कोणी

केला नसेल. पण सनातनी हिंदु त्यांना धर्मविरोधी व स्वतःला धर्मरक्षक समजत.

“ज्या हिंदु धर्मांत परस्परविरोधी सहा सहा दर्शनं आहेत, ज्यांत द्वैत-अद्वैताला आपल्या पोटांत सामावून घेतलं आहे, ज्यांत भिन्न भिन्न प्रकारच्या देवतांच्या पूजेला स्थान दिलं गेलं आहे आणि कुठल्या हि आचाराचा आग्रह नाही, त्यापेक्षां उदार दुसरा कुठला धर्म असू शकेल ? अशा हिंदु धर्माला आपण संकुचित केलं तर त्यांत देशाचं नुकसान आहे. ह्यावर तुम्ही सारे बारकाईने चिंतन करा. मला आज फार मोठा लाभ, सौभाग्य, मिळालं होतं. मी मंदिरांत प्रवेश करण्याचं नाकारून मी मला मिळालेल्या एका फार मोठ्या भाग्याला मुकलों आहे हा मोठाच त्याग आहे. एका श्रद्धाळू माणसाला मंदिरांत प्रवेश करू दिला नाही ही घटना मी देवाच्या दरवारांत निवेदन करू इच्छितों.”

या विषयावर अधिक विवेचन करतांना पुढील दोन दिवसांच्या प्रवचनांत ते म्हणाले, “खरी धर्मदृष्टि कोणची आहे ह्याचा आम्हांला विचार केला पाहिजे. आरंभीच्या काळांत धर्माच्या संगोपनाकरतां कांहीं विशिष्ट मर्यादा ठेवल्या गेल्या असतील तर ती गोष्ट स्वाभाविक च आहे. परंतु हिंदुस्थानाचा भक्तिमार्ग बराच विकसित होऊन गेल्यानंतर आज आपल्या उपासना-स्थानावर कुणाला अडवणें हा धर्मावर एक प्रहार च होय. उपासनेचे भिन्न भिन्न प्रकार असतात. म्हणून आपली दृष्टि समन्वयाची असली पाहिजे.”

रोज समुद्रांत स्नान करणें, समुद्रांतून वर येणाऱ्या सूर्याच्या फिक्कट पिवळ्या किरणांचा समुद्राच्या लाटांशीं चालणारा खेळ पाहणें, हा आमचा नित्यक्रम च होऊन बसला होता. एक दिवस बाबा सागराच्या दर्शनाकरितां कांठावर उभे होते. उसळणाऱ्या लाटा त्यांच्याजवळ पोहोचण्याचा प्रयत्न करीत पण बाबा दूर असल्यामुळें त्यांचे मनोरथ अपूर्ण च राहत. ह्याच सागरानें भगवान् बुद्धाचा अहिंसेचा संदेश ऐकला होता. जलमार्गानें लंकेला जाणाऱ्या संघामित्रेच्या नौकेला आपल्या लाटांवर झेललें होतें. शंकराचार्यांच्या अद्वैताचें गूढगुंजन ऐकलें होतें. कवीराच्या दोह्यांना साथ दिली होती. नानकाच्या भजनाला ताल दिला होता. आणि अगदीं अलीकडे गांधीजींच्या चरणाचिह्नांवर आपली श्रद्धांजलि अर्पण केली होती. मग विनोबांना च

तेवढा तो दूर कां ठेवील ? शेवटीं एक भली मोठी लाट धांवत धांवत आली आणि त्यांच्याजवळ पोहोचली. विनोबा वरे च मार्गे हटले. पुनः दुसरी लाट आली आणि दूर सरणाऱ्या विनोबांचे पाय भिजवून ती हंसत हंसत परत गेली.

संमेलनाकरितां देशाच्या कानाकोपऱ्यांतून सेवक येऊं लागले होते. सर्व-सेवासंघाचे सभासद, इतर पुढारी व भूदानकार्यकर्ते हजर झाले. सर्किट हाउसपासून दोन मैल दूर बाळूच्या मैदानांत गवताच्या लहान लहान झोंपड्यांची छोटीशी वसाहत वसविली होती. मध्यभागीं एक मोठा मंडप होता. संमेलनाची कारवाई, प्रार्थना, कताई इथें होत असत. बाबांच्या झोंपडींत उत्कलच्या सौम्य कलेचें दर्शन होत होतें. मातीचीं लहान लहान बोळकीं टांगलीं होती. त्यांवर चित्रविचित्र रंगांचे हात फिरले होते. भिंतींवर हस्तकलेचा नमुना दाखविणाऱ्या लहान लहान वस्तु होत्या. संमेलनांत परिचित, नव-परिचितांना नमस्कार ठोकावे, बाबांच्या शब्दांच्या गती-बरोबर ‘पेन’ला पळवावें, तासन् तास टाइपरायटरच्या डोक्याशीं वसावें असा कार्यक्रम सुरू होता. तमीळनाडचे जगन्नाथजी व कृष्णम्मा म्हणत होती, “आतां तर वळले बाबा दक्षिणेकडे ! तुम्हांला हि आतां तमीळनाडमध्ये यावें च लागेल.” उत्तर बिहारमध्ये बाबांनीं हिमालयाला शेवटचा नमस्कार केला व उत्तर दिशेकडे पाठ फिरविली याचा उत्कट आनंद तमीळनाडच्या या उत्साही जोडप्याला झाला होता. मलवारमधली बाबांची लाडकी व कर्तव्यगार शिष्या राजम्मा आणि परदेशाहून उच्च शिक्षण घेऊन आलेले पण त्यांत रमूं न शकणारे चेरिअनभाई पुढची योजना आंखीत म्हणाले, ‘मग कन्याकुमारीचें दर्शन घडेल.’ नारायण, प्रबोध, राजेंद्र, बापूंच्या गुजराथमध्ये कांतीचीं मुळें कशीं खोलवर रुजत आहेत तें सांगत होते, तर मध्यप्रदेशचे पराक्रमी चंदुभाई व गोविंदराव ‘घरांतल्या कांती’ची वातमी देत होते. एखाद्या धवधव्याचा प्रवाह पाठीवर यावा तस्सा धक्का बाबूजीं (करणभाई) कडून मिळाला तर चाचाजीं (ध्वजाबाबू) कडून ‘रसगुळा’. चारुबाबू विचारत होते, ‘बंगला-गीत आठवतंय ना ?’ महाराष्ट्राचे एक बंधु विचारत होते, “हिंदुस्थानांतल्या निरनिराळ्या प्रांतांत हिंडतेस, मराठी तर विसरली नाहीस ना ?” गुरुजनांचे आशीर्वाद मिळवत,

सजनसंगतीचा लाभ घेत, प्रिय सार्थींशीं हास्यविनोद करीत संमेलनाचे दहा दिवस दहा क्षणांसारखे कसे उडून गेले कळलें देखील नाहीं.

२५ तारखेला सकाळीं संमेलनाचा आरंभ झाला. भूत, वर्तमान आणि भविष्य यांमध्ये विहार करीत, कधीं अहिंसेच्या तत्त्वाच्या सखोल चिंतनाकडे दृष्टि वळवीत, कधीं आपल्या अंतरंगाचें निरीक्षण करीत तर कधीं देशाच्या वर्तमान स्थितीचें विवेचन करीत वावांनीं प्रकट चिंतन केलें. 'अंतिम आदर्शाच्या दृष्टीनें समाजांत दंडाचें स्थान काय राहिल ?' या-विषयीं समाजांत भिन्न भिन्न विचार आहेत. आजच्या परिस्थितींत अहिंसक समाजरचनेंत हि दंडशक्ति राहिल, पण त्यांत सर्वांत मोठी संस्था सेवासंस्था राहिल. सत्तेचें स्थान गौण राहिल. या दृष्टीनें पाहूं जातां मनांत एक असा विचार येतो कीं, अहिंसक समाजरचनेकरतां या देशांत सर्वांत अधिक बाधक आजची काँग्रेस तर होणार नाही ना ? देशांत आज ती च सर्वांत मोठी संस्था आहे व ती च आज निवडणूकप्रधान संस्था झाली आहे. निवडणुकी लढवायच्या, त्यांद्वारे सत्ता मिळवायची, सत्तेच्या द्वारे सेवा करायची, हा तिचा कार्यक्रम आहे. वापूंच्या कल्पनेनुसार स्वराज्यानंतर काँग्रेसचें 'लोकसेवकसंघा'त रूपांतर झालें असतें तर समाजांत सेवा सार्वभौम झाली असती आणि सत्ता सेविका झाली असती.

अतिशय मंद गतीनें, समाजरचनेंत एकदम फारसा फरक न करतां, काम करायचें अशी अहिंसेची व्याख्या करणें हें अहिंसेच्या दृष्टीनें धोक्याचें ठरेल आणि ती च व्याख्या हिंसेच्या दृष्टीनें उपयुक्त ठरेल. बुद्ध भगवानानें अतिशय स्पष्ट शब्दांत हा विचार मांडला आहे. ते म्हणतात,

‘तांद्रेतं कुर्वतः पुण्यं पापे हि रमते मनः ।’

‘आळशी होऊन मंद गतीनें पुण्य आचरण केलें तर पाप शीघ्र गतीनें वाढतें.’ अहिंसेत तीव्र वेग असायला पाहिजे.

लोकशाहीत सत्याग्रहाला स्थान नाही असें म्हणणें हें देखील अहिंसेच्या दृष्टीनें धोक्याचें आहे. सत्याग्रहाचीं दोन रूपें आहेत : अभावात्मक व विधायक. आज आपली सर्व शक्ति पणाला लावून भूदानाचें तंत्र अजमावून पाहायची वेळ आली आहे. आपल्या स्वामीजवळ, म्हणजे च जनतेजवळ, जाऊन हें तत्त्वज्ञान समजावून सांगायचें आहे.

संमेलनाचें अध्यक्षस्थान गुजराथचे महान् तपस्वी रविशंकर महाराज यांनीं ग्रहण केलें होतें. भूदानयज्ञाच्या होमकुंडांत जीवनाची आहुति अर्पण केल्यापासून महाराजांच्या पायांना विसांवा माहीत नाहीं. ब्रहात्तर वर्षांच्या ह्या वृद्धाला क्रांतीनें चिरतरुण केलें आहे. ते म्हणतात, “भूदानाचें काम हातीं घेतल्यापासून मी तरुण झालों.” महाराजांना गुजराथीखेरीज दुसरी कुठली च भाषा चांगली येत नाहीं. ते आपल्या भाषणांत म्हणाले, “मला हें स्थान ग्रहण करण्याची आज्ञा झाली तेव्हां मला वाटलें कीं ह्या स्थानावर वसण्याची माझी लायकी आहे का ! मी तर आपला अडाणी खेडवळ माणूस. पण थोडा विचार करतां च माझ्या ध्यानांत आलें कीं, नाहीं ! मी लायक आहे. कारण हें ‘सर्वोदयसंमेलन’ आहे. जे निरक्षर, दरिद्री, मागासलेले आहेत अशांना सर्वोदयसमाजांत पुढें आणलें जातें.”

संमेलनाची कारवाई तीन दिवस चालू होती. राष्ट्रपति राजेंद्रबाबूंनीं सर्वोदयाच्या संदेशवाहकांना आशीर्वाद दिला. जयप्रकाशजी व शंकरराव देव इ० नेत्यांनीं तरुणांना उत्स्फूर्त केलें. श्री. देवरभाईंनीं थोडें सहचिंतन केलें. शिवाय इतर अनेक लहानथोर सेवकांनीं आपआपल्या अनुभवांचीं शब्दचित्रे उभीं केलीं. उगवत्या सूर्याच्या देशांतून जपानमधून आलेल्या बौद्ध भिक्षूची आध्यात्मिक भूक या क्रांतीच्या दर्शनानें शमली होती. शेवटच्या दिवशीं केलेल्या छोट्याशा भाषणांत ते म्हणाले, “तुम्हीं अहिंसेनें स्वराज्य मिळविलें ही घटना साऱ्या जगाला मार्गदर्शन करणारी आहे. आतां भारताला विनोबांसारख्या साधूंचें नेतृत्व मिळालें आहे. त्यांनीं भूमिदानाची राष्ट्रव्यापी चळवळ सुरू केली आहे. बुद्धत्व प्राप्त करण्याकरितां बुद्ध भगवानानें दानाचा च मार्ग स्वीकारला होता. विनोबांच्या या भूमिदानांत दान देणारा व दान घेणारा दोघांना हि एक प्रकारचें आध्यात्मिक समाधान मिळतें. कायद्यानें जमिनीचें वांटप केलें तर ह्या आध्यात्मिक आनंदाला आपण पारखे होऊं.”

संमेलनाच्या अंतिम प्रवचनांत बाबांच्या मुखांतून भविष्यसूचक उद्गार निघाले. नवचैतन्य अंगीं खेळणारे ते शब्द कुठल्या मंत्रांनीं अभिभूत झाले होते कोण जाणे ! ‘रक्ताचा शेवटचा बिंदु सांडेपर्यंत लढूं, सर्वस्व पणाला लावून शत्रूला हटवूं.’ या शब्दांत हिंसक सेनेचा सेनापति आपल्या सैन्याला

आदेश देतो असें ऐकलें होतें. त्यानें शिपायांचे बाहु स्फुरण पावूं लागतात हें हि माहीत होतें. पण हें अहिंसक युद्ध होतें. अन्याय, विषमतेविरुद्ध रण-शिग फुंकलें गेलें होतें. या लढाईत रक्ताचे पाट वाहणार नव्हते. काळोखांत क्षणभर चमकून जाणाऱ्या विद्युल्लतेचें हें काम नव्हतें. अखंड तेवत राहणाऱ्या पणतीचें हें काम होतें. त्याकरतां पराक्रम हवा होता, पुष्पार्थाची गरज होती, धाडस हवें होतें, अखंड जळायचें होतें. त्याग च करावयाचा होता — तो हि हंसत हंसत च.

वात्रा म्हणत होते, “मानव स्वैर हिंसेंतून व्यवस्थित हिंसा अर्थात् दंडशक्ती-पर्यंत येऊन पोहोंचला होता. आतां तो अतिहिंसेपर्यंत पोहोंचला आहे. सामूहिक-मानव-मानसयंत्र असें नाही कीं कोणी व्यक्ति त्याला थोपवूं शकेल अथवा मागे ढकलूं शकेल. म्हणून आतां त्याला पुढें च गेलें पाहिजे. अर्थात् च त्याला आतां आपलें रूप एक तर अहिंसित विसर्जित करावें लागेल किंवा त्याहिपेक्षां अधिक विकराळ स्वरूप धारण करून मनुष्यसमाजाची समाप्ति करून कृतकार्य व्हावें लागेल. तेव्हां आतां अशी वेळ आली आहे कीं, आपल्याला शासनमुक्त समाज निर्माण करण्याकरितां अतिशय उत्साहानें कंबर कसली पाहिजे. आपण साऱ्यांनीं हिंमत बांधली तर १९५७ पर्यंत साऱ्या जगांत शासनमुक्त समाजाची स्थापना कां होऊं शकणार नाही ?

“जगांत आज एक फार मोठी प्रेरणा काम करीत आहे. त्याकरितां आपण निमित्त बनलों आहोंत. अँटम वाँवनें हें सिद्ध केलें आहे कीं, अणूमध्यें भयंकर संहारक शक्ति आहे. एका क्षुल्लक भौतिक परमाणूमध्यें जर एवढी शक्ति आहे तर चैतन्य-परमाणूमध्यें, ज्ञानपरमाणूमध्यें, केवढी शक्ति असेल ! भूदानयज्ञाकडे तुम्ही संकुचित दृष्टीनें पाहूं नका; व्यापक दृष्टीनें पहा. मग तुमच्या ध्यानांत येईल कीं, जगांत एक फार मोठा खेळ सुरू आहे त्या खेळाचा मध्यविंदु पुनः एकवार भारत होऊं पाहत आहे.

“सत्याग्रहांत सौम्यांतून तीव्र ह्या परिभाषेत विचार करावयाचा नाही. ती तर हिंसेची प्रक्रिया आहे. आपल्याला असा विचार केला पाहिजे कीं सौम्य सत्याग्रहानें काम झालें नाही तर सौम्यतर उपाय शोधला पाहिजे. त्यानें सत्याग्रहाची शक्ति वाढेल. त्यानें हि काम झालें नाही तर सौम्य-

तमाचा शोध केला पाहिजे. भावनेनें भावित होत, सूक्ष्माहून सूक्ष्म होत, तो अधिकाधिक परिणामकारी होत जातो.”

“ तुम्ही गांवागांवांत जा. लोकांना समजावून सांगा कीं, तुमचें दानपत्र म्हणजे विश्वशांतीकरितां मत (vote) आहे. हें जें काम आम्ही करीत आहोंत, तें केवळ येथील भूमिसमस्या सोडविण्याकरितां नसून जगांतील सारीं ‘ राज्ये ’ नाहींशीं करण्याकरितां करीत आहों. कारण हिंसेला मर्यादा घालण्याच्या कामांत राज्यसंस्था यशस्वी होऊं शकलीं नाहीं. थोडक्यांत, हें कार्य जगांत अहिंसेची प्रतिष्ठापना करणारें, विश्वशांति स्थापन करणारें, असें आहे. विश्वशांतीकरितां तुम्ही जमीन व संपत्तीचा सहावा भाग देऊं शकणार नाहीं का ? म्हणून ह्या वेळीं तुम्हीं आपलीं सर्व लहानमोठीं कामें सोडून या कामांत आपली पूर्ण शक्ति लावा.”

संमेलनाच्या दिवसांत सतत सभा आणि चर्चा चालू होत्या. निरनिराळ्या प्रांतांच्या कार्यकर्त्यांच्या बैठकी, सर्वसेवासंघ, तालिमी संघ, खादी बोर्ड, दारूबंदी कमिटी इत्यादींच्या सभा-बैठकी बाबांच्या उपस्थितींत झाल्या. खादी बोर्डाच्या सभेत बाबांनीं ‘ अंबर चरख्या ’ला प्रोत्साहन देण्यास सांगितलें. दारूबंदी समितीला ते म्हणाले, “ भारतांत दोन किंवा पांच वर्षांत पूर्ण दारूबंदी व्हायला पाहिजे. ”

एका सभेत बंगालच्या कामाचा उल्लेख करून ते म्हणाले, “ बंगालचें स्वागत, संगीत, लोकांचा अपार उत्साह इत्यादि पाहून आमच्या या मुली मुग्ध झाल्या होत्या. पण आतां कुठें त्यांच्या ध्यानीं आलय कीं तिथें सारें काम शब्दांचें च होतें.

‘ बोलाची च कढी, बोलाचा चि भात, जेवूनियां तृप्त कोण झाला ? ’

तेथील जनता हें तत्त्वज्ञान ग्रहण करण्यास अतिशय उत्सुक आहे. वातावरण अनुकूल आहे. तरी हि जास्त काम होऊं शकलें नाहीं, कारण कार्यकर्ते कुणी च हिंडले नाहींत. एकटे चारूबाबू तेवढे सतत यात्रा करीत आहेत.

“या यात्रेंत माझें पोट फार दुखत असे. यात्रा कांहीं दिवस वंद करण्याचा प्रश्न निघाला. मीं विनोदांत म्हटलें, ‘पोट दुखत असलें तरी पाय तर चालूं शकतात ना ?’ आंतून मला वाटत होतें कीं पाय तुटून पडत नाहींत तोंवर यात्रा खंडित होणार नाहीं. मनांत विचार आला, प्रथम मरावें आणि मग खालीं पडावें.” ...बाबांच्या ह्या तीव्रतेचा स्पर्श अनेक हृदयांना झाला.

रविशंकर महाराजन व उत्तर प्रदेशाचे बाबा राघवदासजी यांनीं दोन वर्षे अखंड पदयात्रा करण्याचा संकल्प केला.

संमेलनांत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं एक च भाषा ऐकूं येई : ‘यंदा संमेलनाची व्यवस्था फार च चांगली आहे बुवा !’ सुमारे सहा हजारांची व्यवस्था उत्तम राहावी म्हणून आमच्या चुनीअप्पा, बोऊं, नुमा साऱ्यांना च रात्रंदिवस अंग मोडून मेहनत करावी लागली होती. पहांटे तीनपासून पदर बांधून त्या तयार असत तर शब्दशः क्षणाची हि उसंत त्यांना मिळत नसे. कुणी स्वयंपाकांत, कुणी सफाईत, कुणी नास्तापाणी देण्यांत, मग्न असत. जेवणाचा मंडप रोज स्वच्छ राखलेला राही. कस्तुरवा केंद्राच्या सेविका व इतर स्वयंसेविका बोऊंच्या मार्गदर्शनाखालीं दिवसभर खपत होत्या. मोठ्या प्रेमानें व आग्रहानें त्या साधें च पण रुचकर जेवण वाढीत. नुमा, बोऊं प्रत्येक पंगतींत हिंडून अगत्यानें कुणाला हवें नको विचारीत. तें दृश्य पाहून प्रत्येकाला वाटे कीं आपण घरीं च जेवीत आहोंत. आई आग्रह करते आहे, भावजय हळूं च पानांत एखादा पदार्थ वाढून जाते आहे तर मावशी म्हणते कीं, ‘खूप काम करायचंय तुम्हांला. कमी खाऊन कसं चालेल ?’ एवढें सारें आटोपून चुनीअप्पा कपाळाचा घाम पुसत रात्रीं आठ साडे-आठला आमच्या झोपडींत येत नी म्हणत, ‘अग ! जरा बाबांच्या अमुक भाषणाची रेकॉर्ड ऐकवतेस ? मला तें ‘ग्रामसेवक’ला पाठवायचंय.’ अन् मग तितक्या च तन्मयतेनें त्या लेखणी चालवीत. त्यांच्या चेहऱ्यावरचें हास्य मावळलें नव्हतें, विनोद पळाला नव्हता. नुमा स्वयंपाकघरांत भाजी कशी करायची तें सांगून रात्रीं सांस्कृतिक कार्यक्रम कोणता ठरवायचा ती योजना हि आंखत. बोऊं तर तहानभूक विसरल्या च होत्या. मंगलामावशी, सुमित्राभाभी ह्या साऱ्यांचें दुरून दर्शन तेवढें होई इतक्या त्या कामांत दंग

होत्या. तिकडे बाप्पा, भाई, बापी आलेल्या प्रत्येक लहान थोर पाहुण्याचें स्वागत करीत, झाडू टोपली घेऊन सफाईच्या टोळींत सामील होत. बुलुभाई सारें ऑफिस हि संभाळीत. ते सारे अखंड, अविरत कामाला जुंपले होते. पण थकवा वा कंटाळा कुणाच्या चेहऱ्यावर दिसत नव्हता. कुठलें हि काम करतांना तें हलक्या दर्जाचें, कमी किंमतीचें त्यांना वाटत नव्हतें. नवबाबू इथून तीस मैल असलेल्या भुवनेश्वरला जाऊन असेंब्लीचें काम आटोपून परत येत नी इथें येतां च हातीं झाडू घेत. समानतेचीं तत्वे इतरत्र एकावीत नी उत्कलमध्ये प्रत्यक्ष पहावीत !

बाबा तर म्हणाले, “ ओरिसाचे लोक च बहादूर ! नाहीं तर आपली यात्रा ज्या प्रांतांत सुरू आहे त्या च प्रांतांत एवढें मोठें संमेलन व्यायचें व तें हि इतकें सुव्यवस्थित ! फार मोठी शक्ति लागते त्याला.”

संमेलनांतली एक फार महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे साहित्यिकांची सभा. विहारमध्ये एका सभेंत बाबा साहित्यिकांना म्हणाले होते, “ मी कुणाला कधीं बोलावीत नाहीं. जिथें ‘ मधु ’ असेल तिथें भ्रमर सहज च आकृष्ट होतात. ” विहारचे प्रसिद्ध साहित्यिक श्री. रामवृक्ष बेनीपुरीजी हे त्या भ्रमरांपैकीं एक आहेत. त्यांनीं ‘ मधुरस ’ चाखला आहे. २६ तारखेची गोष्ट. पहांटे तीन पासून अखंड सभा, चर्चांमंडळें, भेटीगांठी चालल्या होत्या. रात्रीचे नऊ वाजून गेले पण साहित्यिकांच्या मेळाव्यांत बाबांचा सारा थकवा दूर झाला. श्रमपरिहार झाल्यागत ते दीड तास बोलत होते. बाबांचें हें भाषण ऐकून साहित्यिक म्हणाले, ‘ हा च एक असा माणूस आहे कीं, जो आम्हांला समजू शकतो. आमची किंमत करतो. ’

भाषणाच्या आरंभीं च त्यांनीं तुकोबांचें स्मरण केलें. ‘ तुकाराम म्हणतात, देवा ! तुझ्या नामाचा महिमा तुला ठाऊक नाहीं, आम्ही तो जाणतो. ’ त्या च प्रमाणें साहित्यिकांचा महिमा ते स्वतः जाणत नाहीत. साहित्याची व्याख्या करतांना ते म्हणाले, ‘ साहित्य म्हणजे अहिंसा. उत्तम साहित्याचें लक्षण हें च आहे कीं त्यापासून विविध बोध मिळतो. साहित्यांत अशी विलक्षण शक्ति आहे कीं त्यानें ‘ श्रमा ’चा ‘ शम ’ होऊन जातो. मी तुम्हांला सहयोग मागतों याचा अर्थ हा नाहीं कीं भूदानयज्ञावर तुम्हीं कांहीं

लिहावें. तर तुम्हीं माझ्याबरोबर सहचिंतन करावें असें मला वाटतें. जो स्वतःच्या रसांत इतरांना भागीदार करतो तो च रसिक. म्हणून मी जेव्हां साहित्यिकांना आमंत्रण देतो तेव्हां हें च म्हणतो कीं, मी एकटा च रस चाखतो आहे हें बरें नव्हे. तुम्ही सारे रसिक आहांत, तेव्हां तुम्ही देखील त्यांत भाग घ्या. एकदां तुम्हीं ह्यांत भाग घेतल्यानंतर मग तुम्ही काव्य लिहा अथवा नका लिहूं, तुमच्या भाग घेण्यानें च मला फार मदत होईल. सहज-भावानें हृदयार्शी हृदय जोडलें जावें, हें च मला हवें आहे. ”

: ४३ :

वानरसेनेचा पराक्रम

बेलदळ, चंडीब्रह्मपूर, मलाग्राम
१-३ एप्रिल '५५

आज रामनवमी ! चार वर्षांपूर्वी ह्या च दिवशीं बाबांनीं आपल्या लाडक्या भूमीची, तेलंगणाची, यात्रा सुरू केली होती. पुरीच्या सर्वोदय-संमेलनांत त्यांनीं सागराच्या उंचाऱ्याच्या गर्जनेहून किती तरी पटींनीं उच्च स्वरांत विश्वशांतीचा उद्घोष केला होता. आज पहांटेच्या काळोखांत यात्रा सुरू करण्यापूर्वी त्यांनीं दिलेल्या लहानशा भाषणाद्वारे जागतिक शांतीच्या चाहत्यांना, स्वतंत्र लोकशक्तीच्या उपासकांना व शासनमुक्तीच्या शोधार्थ प्रयत्न करणाऱ्यांना एक आदेश मिळाला : “ आतां दोन वर्षे तेवढीं उरली आहेत. क्रांतिकार्यांत एकाग्रतेनें शक्ति लावण्याकरितां तुम्ही हातांतील सारीं लहानसहान कामें सोडून या. साऱ्या जगाला मी हें आवाहन करीत आहे. तुम्ही गांवोगांव जा. जनतेला समजावून सांगा कीं, “ मित्रांनो, तुमचें दानपत्र म्हणजे जागतिक शांतीकरतां मतदान होय.”

‘ कबीरा खडा बाजारमें लिये लुकाटी हाथ,
जो घर फुंके अपना चले हमारे साथ ’ ।

‘पेटलेलें लाकूड घेऊन मी जगाच्या बाजारांत एकटा उभा आहे. स्वतःचे घर फुंकून टाकण्याची ज्याची तयारी असेल त्याने माझ्या मागोमाग यावे’ असेच जणू बाबांना सुचवायचें होतें. तें ज्वलंत आव्हान करून त्यांनी पुरीच्या पावन क्षेत्राला अखेरचे प्रणाम केले अन् त्यांची यात्रा पुनः सूर्य-नारायणाच्या अविरततेनुसार सुरू झाली.

दरवर्षीं संमेलन संपलें म्हणजे यात्रेंत पाहुण्यांची गर्दी होतेच. आज तर त्यांची संख्या जवळ जवळ पंचाहत्तर होती. बाबांना कोणार्कचें सूर्यमंदिर पाहण्याची इच्छा होती म्हणून त्या दिशेने जाणाऱ्या जवळच्या मार्गानें आम्ही जात होतो. हा सारा प्रदेश रेंताड असल्यामुळें सर्वच तऱ्हेची व्यवस्था करणें कठिण झालें होतें. बेलदळला पाहुण्यांकरतां तंबू ठोकून बाप्पा आणि बुलुभाईंनीं स्वतःच्या बळकट्या झाडाखालीं अंथरल्या. रणरणतें ऊन होतें, तें त्यांच्या गांवीं च नव्हतें. आपली तमा न बाळगणाऱ्या तपोवृद्धाची प्रसन्नता व शांति पाहून सूर्यनारायणाला ईर्ष्या वाटली असावी. तो अधिकच प्रखरतेनें तळपूं लागला. आज प्रत्येक जण दुसऱ्याला म्हणत होता, ‘तुम्ही रहा हो तंबूमध्ये!’ आणि स्वतः मात्र ‘तरतल’ वास पत्करत होता.

समुद्रालगतचा प्रदेश असल्यामुळें ‘झाऊ’चें वन चोहोंकडे होतें. त्याच्या पानांची सळसळ ऐकून वाटे समुद्रच गरजतो आहे. झाडांच्या छायेत बसून जवळच्या काजूच्या झाडांकडे दृष्टि टाकीत आमचें काम सुरू होतें. संमेलनांत बाबा तासन्तास बोलतात. तें सारें टाईप करतांना एकच विचार राहून राहून मनांत येतो—देवानें दिवस फक्त चोवीस तासांचाच कां बरें करावा?

मुक्कामीं पोहोचतां च गांवचीं पोरे कधीं कधीं बाबांना गराडा घालतात. मग बाबांचा व त्यांचा मौजेचा संवाद चालतो. लहान मुलें भूदानाचा विचार चटकन् ग्रहण करतात असा नेहमीं अनुभव येतो. चंडीब्रह्मपूरला असें च झालें. बाबांनीं त्या मुलांना प्रश्न केला, “कशांकरतां आलोंय रे तुमच्या गांवांत?” एकानें उत्तर दिलें, “आम्हांला माहीत आहे. तुम्ही जमीन मागण्याकरितां आलां आहांत.” बाबांनीं पुनः विचारलें, “जमीन घेऊन मी काय करणार आहे?” बरींच मुलें ओरडून सांगूं लागलीं, “गरिबांना द्याल. ज्यांच्याजवळ जमीन नाही त्यांना द्याल.”

बाबा : तुम्हांला आवडतें का हें काम ?

सारीं मुलें एकदम म्हणूं लागलीं, “ हो हो तर ! ”

बाबा : मग तुम्ही असें करा. आपआपल्या घरीं जा आतां आणि आपल्या आई-वडिलांना सांगा, बाबा गरिबांकरतां जमीन मागायला आपल्या गांवांत आला आहे, त्याला जमीन अवश्य दिली पाहिजे. पण हो ! एक गोष्ट लक्षांत असूं द्या. तुमचे आई-वडील तुम्हांला म्हणतील, ‘ बाळांनो, आम्ही तुमच्याकरतां च तर जमीन बाळगतों. ’ तर त्यांना सांगा, ‘ आमची काळजी करूं नका. आम्ही साऱ्यांच्या बरोबर काम करूं व बरोबर च खाऊं. ’

तें ऐकून मुलें चारी दिशांकडे पळत सुटलीं. आणि काय आश्चर्य ? संध्या-काळच्या सभेंत त्या बालवीरांनीं आपआपल्या वडिलांचा हात धरून आणलें व त्यांच्याकडून दान देविलें. बाळ ध्रुवाच्या हट्टापुढें प्रत्यक्ष परमेश्वराला नमावें लागलें होतें आणि बाळकृष्णाच्या हट्टापुढें तर यशोदामाईचें कांहीं च चालत नसे. बाबांनीं या घटनेचा उल्लेख भाषणांत केला. ते म्हणाले, “ हीं लहान लहान मुलें आमचे स्वयंसेवक बनले. त्यांनीं आमची मागणी आपल्या वडिलांजवळ पोहोचवली व जमीन मागण्याची हिंमत केली, ही मामुली घटना नव्हे. बालकांच्या मुखानें तर परमेश्वर बोलतो ! ”

पुरीला कार्यकर्त्यांना व सेवकांना बाबांनीं म्हटलें होतें, ‘ तुम्हीं विश्व-शांतीचे दूत आहांत. ’ आतां ते गांवकऱ्यांच्या हातीं जागतिक शांतीची किल्ली देत होते. आज हृदय संकुचित झालें आहे. एका गांवांत राहणाऱ्या शेजाऱ्यांपाजाऱ्यांचा एकमेकांवर विश्वास राहिला नाहीं. एवढें च नव्हे तर त्यामुळें एका देशाला दुसऱ्याची भीति वाटूं लागली आहे. यावर इलाज एक च आहे. आपलें एक गांव म्हणजे एक कुटुंब आहे असें गांव-कऱ्यांना वाटलें पाहिजे. देशोदेशींच्या सर्व लोकांना ही जाणीव व्हायला पाहिजे कीं हा आपला मानवपरिवार आहे. दोन्हींचा उपाय एक च. ‘ भूदान ’. ग्रामशांतीच्या पायावर विश्वकल्याणाचें मंदिर उभें राहील. त्याचा कळस म्हणजे विश्वशांति. ”

नुकते च अमेरिकेहून परतलेले एक मद्रासी गृहस्थ विचारत होते, “ विज्ञानांत objective tests (वस्तुनिष्ठ कसोटी) असतात, तशा

आत्मज्ञानांत असतात का ? ” बाबांनीं हंसत हंसत एक साधी कसोटी सांगितली. “ एक थप्पड मारून पहा. राग आला तर समजा कीं हा आत्मज्ञानी नाही. ”

महाराष्ट्राचे तपोवृद्ध बाळूभाई मेहता आले होते. बाळूभाई बाबांच्या जुन्या मित्रांपैकीं एक आहेत. त्यांच्याशीं चर्चा चालू होती. बाबा किंचित् उद्वेगानें म्हणाले, “ हिंदुस्थानांत गोळी चालायला च नको. आजकाल खुशाल गोळीबार करतात आणि त्याचा बचाव हि करतात. म्हणतात, राज्य चालविण्याकरतां हें करावें च लागतें. ब्रिटिश सरकार देखील हें च म्हणत असे. एवढ्यासाठीं च का स्वराज्य घेतलें ? ”

मलाग्रामला दिवेलागणीला खूप जोराचें वादळ झालें. आकाशाच्या छत्राखालीं आम्ही जेवायला बसलों होतो. देवानें प्रेमानें पाठवलेले पावसाचे थेंब वरणभातांत मिसळत होते. रात्रीं तर त्याचें प्रेम चांगलें च कोसळूं लागलें. सारा दिवस मोठ्या ऐटींत झाडाखालीं राहणाऱ्यांना हि तंबूचा आसरा व्यावा लागला. भगिनीवर्गाकरतां दिलेला तंबू अतिशय लहान होता. मोठ्या प्रयासानें आम्ही साऱ्या हातपाय पोटाशीं घेऊन कशाबशा झोंपलों. पुण्याहून आलेल्या गुलबेन मेहतांच्या पायांशीं माझे डोकें होतें तर दिल्लीच्या एका भगिनीच्या डोक्याशीं माझे पाय होते. यात्रेचे दिवस असावे आणि तिसऱ्या वर्गाच्या वेटिंग रूममध्ये उतारू झोंपले असावे असें वाटत होतें.

: ४४ :

सूर्योपासना

कोणार्क

४ एप्रिल '५५

कोणार्कचें सुप्रसिद्ध सूर्यमंदिर दुरून च दिसूं लागलें. बाबा म्हणत होते कीं, हें मंदिर भारतांतल्या सर्वश्रेष्ठ दहा बारा उत्तम कलाकृतींपैकीं एक आहे.

चौदाव्या शतकांत ह्या सूर्यमंदिराची स्थापना झाली. तें उभारण्याकरतां बारा हजार शिल्पकार बारा वर्षें सतत काम करीत होते. ' काला पहाड ' नांवाच्या एका धर्मांतर केलेल्या मुसलमान राजानें मंदिराला उद्ध्वस्त करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांत मंदिराचा वरचा भाग ढांसळलेला आढळतो. आंतली सूर्यनारायणाची मूर्ति आज अस्तित्वांत नाही. पूर्वी मंदिर समुद्रकांठीं होतें, आतां समुद्र दोन मैल दूर मार्गे सरकला आहे. मंदिराच्या वरच्या भागांतून समुद्राचें दर्शन होतें.

सूर्यमंदिराची रचना अद्भुत च आहे. एक भव्य रथ आहे, त्याचीं चोवीस मोठमोठीं चाकें आहेत. रथाला समोर सात घोडे आहेत. आंत सूर्यनारायणाचें स्थान आहे. रथाच्या चाकांत उतरलेली कला पहाणाऱ्याला मुग्ध करून टाकते. घोड्यांची ऐट नी थाट पाहून वाटतें, जणूं दिव्य लोकांतून च ते अवतरले आहेत. मंदिरावर मानवजीवनांतल्या सर्व च घटना खोदल्या आहेत. नर्तकींच्या भावपूर्ण मुद्रा, निरनिराळीं वाद्यें हातीं घेतलेले गायक-गायिका सारे म्हणत होते कीं, आम्ही दगड नाहीं हं ! तुझ्यापेक्षां अधिक सजीव आहोंत. तिथें कांहीं अश्लील मूर्ति हि दिसतात. त्यांवर बरीच उलटसुलट टीका अकूंत येते. नवग्रहांच्या नऊ मूर्ति अप्रतिम आहेत.

सकाळीं बाबा किती तरी वेळ मंदिर पाहत होते. सारें सौंदर्य साकारलें होतें तिथें. सायंकाळीं भव्य मंदिराच्या छत्रछायेंत सभा झाली. बाबांनीं आजच्या युगाच्या सूर्योपासनेचें शब्दचित्र उभें केलें. " मध्ययुगांत सगुण ध्यानाची परंपरा चालली, त्यांत सुंदर मंदिरांची स्थापना झाली. पण आजची परिस्थिति फार च भिन्न आहे. त्या काळीं कदाचित् इतकें दुःख नसेल हि.

पण आज चोहोंकडे दुःख दिसत असतांना अशीं सुंदर मंदिरे बांधून काय उपयोग होईल? आज दुःखिताचें दुःख दूर करण्यांत च धर्म आहे त्यांत तुमची कुशलता, कला प्रकटूं द्या. गांवांत सुंदर मंदिर बांधण्याऐवजीं एखादा तलाव खोदला तर आसपासच्या लोकांना सक्रिय सहानुभूति दाखविल्यासारखें होईल. लोकांच्या जीवनांत कला उतरूं द्या, त्यांचें जीवन सुंदर होऊं द्या.

“सूर्यनारायणाची उपासना करा. पण ती सेवेच्या मार्गानें. देहरूपी सुंदर रथ आहे, त्याला इंद्रियरूपी सुंदर घोडे जोडले आहेत आणि त्या घोड्यांना बुद्धिरूपी लगाम खेचत आहे. अंतर्गामीं सूर्यनारायण विराजमान आहे. या सूर्यनारायणाचीं अनेक किरणें अनेक प्रकारांनीं प्रकट होतात. त्यांद्वारे मनुष्याने ज्ञानाच्या अनेक शाखा प्रकट केल्या आहेत. जीवनाच्या सर्व च क्षेत्रांत तीं किरणें पोहोचूं द्या. शेतीमध्ये सुधारणा करायची आहे, ग्रामोद्योग उभे करायचे आहेत, गांवागांवांत स्वच्छतेची काळजी घ्यायची आहे, ज्ञानदानाचें सत्र सुरू करायचें आहे; अशीं एक ना दोन, अनेक कामें करायचीं आहेत. सूर्यनारायण सर्वभूतान्तरात्मा आहे. तो साऱ्यांशीं सारखा वागतो, भेद करीत नाही.”

यात्रेंत बऱ्याच ओडिया भगिनी आहेत. आमच्या महादेवीताई म्हणजे स्त्रियांच्या कैवारी ! ‘राष्ट्राचा विकास करायचा म्हणजे मूळ सुधारलें पाहिजे. मूळ आहे मातृस्थान—स्त्रिया. त्यांचा विकास झाला पाहिजे’ असें त्या वारंवार म्हणत असतात. उत्कलमध्ये लहान पोरींबाळींपासून तों वृद्ध स्त्रियांपर्यंत साऱ्या कशा धाडशी आहेत, किती कष्टाळू आहेत, ह्याचें त्यांना फार कौतुक. त्यांनीं बाबांजवळ एक दिवस शिफारस केली होती—“बाबा, ह्या मुलींना तुमच्या सहवासाचा लाभ मिळाला तर क्रांतिपथावर भ्रमण करण्याकरतां फार मोठें पाठबळ लाभेल त्यांना.” त्या वेळीं बाबांनीं ‘हं पाहूं’ एवढेंच उत्तर दिलें होतें. मार्गे पलामू(बिहार)च्या जंगलांत यात्रा सुरू होती. रखरखणारा उन्हाळा होता. एका संध्याकाळीं बाबांना आम्ही हळूच भेटलें होतें, ‘जंगलाचा प्रवास आहे, ‘उपनिषदां’च्या जंगलांत हि फेर-

फटका मारून यायची इच्छा होते. शिकवाल का ?' भोंवतांलच्या शांत हिरव्या झाडांवर नजर टाकित बाबा म्हणाले होते, “ हीं झाडे, हीं पाने, हे दगड, त्या टेकड्या, हे सारे तुम्हांला कांहीं कमी शिकवतात का ? ”

दुपारीं घड्याळानें दोनाचा टोला दिला. त्याच्या मागोमाग गुहेच्या आंतून निघणारा गंभीर ध्वनि कानीं आला —

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा । एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः । तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

ओडिया भगिनी निमित्त झाल्या होत्या. आमच्या उपनिषदांच्या वर्गाचा तो आरंभ होता. बाबा पद्मासन घालून ध्यानस्थ बसले होते. त्या श्लोकाचा आम्हीं पुनरुच्चार केला. आमच्या उच्चारणानें त्यांचें समाधान होईपर्यंत आम्ही पुनःपुनः तो श्लोक जोरजोरानें म्हणूं लागलों. बाबा म्हणाले, “ संस्कृत श्लोक म्हणत असतांना व्यायाम व्हायला पाहिजे. शास्त्रीय संगीत गातांना कसा व्यायाम होतो ? अन् मग श्लोक म्हणून झाले कीं तुम्हांस खूप भूक लागली पाहिजे. ”

तो ध्वनि हिमालयांतील तपोवनांत घेऊन गेला. तिथें च हे मंत्र निर्माण झाले. ह्या मंत्रांचा जप त्या गुहेंत च झाला आणि त्यांचें आचरण हि तिथें च झालें. बाबांची वाक्-गंगा खळखळ निनाद करित हिमालयाच्या जंगलांतून बाहेर पडत होती. ‘ एको वशी—तो परमात्मा कसा आहे ? तो एक आहे, साऱ्यांना वश करणारा आहे. तो राहतो कुठें ? सर्व भूतांच्या आत्म्यांत. त्या परमात्म्याला जे आपल्या आत्म्यांत सतत पाहतात— अनुपश्यन्ति - त्यांचें दर्शन एकदां नव्हे तर निरंतर जे करितात, त्या धीर पुरुषांना शाश्वत सुख प्राप्त होतें. नेतरेषाम्, तें सुख इतर लोक प्राप्त करूं शकत नाहींत. ’

: ४५ :

दान प्रक्रियेचें समाजशास्त्रीय विवेचन

बेगुनिया, निमापारा, रेखला, हरिपूर
५-८ एप्रिल '५५

दक्षिण हिंदुस्थानांतून आलेल्या एका गृहस्थाशीं वाटेंत चर्चा सुरू होती. बाबा म्हणाले, 'आपली चार आश्रमांची जी योजना आहे, ती सर्वोत्तम शिक्षणयोजना आहे. आयुष्यभर, जीवनभर शिक्षण त्यांत दिलें जातें. त्यांत जी दीक्षा आहे, ती च त्या पद्धतीची विशेषता आहे. पाश्चिमात्य देशांतील शिक्षणांत 'दीक्षे'ला स्थान च नाही. पाश्चात्य देशांतून आपल्याला बरें च शिकण्यासारखें जें कांहीं आहे, तें विज्ञान आहे. परंतु मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र ह्या दोन्ही विषयांत तर तीं अगदीं अल्लड मुलें आहेत. भारता-मध्ये हीं दोन्ही शास्त्रें पुष्कळ च विकसित झालीं आहेत.

सायंकाळीं भाषणांत बाबांनीं हा च विषय पुढें चालू केला. "भूदानयज्ञ हें भारतीय समाजशास्त्राचें एक अंग च होय. त्या शास्त्राचे जे कांहीं मूलभूत सिद्धान्त आहेत त्यांत एक सिद्धान्त हा आहे कीं, आपल्याजवळ जें कांहीं असेल त्याचा एक हिस्सा समाजाला सतत देत राहिलें पाहिजे. अशा नित्य दानामुळें समाजांत विषमता राहत नाही, समानता राहते. हें पाश्चात्य समाजांत तुम्हांला आढळणार नाही. तिथें जें दान चालतें त्याला 'charity' म्हणतात. ही 'चॅरिटी' चर्चच्या कामांत किंवा दुःखी आणि रोग्यांच्या सेवेच्या कामांत आढळते. ह्या दोन्ही गोष्टी हिंदुधर्मांत हि आहेत. भूदानयज्ञांत चित्तशुद्धि आणि पारलौकिक कल्याण दोन्ही आहेत. परंतु त्याचा मुख्य उद्देश आहे समाजपरिवर्तन, समाजांत नवीन मूल्यांची प्रतिष्ठापना. व्यक्तीनें आपलें जीवन समाजाकरितां समर्पण करणें ह्यांत जी समाजशास्त्राची कल्पना आहे ती बहुतेकांच्या ध्यानांत येत नाही. समाजवादी व साम्यवादी असा आक्षेप घेतात कीं, समाजाला बदलवणें आणि जमिनीचा प्रश्न सोडवणें दोन्ही गोष्टी कठीण च आहेत. त्याकरतां सरकारवर प्रभाव पाडायला पाहिजे. यज्ञ, दान आणि तपानें व्यक्तीची शक्ति समाजाला

समर्पित करणें व समाजांत स्थिर मूल्यांची प्रतिष्ठापना करणें हें त्यांना समजत च नाहीं. भूदानयज्ञानें जमिनीचा प्रश्न सुटला नाही, हा यज्ञ पूर्ण सफल झाला नाही, तरी ह्याचा परिणाम असा होईल की, सरकारवर दाब पडेल च आणि गरिबांच्या हिताचा कायदा होईल. त्याला आम्ही 'अपुरें यज्ञ' म्हणतो व त्याला च ती मंडळी 'पूर्ण यज्ञ' मानतात, आणि ज्याला आम्ही 'पूर्ण यज्ञ' म्हणतो त्यावर ह्यांचा विश्वास च नाही. ”

भारतीय समाजशास्त्राच्या त्या च सनातन प्रक्रियेनें—यज्ञ, दान व तपानें—आधुनिक युगाची समस्या सोडविण्याचा एक अपूर्व, आगळा च प्रयत्न गुरुदेवांनीं गायला आहे. 'अयि भुवन मनमोहिनी'—प्राचीन संस्कृतीच्या गौरवाचें गीत आपण गातो. पण तें जीवनांत उतरायला नको का ? 'गीता-प्रवचनां'त म्हटलें आहे, 'जी संस्कृति तुझ्या हृदयांत, तुझ्या जीवनांत, नाही ती साऱ्या जगभर तूं कशी पसरवणार ?' बाबा म्हणतात, “भारतांत पुनः एक वार धर्माचा उदय व्हावा अशी ईश्वराची इच्छा आहे. त्याला जर प्रलय च हवा असेल तर तसें हि होईल. परंतु तो मला यात्रा करायला लावतो आहे ती लोकांना दान देण्याची प्रेरणा देत आहे. तेव्हां त्याला प्रलय नको हें, उघड च आहे.”

निमापाराला जातांना बाबा म्हणत होते, “अनेकदां लोक विचारतात तुम्ही कां हिंडतां ? मोटर किंवा विमानानें देशाचा तुफानी दौरा कां नाहीं करीत ? मी त्यांना उत्तर देतो, “शांतीकरतां तुफानी दौरा करावा लागतो का ? शांतीकरतां तर चिंतन करीत करीत शांतपणें यात्रा करायला पाहिजे.” अशा च तऱ्हेच्या दुसऱ्या एका प्रश्नाला उत्तर देतांना ते म्हणाले होते, “मी जमिनीवर फिरतो म्हणून मला जमीन मिळते. हवेंत हिंडलों असतो तर हवा च मिळाली असती कीं !”

भुवनेश्वरच्या एका सभेंत कुणी तरी बाबांना सुचवलें, “एका जागीं राहून तुम्ही आपल्या कार्याचा एखादा नमुना कां नाहीं करून दाखवत ?” बाबा म्हणाले होते, “मी तर विचार देत फिरणार आहे. तुम्हांला हवा असेल तर तुम्ही त्याचा स्वीकार करा व त्यानुसार आचरण ठेवा. अथवा पसंत नसेल तर सोडून द्या. 'साइनपोस्ट' कुणाचा हात धरून त्या दिशेनें घेऊन

जात नाही. तो फक्त दिशा दाखवतो— हें इकडे भुवनेश्वर आहे नी इकडे पुरी आहे, तिकडे कटक आहे.”

आज एका गृहस्थांनीं बाबांना म्हटलें, “तुम्ही ज्याला क्रांति म्हणतां त्याकरतां एखादें नमुनेदार कार्य तुम्ही करून दाखवा ना ? ” मीं पटकन् म्हटलें, “बाबा तर साइनपोस्ट आहेत.” त्यावर बाबा हसूं लागले व म्हणाले, “मंडनमिश्राच्या घरचे पोपट असे च वेदान्त बोलत होते. ह्या मुली रोज माझीं भाषणें ऐकतात, तीं टाइप करतात, त्यांचा रिपोर्ट तयार करतात, म्हणून ह्यांना सारें तोंडपाठ होऊन जातें.” मग काय ! सारा दिवस ‘मंडनमिश्राचे पोपट’ म्हणून चिडवायला आमच्या यात्रीदलांतल्या मंडळींना एक कारण मिळालें.

शंकराचार्य दिग्विजय करीत भारत भ्रमण करीत होते तेव्हांची गोष्ट आहे ही. त्या काळचा सर्वश्रेष्ठ पंडित मंडनमिश्र होता. त्याच्याशीं वाद करण्याकरतां शंकराचार्य त्याच्या गांवीं गेले. गांवांत शिरतां च त्यांनीं तेथील लोकांना विचारलें, ‘मंडनमिश्राचें घर कुठें आहे ? ’ लोक म्हणाले, ‘अहो, ज्या घरासमोरील अंगणांत पिंजऱ्यांतील पोपट मैना देखील ‘स्वतः प्रामाण्यम्, परतः प्रामाण्यम्’ असें बोलतांना आढळतील तें मंडनमिश्राचें घर समजा !’

निमापाराच्या सभेंत शांति नव्हती. बाबांनीं थोडा वेळ समजावून सांगितलें. लोक थोडे शांत झाले हि. पण बाबांना हवी तशी परिपूर्ण शांति नव्हती. म्हणून प्रार्थना आटोपून दोन शब्द हि न बोलतां ते निवासस्थानीं परतले. गांवकऱ्यांना साहजिक च फार दुःख झालें. ते सारे बाबांजवळ विनंति करायला आले. “चार शब्द तरी बोला, आतां सारे लोक शांत झाले आहेत.” “मी आपले विचार लोकांवर लादूं इच्छित नाहीं. लोक जर एकाग्रतेनें व शांतीनें ऐकायला तयार असतील तर च मी ऐकवीन. आज मीं भाषण दिलें नाहीं तें एवढ्या च करतां कीं, लोकांना जरा धडा मिळावा.” एवढें म्हणून बाबा पुनः हातांतल्या जाड ग्रंथाशीं बोलूं लागले.

रात्र झाली होती. स्वच्छ, शीतल चांदण्यांत सृष्टि न्हाऊन निघत होती. नीरव शांति पसरली होती. अशा वेळीं चार भिंतींआड बाबांना बरें कसें वाटणार ? ते बाहेर पडले व जवळच्या विस्तीर्ण मैदानांत पद्मासन घालून बसले. आंब्याच्या मोहराचा वास सर्वत्र दरवळला होता. थोड्या च

वेळांत कांहीं कम्युनिस्ट भेटीला आले. त्याच रम्य वातावरणांत चर्चा सुरू झाली.

प्रश्न : तुम्ही तुमच्या पद्धतीने काम करतां, मग तसा कायदा कां होऊं देतां ?

बाबा : अहिंसेचा कायद्याशीं कांहीं विरोध नाही. अहिंसक चळवळीने लोक-मानस तयार होतें. मग त्यानुसार जो कायदा होतो तो अहिंसेच्या मर्यादेंत राहतो. या चळवळीचा परिणाम होऊन उद्यां असा कायदा झाला कीं, गांवच्या साऱ्या जमिनीवर गांवाची मालकी राहिल तर अशा कायद्याचें आम्ही स्वागत च करूं.

थोडी अधिक चर्चा झाल्यावर बाबांनीं त्यांना विचारलें, “मग तुमचा ह्या चळवळीला विरोध तर दिसत नाही. मग तुमची मदत आम्हांला मिळेल ना ? ”

कम्युनिस्ट बंधु : हो हो, अवश्य ! पण मग तुम्हांला हि आमच्या कामांत मदत द्यावी लागेल.

बाबा हंसून म्हणाले, “अहो, हा तर सौदा झाला. भूदानाचें काम असें आहे कीं, ह्यांत कुणाचा मतभेद होऊं च शकत नाही. म्हणून ह्यांत सारे मदत करूं शकतात परंतु तुमच्या राजकीय पक्षाच्या कामांत आम्ही कशी मदत करणार ? ”

शेवटीं ‘भूदान आणि आमचें कार्य ह्यांत कांहीं फरक नाही, आम्ही भूदानाचें हि काम करूं’ असें कबूल करून ती मंडळी उठली.

एके काळीं कम्युनिस्ट बाबांना भांडवलदार आणि जमीनदारांचे ‘एजंट’ मानीत होते. चार वर्षांपूर्वी बाबा तेलंगणाची यात्रा करीत होते तेव्हां तेथील कम्युनिस्टांनीं पत्रक काढून जनतेला परावृत्त करण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला होता. त्यांत लिहिलें होतें कीं, ‘संताच्या वेषांत फिरणाऱ्या या भांडवलदारांच्या एजंटाला मदत करूं नका.’ आज ते च कम्युनिस्ट भूदानांत मदत करायला तयार होत आहेत. बाबांना तर असा विश्वास पूर्वीपासून च होता. कम्युनिस्टांचें हृदयपरिवर्तन झाल्याशिवाय राहणार नाही. ‘माझ्या नेत्रांत जर निर्मलता आहे तर आरशाची काय अशी त्रिशद लागून गेली आहे कीं त्यांत मलीनता आढळेल ? हें जग म्हणजे माझें च प्रतिबिंब आहे.’

बाबांच्या अंतःकरणांत भूतमात्रावर प्रेम आणि विश्वास आहे. त्याचें प्रतिबिंब दुसऱ्यांच्या हृदयांत दिसणार नाहीं असें कसें होईल ?

देखलल्या वाटेवर चर्चा सुरू होती. पुरी संमेलनांत साऱ्या सर्वोदयप्रेमी लोकांना भूदानावर एकाग्रचित्त होण्याचें जें आव्हान केलें होतें त्यावर कांहींचें म्हणणें असें होतें कीं, ' ज्या कामांत आम्ही मग्न आहोंत तें देखील महत्त्वाचें आहे.' कांहीं म्हणाले, ' सरकारांत जाऊन देखील सेवाकार्य होऊं शकतें.' त्याचा उल्लेख करून बाबा गंभीर होऊन म्हणाले, " जे लोक चांगल्या चांगल्या कामांत अडकले आहेत त्यांना तीं कामें सोडून येणें कठीण च आहे. लोखंडी बेडी, शृंखला लवकर तोडली जाऊं शकते, पण माणूस सोन्याची शृंखला लवकर तोडूं शकत नाहीं. कारण तो तिला शृंखला न समजतां अलंकार च समजू लागतो. "

जीवनान्चें माती करणारें हें सोने ! तें भिन्न भिन्न स्वरूप धारण करून मनुष्याला आकर्षित करण्याकरतां येतें. प्रभु रामाजवळ हि तें च कांचन-मृगाच्या रूपांत आलें होतें. म्हणून च तर उपनिषदांचा ऋषि प्रार्थना करतो,

‘ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ ’

‘ भूदान हा भक्तिमार्ग आहे. जनताजनार्दनांतील नारायणाचें दर्शन व्यायचें असेल तर गांवोगांवीं, खेडोपाडीं, हिंडावें लागेल व तपस्या करावी लागेल.’ हृदयगुंफेंत झोंपीं गेलेल्या अन्तरतराला हो हांक ऐकूं येते आणि तो जागा होतो. त्या मार्गावर चालण्याचा तो प्रयत्न करूं लागतां च त्याला कधीं ममतेचीं मृदु बंधनें, कधीं कीर्तीचा कोमल पाश, कधीं सत्तेची शीतल सांखळी तर कधीं ' वित्तमयी संका ' (सोनेरी बेडी) अडवूं लागते. या सुवर्णशृंखलांच्या किणकिण निनादानें त्याला भ्रम होऊं लागतो. या साऱ्या सुकोमल बंधनांना ताडकन् तोडून तो सर्वस्वीं विमुक्त होऊन जेव्हां विहार करूं लागतो तेव्हां त्याला ज्ञानदेवाची वाणी ऐकूं येऊं लागते.—

‘ अमोलिक रत्न जोडिलें हें तुज

कां रे ब्रह्मबीज नोळखिसी । ’

: ४६ :

क्रांतीचे पाईक

वंतलसिंग डेलांग

९-११ एप्रिल '५५

उत्कलच्या भूमविर बापूंची 'चरणचिह्ने' अंकित झाली आहेत. वाट चुकलेल्याला किंवा चुकून पाहणाऱ्याला मार्ग दाखविण्याचें सामर्थ्य त्या उमटलेल्या पावलांत आहे. बापूंच्या उत्कल पदयात्रेंत राहिलेले बरे च यात्री या भूदानाच्या पदयात्रेंत हि आहेत. ते नेहमीं आठवणी सांगत असतात. मग बापू असें म्हणाले, बापू एक दिवस इतके मैल चालले. असें वाटतें किती भाग्यवान् ही मंडळी ! महात्म्याचा सहवास लाभणें ही देवाची फार मोठी देणगी. मग बाबांचें वाक्य आठवतें. 'बापू जेव्हां देहधारी होते तेव्हां ते कधीं दूर असत तर कधीं जवळ. परंतु आतां नित्य जवळ च असतात.' आतां विरह नव्हता कीं मीलन नव्हतें. देहामुळें निर्माण होणारें अंतर नाहीसें होतां च तें अंतरींच्या अंतरतराशीं एकरूप होऊन गेलें.

डेलांगला एका तळ्याकांठीं वृक्षांच्या शांत छायेत एका कुटींत बाबांचा निवास होता. बापू ह्या च कुटींत राहिले होते. 'पत्रं पुष्पं फलं तोयम्' सारें पाहून वाटलें; स्वागत परिपूर्ण आहे. तिकडे मंद वाऱ्याच्या झोक्यानें डोलणारे नारळ, ताडवृक्ष, केळी सारीं मंद स्मित करीत होतीं.

दुपारीं उत्कलच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांची सभा होती. त्याकरतां नबबाबू भुवनेश्वरहून आले. त्यांनीं दारांत पाय ठेवतां च उत्सुकतेनें पहिला च प्रश्न केला, 'आज तुमचा उपनिषदांचा वर्ग केव्हां आहे ?' त्यांची धाकटी मुलगी 'तिनु' हल्लीं आमच्याबरोबर आहे. तिला कठोपनिषदांतील श्लोक पाठ करतांना पाहून त्यांना फार आनंद झाला. तेवढ्यांत वैदेही अप्पांनीं सूचना दिली कीं आज वर्ग होणार नाहीं. भर दुपारीं तहानेल्याला पाणी मिळूं नये, तसें वाटलें आम्हां साऱ्यांना. घड्याळाचे कांटे पुढें पुढें सरकत होते. दोनचा ठोका पडला आणि आम्हीं आमच्या खोलींत बसून च जोर-जोरानें मंत्रोच्चारण सुरू केलें. बाबा म्हणतात, "उपनिषद् हें असें आहे कीं त्यांत विद्वानाला आणि अडाण्याला सारखी च गोडी वाटते."

आज जाहीर सभेंत आमच्या वर्गाचा उल्लेख करून बाबा म्हणाले, “ या मुर्लीमधून तेजस्विनी स्त्रिया निघतील, त्या घरोघर जाऊन उप-निषदाचा संदेश सांगतील आणि साऱ्या देशाचें परिवर्तन करतील. शेवटीं क्रांति कोण करतो ? क्रांति विद्वान् करित नाहीत; वानरें आणि गवळ्यांचीं पोरें क्रांति करतात; सामान्य लहान लहान शेतकरी आणि स्त्रिया क्रांति करतात. ‘ स्त्रियो वैश्याः शूद्राः ’ हे सारे क्रांति करून टाकतात तेव्हां मग तिची तार्त्विक मीमांसा करण्याकरतां, इतिहास लिहिण्याकरतां आणि त्यानुसार कायदे बनविण्याकरतां विद्वान् पुढें येतात.

येशू ख्रिस्ताची एक कहाणी आहे. ते धर्मप्रचाराकरतां फिरत असतांना त्यांच्या दृष्टीस एक कोळी पडला. तो नदीतले मासे पकडण्यांत गर्क झाला होता. येशूनें त्याच्याजवळ जाऊन त्याच्या खांद्यावर हलकें च हात ठेवीत म्हटलें, “ तूं हें काम कशाला करतोस बाबा ? माझ्याबरोबर चल मी तुला शिकवीन— मासे पकडण्याचें काम नव्हे तर माणसांना कसे पकडायचें तें शिकवीन ” कोळ्यानें जाळें फेंकून दिलें व तो येशूच्या मागोमाग निघून गेला. येशूनें अभिमंत्रित केलेलें जाळें त्यानें हातीं घेतलें व धर्माचा खूप प्रचार केला.

डेलांगला दोन दिवस मुक्काम केला होता. नेहमीप्रमाणें पहांटे चार वाजतां प्रार्थना आटोपली व बाबांचीं पावलें दुतर्फा हिरवीं झाडें असलेल्या रस्त्यावर पडूं लागलीं. फिकट पिवळसर चंद्रबिंबावर पांढऱ्या ढगांमुळें पट्टे दिसत होते. त्याचें रूप क्षणाक्षणाला पालटत होतें. पक्ष्यांची किलबिल सुरू झाला आणि बाबांचें चिंतन सुरू झालें— कधीं प्रकट कधीं अप्रकट. बाबांचा उत्कलमध्ये प्रवेश होण्यापूर्वीं इथें सव्वा लाख एकर जमीन भिळाली होती. पण आतां बाबांचा प्रवेश झाल्यानंतर फक्त चार हजार एकर च वाढले होते. बापी, बाप्पा सारे च विचार करित होते. “ देशांत जे जबाबदार व प्रमुख कार्यकर्ते आहेत त्यांनीं एकेका जिल्ह्याची जबाबदारी व्यावी असें मला वाटतें. त्यानें काम लवकर होईल. शंभर कार्यकर्ते जर तीनशेंपैकीं शंभर जिल्ह्यांचा एक एक लाखाचा कोटा पूर्ण करण्याचें काम हातीं घेतील तर कांहीं तरी साक्षात् काम केल्यासारखें होईल.” बाबांचा हिशोब सुरू होता.

आज संध्याकाळीं पुरीच्या गवयाचा संगीताचा कार्यक्रम झाला. 'मैं तो गिरिधर आगे नाचूंगी.' गायक गात होता. महादेवीताईंच्या हरिजन मानसकन्येची - शांताताईंची - चिमुर्डी 'हरिकृपा' खरोखर च नाचू लागली. सारें विसरून तिच्याबरोबर नाचावेंसें वाटलें. भक्तिरस पिऊन व 'पग घुंगरुं बांधून' बेभानपणें नाचणाऱ्या मीरेचा आदर्श लहानपणीं माझ्यासमोर होता, त्याची आठवण झाली.

कार्यकर्त्यांना आध्यात्मिक अमृत पाजीत बाबा म्हणाले, "गांवागांवांत जा, नाचत गात जा. वैष्णवभक्तांची मस्ती तुमच्यामधें येऊं द्या. हें महान् कांतीचें कार्य आहे. वेदान्त वगैरे घेऊन सुस्त बसणाऱ्यांचें हें काम नव्हे, संसारानें त्रस्त होणाऱ्यांचें हें काम नव्हे, सार्वजनिक कामांत ग्रस्त होणाऱ्यांचें देखील हें काम नव्हे. हें काम तर भक्तिरस पिऊन मस्त होणाऱ्यांचें च आहे. तुम्ही घरदार सोडा, बाहेर पडा, थोडा त्याग करा. त्याच्या मोबदल्यांत मी तुम्हांला वैकुंठ देईन. सुखी समाज म्हणजे च वैकुंठ. दोन वर्षे अखंड जोमानें हें च काम करा. मग आपण सारे मिळून देवाच्या दरबारांत जाऊं आणि त्याला विचारूं- 'आम्हीं एवढी भक्ति केली त्याबद्दल आम्हांला कांहीं च का मिळणार नाही?' "

कार्यकर्त्यांची संख्या कमी आहे त्यावर ते म्हणाले, "आमच्यासमोर मुख्य प्रश्न हा आहे कीं आमचे कार्यकर्ते शुद्ध हृदयाचे, ज्ञानमय आणि प्रेममय कसे होतील? प्रत्येकानें स्वतःला 'हरिदास' समजावें व त्या च नात्यानें दुसऱ्याकडे पहावें. धर्माचीं तत्त्वे गुप्त रूपानें ज्यांत वास करतात तो हिमालय आमच्या हृदयगुहेंत च आहे. तेव्हां आमच्या कार्यकर्त्यांनीं हृदयाच्या खोल गुहेंत जाऊन व्यापक आत्म्याचें ध्यान करायला शिकावें. रात्रीं झोंपीं जातांना हिमालयाच्या गुहेंत प्रवेश करूं आणि त्यांत जीं रत्नें मिळतील तीं सकाळीं उठून दिवसभर वांटत राहूं. जनसेवा करीत करीत च आम्ही पारमार्थिक सेवा करूं. दोन्हीमध्ये आम्ही द्वैत मानीत नाहीं."

: ४७ :

भूदानाचे तीन आधार

वेगुनियापार, तारनोई, खुर्दा
१२-१४ एप्रिल '५५

चारी बाजूला हिरवीगार वनश्री, कैऱ्यांनीं लदवदलेलीं आंब्याचीं झाडे आणि टेकड्यांच्या रांगा म्हणत होत्या, 'आम्हांला सोडून तूं पुढें कशी जातेस ?' भागवत वर्गाची वेळ झाली आणि बाबा थांबले. समोरच्या उंच पहाडावर देऊळ दिसत होतें. बाबा मस्तीत गाऊं लागले, 'गगनमें थाल, रवि-चंद्र दीपक बने !' बस ! आतां हें च आमचें मंदिर आहे, गगनाचें विशाल ताट आहे आणि रविचंद्र हे दीप त्यांत आहेत.' भागवताचें अध्ययन आटोपून ध्यान केलें आणि आम्ही पुढें चालूं लागलों.

कठोपनिषदाचे पांच मंत्र संपले. आमच्या वर्गांत 'ईशावास्या'चा प्रारंभ झाला. बाबांनीं सांगितलें, 'सारे जग ईश्वराचें आवासस्थान आहे. ईश्वराशिवाय एक हि वस्तु नाही. चोहोंकडे तो च व्यापला आहे.' ग्राम-राजाच्या रूपानें होणारें स्वामित्वविसर्जन म्हणजे ह्या मंत्राचें साकार रूप च होय असें वाटलें. कुठें जायचें कसें जायचें तें बाबा सतत सांगत असतात. शंकराचार्यांनीं वर्णन केलेल्या तीन भाग्यांपैकी 'मनुष्यत्वम्' व 'महापुरुष-संश्रयः' (महापुरुषांचा आश्रय) हे दोन्ही तर आम्हांला प्राप्त झाले आहेत. पण मधले 'मुमुक्षुत्वम्' (मुक्तीची इच्छा) ? अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याच्या आरक्त तेजाची मनांतल्या मनांत प्रार्थना केली- 'माझ्या बुद्धीला तूं सत्प्रेरणा दे.'

या वर्षी १३ ते १८ एप्रिलचा सप्ताह साऱ्या देशांत 'भूमिकांतीचा सप्ताह' म्हणून साजरा करण्यांत येणार आहे. १३ एप्रिल जालियनवाला बागेचा स्मृतिदिन आणि १८ एप्रिल भूमिकांतिदिन ! साऱ्या देशांत शेंकडों लोक भूदानाकरतां या आठवड्यांत पदयात्रा करणार होते. आज पडावावर पोहोंचतांच आम्हीं सारे आजूबाजूच्या खेड्यांत जाऊन साहित्यप्रचार व भूमिप्राप्तीच्या कार्यक्रमाचा प्रारंभ केला. ज्या तिपाईंवर भूदानाच्या पूर्ण कुंभाची प्रतिष्ठापना झाली आहे तिचें वर्णन आज बाबांनीं केलें.

‘ आमचा पहिला आधार आहे सत्य ! जमिनीवर माणसाची मालकी होऊ शकत नाही. जमीन सर्वांची, साऱ्यांची आहे ही एक सत्य वस्तु आहे. म्हणून जो शेती करू इच्छितो त्याला जमीन मिळाली च पाहिजे. हें केवळ मानवीय सत्य नव्हे तर ईश्वरीय सत्य आहे. ईश्वरानें मानवाला जी संपत्ति दिली आहे तिच्यावर त्याच्या सर्व च पुत्रांचा समान हक्क आहे. आमचा दुसरा आधार आहे भूमिहीनांची तपस्या. ते बिचारे रातंदिवस शेतांत खपत असतात, तरी हि त्यांना त्यांच्या मेहनतीचें पुरें फळ मिळत नाही. तप कधीं निष्फळ जात नाही. आमचा तिसरा आधार आहे भूमिवांनांच्या, श्रीमानांच्या, भारतवासीयांच्या हृदयांतील प्रेम आणि उदार भावना. आमची मागणी ओळखून ते वागतील असा आम्हांला विश्वास आहे. ते आज प्रवाहपतित झाले असतील पण त्यांचें आंतलें हृदय आज हि स्वच्छ आहे. भारतांत तर दानाची महान् परंपरा च आहे.’

दुपारीं एक जमीनदार दानपत्र घेऊन आले. बाबांनीं त्यांना भूदान-साहित्याचा एक पूर्ण सेट भेट देतांना म्हटलें, “ तुमच्या दानानें माझें समाधान होणार नाही. मला तर तुमचें हृदय हवें आहे. तुम्ही भूदानाचे सेवक व्हा.” तें ऐकतां च जमीनदार सद्गदित झाले. पुस्तकें त्यांनीं प्रसाद समजून घेतलीं. तीं पुस्तकें वाचून त्यांच्या हृदयांत हि ती च आग निर्माण होईल, जी आज बाबांच्या पायांना स्वस्थ बसूं देत नाही.

पुरीच्या बाबांच्या एका भाषणांत ‘ रुक्नेदीन ’ हा शब्द आला होता. त्याचा अर्थ ध्यानांत येईना म्हणून मी बाबांना विचारायला गेलें. बाबांनीं समजावून सांगितलें, “ रुक्न हा अरबी शब्द आहे. त्याचा अर्थ स्तंभ. दीन म्हणजे धर्म. रुक्नेदीन म्हणजे धर्माचा स्तंभ. कुराणांत असें सांगितलें आहे कीं धर्माचे पांच स्तंभ आहेत : (१) पदयात्रा, (२) उपवास, (३) दान, (४) नमाज, आणि (५) अल्ला एक आहे ह्यावर श्रद्धा. रुक्नचें बहु-वचन आहे ‘ अर्कान ’. मराठीचा ‘ रकाना ’ शब्द त्यावरून च बनला आहे.” माझ्या पोस्ट ग्रॅज्युएट कोर्समध्ये आज अरबीचा धडा झाला.

खुर्द्याला जाणारा रस्ता फार च रमणीय होता. पर्वतांच्या रांगा, धुक्याचें पांघरूण घेऊन पडलेली वनराजी हे आम्हांला वाटेंत दोस्त मिळाले होते. रंगीवेरंगी जंगली फुलें मंद स्मित करीत होती व अमलताशचे पिवळे लोलक

सृष्टीचे अलंकार बनले होते. आकाशांत पांढऱ्या ढगांची खूप गर्दी झाली होती. त्यामुळे हा सूर्य की चंद्र असा प्रश्न पडला. बाबा तर भर बाजारांतल्या वज्रजपुरींत हि शांतपणे ध्यान करू शकतात; पण आम्हांला मात्र ध्यानाला असली रमणीयता व शांतता हवीशी वाटते. ह्या भागांतील लोक पराक्रमी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. १९१७ मध्ये इथे मोठे बंड झाले होते. त्यांत जयसिंग नांवाच्या वीराला ब्रिटिशांनी ज्या झाडावर लटकवून फांशी दिले होते तो वटवृक्ष आमच्या वाटेत उभा होता. त्याला वंदन करून मी पुढे सरकले.

स्नान करण्याकरतां आम्ही दोन मैल दूर असलेल्या कुंडावर गेलो. उंच उंच पहाडांच्या कुशींत दाट जंगल होते. मध्यभागी एकान्तांत शांत मंदिर आणि निर्मळ पाण्याचे कुंड होते. आमची नवीन मैत्रीण 'मेहेर' हें स्थान पाहून खूप च आनंदली. ती लाहोरच्या एका पारशी खानदानी घराण्यांतली आहे. तिच्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर तिची आई आपल्या दोन अपत्यांना घेऊन इंग्लंडला गेली व आतां सतरा वर्षांनंतर भारतांत परत आली आहे. तिची आई बापूंची भक्त. त्यामुळे गांधीजींच्या सिद्धान्ताचे बाळकडू त्यांनी आपल्या अपत्यांना पाजले होते. त्यामुळे लंडनसारख्या परदेशी मोहमयी नगरींत लहानाची मोठी झालेली मेहेर आपल्या हृदयांत एक स्वप्न बाळगून होती. भारताच्या एखाद्या खेड्यांत स्थायी होऊन सेवाकार्याला जीवन वाहायचें. तें स्वप्न साकार करण्याकरतां ती इथे आली आहे. लंडनच्या विद्यालयांत तिने अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला होता आणि इंग्लंडच्या लेबर पार्टीचे काम हि ती करीत होती. कुंडाजवळ कपडे धुतां धुतां तिच्या व निर्मलाच्या गप्पा सुरू होत्या. प्रोफेसर लास्कीचे तत्त्वज्ञान, अँटली आणि बेव्हनचे मतभेद इत्यादींवर जोरजोरांत गप्पा चालल्या होत्या. मंदिरांतल्या शिवालिंगाकडे दृष्टि रोवीत मी त्यांचे शब्द ऐकण्याचें काम करीत होतें.

जमीन ही ईश्वराची देणगी आहे. तिच्यावर मानवाचा च नव्हे तर पशु-पक्ष्यांचा हि अधिकार आहे हें तत्त्व भारतांतला गरीब शेतकरी हि जाणतो. एक गरीब विधवा बाई मागे एकदां बाबांना भेटायला आली होती. आपली करुण कहाणी ती पदरानें डोळे पुसत पुसत बाबांना सांगत होती. तिचे

एकुलतें एक लाडकें पोर देवानें हिरावून नेलें होतें. आपल्या छोट्याशा शेतांत निढळाचा धाम गाळून तिनें मेहनत केली होती. थोडेंबहुत पीक हि काढलें होतें. पण पिकाचें रक्षण ती करूं शकत नव्हती. पांखरें येऊन पीक खाऊन टाकत होती. आपली ही कहाणी सांगतांना पांखरांचें नांव निघतांना ती च पुनः म्हणाली, “पण त्यांचा तरी काय अपराध ? त्यांना हि देवानें च निर्माण केलें आहे ना ? त्यांचा हि पिकावर तेवढा च अधिकार नाही का ?”

दुसरी एक अशी च घटना घडली. बात्रा सकाळीं फिरावयास जात होते. एक शेतकरी पिकाच्या रक्षणाकरतां पांखरें उडवायला मचाणावर बसला होता. सूर्योदयाची वेळ होती. पण चिमण्या निर्भततेनें दाणे खात होत्या आणि शेतकरी मात्र शांत व अचल दृष्टीनें तें दृश्य बघत होता. बात्रांनीं त्याला विचारलें, “अरे, तूं असा बघत काय राहिलास ? त्यांना उडवण्याकरतां ना तिथें बसला आहेस ?” त्या शेतकऱ्यानें नम्रतेनें उत्तर दिलें, “आतां च सूर्य उगवत आहे, थोडा वेळ खाऊं द्या त्यांना. मग उडवीन मी. रामप्रहर आहे ना ?”

भूतमात्राकडे समानतेनें पाहायला शिकवणारी ही भारतीय संस्कृति किती खोलवर पाहायला लावते ह्याची जाणीव ह्या दोन उत्तरांत होती. ह्या गोष्टी सांगत असतांना बात्रांचे डोळे पाणावले होते.

: ४८ :

सामूहिक इच्छाशक्ति

सरुआ, चक्रादा, राजसुनाखला

१५-१८ एप्रिल '५५

आज बाबांना एका गृहस्थांचे पत्र आले होते. त्यांत लिहिले होते, “मी घरमालक आहे. आजपर्यंत मी माझी घरे भाड्याने देत असं. भूदानाचा संदेश ऐकून माझ्या मनावर अतिशय परिणाम झाला आणि मी तीं घरे भाडेकरूंना दान देऊन टाकलीं.”

एक जीवनविचार एका स्वरूपांत प्रकट झाला म्हणजे तो प्रत्येक क्षेत्रांत, जीवनाच्या प्रत्येक अंगांत असा सूर्यकिरणांसारखा सरळ प्रवेश मिळवतो. किती तरी लोकांनी हा संदेश ऐकून सत्कार्ये केली असतील, किती तरी जीवनांचा रंग पालटवला असेल ! हा परिणाम अतिसूक्ष्म आहे. परंतु तो स्थूल आणि व्यापक झाला म्हणजे च चर्मचक्षूंच्या पथांत येणार.

“भूदानयज्ञामुळे दूरवर सद्भावना निर्माण होत आहे याचे कारण विश्वास ठेवण्यावर आम्ही विश्वास ठेवला आहे. भूदानाची ही चळवळ जसजशी विकसित होत जाईल तसतसा त्याचा परिणाम सर्वोच्या जीवनावर होईल आणि मानव-जीवनाची उन्नति व्हायला त्याने मदत होईल. ‘भूदान-यज्ञाचा जो मंथन-दंड आम्ही हातीं घेतला आहे त्याने जीवनाचे मंथन होईल आणि त्यातून जे नवनीत निघेल ते परमामृत होईल.’”

खुर्दा येथे कांहीं कम्युनिस्टांनी बाबांना विचारले, “लोक तुम्हांला इकडे दान देतात आणि तिकडे गरीब शेतकऱ्यांना बेदखल करतात ह्याला तुम्ही चूक मानत नाही का ? यावर सरुआच्या प्रवचनांत बाबा म्हणाले, “हो. मी ते चूक च समजतो. पण माझे म्हणणे असे आहे की, माणूस एका प्रवाहांत अडकून असली दुष्कृत्ये करित असतो. बिहारमध्ये बेदखली बंद होण्याकरतां आम्ही एक समिति नेमली आहे. तिची एक योजना हि तयार झाली आहे. जे लोक कुळांना बेदखल करतात त्यांना आम्ही समजावून सांगतो की ‘तुमचे हे कृत्य अयोग्य आहे. तुम्ही कमीत कमी

एवढें तरी करा कीं ज्यांना तुम्ही बेदखल करतां ते जर भूमिहीन होत असतील, तर त्यांना पुरेशी अशी जमीन आम्हांला दान करा. मग ती जमीन आम्ही त्यांना च देऊं. तें तुमच्या अपराधाचें एक प्रायश्चित्त होईल.' असें समजावल्यामुळें कांहीं मालकांनी आपल्या जमिनी दान दिल्या आहेत.'"

बाबा नेहमीं च म्हणतात कीं भूदान ही हृदयशुद्धीची चळवळ आहे. एका चर्चेत ते म्हणाले, "हृदयशुद्धीनें समाजांत परिवर्तन करायचें हें ह्या चळवळीचें मुख्य ध्येय आहे. स्वतःची हृदयशुद्धि करणें म्हणजे उत्तम बीज निर्माण करणें, स्वतःच्या जीवनाची शुद्धि करणें म्हणजे बीज पेरणें व समाजाचें परिवर्तन म्हणजे पिकाची कापणी. परंतु कांहीं लोक असे अजब असतात कीं ते उत्तम बीज तयार करून घरांत च ठेवतात आणि कांहीं असे असतात कीं ते बीज पेरण्यापूर्वीं च पिकाची कापणी करूं इच्छितात.'"

आज उपनिषदाच्या वर्गांत 'न कर्म लिप्यते नरे' वर विवेचन सुरू होतें. बाबा म्हणाले, मनुष्याला कर्म चिकटत नाही, फलवासना चिटकते. ऋषींनीं कर्म सोडण्याचे अनेक प्रयोग केले व मग आपला अनुभव जगाला सांगतांना त्यांनीं बोध दिला कीं मुक्तीकरतां कर्म सोडण्याची गरज नाही. देहाबरोबर कर्म येतें च. परंतु फलवासना माणसाला नेहमीं छळत असते. म्हणून फलवासनेला कापून टाकून अनासक्त होऊन कर्म करीत राहिलें पाहिजे. 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' देहवंताला हा च एक मार्ग आहे 'एवं त्वयि' इथें 'तूं' म्हटलें गेलें आहे. माता जशी पुत्राला बोध देते तशी च श्रुति आपणां पोराना सांगत आहे कीं, तुझ्याकरतां दुसरा मार्ग नाही. 'न अन्यथा इतः अस्ति।'... मीं बघितलें आदिवासी उर्वशी, मध्यम वर्गाची अल्पशिक्षित वैदेही, इंग्लंडहून आलेली मेहेर साऱ्या केवळ एकाग्रतेनें ऐकत च नव्हत्या तर ग्रहण हि करत होत्या. स्त्रिया शेंकडों वर्षांपासून या 'रत्नभांडारा'ला पारख्या झाल्या होत्या. आतां त्यांच्या हातीं तें भांडवल येत होतें. त्यांच्या आधारावर त्या निर्भयतेनें साऱ्या जगासमोर एकट्या उभ्या राहूं शकतील.

राजसुनाखला येथें नई तालीमच्या प्राशिक्षण विद्यालयांत दोन दिवस राहायचें होतें. फळांफुलांच्या बागेंत विद्यालयची साधी इमारत होती. गांवच्या

गजबजाटापासून दूर असल्यामुळे स्थान रम्य व शांत होतें. तेथील शिक्षक आणि विद्यार्थी अतिथिसेवा झटून करीत होते. नास्ता घेऊन आम्ही गांवांत साहित्यप्रचाराकरतां हिंडूं लागलों. मोडक्यातोडक्या उडिया भाषेंत विचार समजाविण्याची आमची धडपड सुरू होती. बाजारांत एका भेंडी विकणाऱ्या-जवळ जाऊन मीं त्याला विचारलें, “विनोबाजी तुमच्या गांवांत कशाला आले आहेत, माहीत आहे का? ते तुम्हां सर्वांच्या कल्याणाकरतां काम करीत आहेत. हें छोटेंसं ‘ग्रामसेवक’ (उडिया सामाहिक) घेशील तर कळेल तुला.” प्रथम तर तो माझ्या तोंडाकडे टकमका बघत च राहिला. त्याच्याजवळ आजवर असें कुणी पोहोंचलें नव्हतें. त्यानें उल्हासानें तें पुस्तक उलटसुलट चाळून आर्जवून म्हटलें, “मी जरूर घेईन हें. माझा मुलगा शाळेंत जातो. त्याच्याकडून वाचून घेईन मी. पण हें बघा, माझी अजून बोहणी कांहीं च झाली नाही. जरा दोन चार शेर भेंड्या विकूं तर दे. तुम्ही थोड्या वेळानें पुनः नाही का येऊं शकणार?”... गांवांत दोन तास हिंडून मी त्याच्याजवळ पुनः पोहोंचलें तेव्हां त्यानें लहान लहान सहा आप्यांचीं पुस्तकें घेतलीं.

जवळ च पानांचा एक ढेला होता. एक सद्गृहस्थ तिथें विडा चवळत उभे होते. मीं त्यांना एक रुपयाचें ‘गीता-प्रवचनें’ दाखवलें. पांच सात मिनिटें चाळून त्यांनीं तें माझ्या हातीं परत दिलें. खिशातून सिगरेटची डवी काढीत ते म्हणाले, “पाहूं, विचार करूं.” तेवढ्यांत पान विकणाऱ्यानें म्हटलें, “अप्पा, जरा दाखवाल का तें पुस्तक? विनोबाजी त्यावर सही देतात ना?” त्यानें एक रुपया काढून तें पुस्तक घेतलें. कदाचित् त्याची ती साऱ्या एका दिवसाची कमाई असेल.

एका घरांत दागिन्यांनीं मढलेल्या स्त्रिया म्हणत होत्या, “आम्हांला वाचायला कुठें येतें?” मीं म्हटलें, “कुणाकडून तरी वाचवून घ्या.” तर उत्तर मिळालें, “पण आमच्याजवळ दोन आणे सुद्धां नाहीत.” दोन आप्यांचीं पुस्तकें विकत घेण्याचा हि अधिकार नव्हता त्यांना. त्यांच्या त्या मूल्यवान् दागिन्यांकडे पाहतांना माझ्या मनांत विचार आला, ह्या सुवर्णमय बेड्या तोडल्याशिवाय आपण मुक्त होऊं शकणार नाही हें ह्यांच्या कधीं लक्षांत येईल?

दुपारीं नई तालीमच्या शिक्षकांची सभा झाली. बाबांनीं त्यांच्या हातीं कांतीचा झेंडा दिला. “आज जी समाजरचना आहे ती व नई तालीम यांच्यामध्ये पूर्ण विरोध आहे. कुणी असें समजत असेल कीं नई तालीम हा शिक्षणाचा एक प्रकार आहे, उद्योगाच्या द्वारा शिक्षण देण्याची पद्धति आहे, तर तो समज साफ चुकीचा आहे. नई तालीम नवा समाज निर्माण करील. त्याशिवाय ती जिवंत राहूं च शकत नाहीं. आज समाजांत दर्जे निर्माण झाले आहेत. योग्यतेनुसार कमी जास्त पगार दिला जातो. नई तालीम ह्याला तिलांजलि देईल. पगाराचा संबंध भुक्ती आहे. ज्याला जेवढी भूक असेल तेवढें खाणें त्याला मिळालें च पाहिजे. प्रत्येक जण आपआपल्या योग्यतेनुसार आपली सेवा समाजाला अर्पण करील. सेवा ही नैतिक वस्तु आहे. त्याचें मूल्य पैशांत मापलें जाऊं शकत नाहीं. नई तालीम-मध्ये शरीरपरिश्रम व मानसिक परिश्रम दोहोंची योग्यता समान मानली जाईल. शरीरपरिश्रम केल्यावांचून खाण्याचा कुणाला हि अधिकार राहणार नाहीं. प्रत्येकाला शरीर व बुद्धि यांच्या विकाराची संधि मिळाली पाहिजे.”

रात्रीची प्रशान्त वेळ होती. शेजारच्या तलावाची व पहाडांची सुंदरता न्याहाळत गच्चीवर आमची पंगत बसली होती. व्यासजी आणि मंगलामावशी प्रत्येकाला प्रेमानें खाऊं घालीत होत्या. चंद्र नव्हता पण त्याची उणीव चमकणाऱ्या चांदण्या भरून काढीत होत्या. एकीकडे वडील मंडळींचें वात्सल्य मिळत होतें व दुसरीकडे गौतम, तिनु ह्या लहान मुलांशीं सुखद हास्यविनोद सुरू होता. गौतमाला वाटतें आम्हीं देखील त्याच्याबरोबर पोर बनावें. कुसुमताई व निमाताईच्या लेखणीवर तो अतिशय रुसलेला. त्याला वाटतें, ही लेखणी नसती तर ह्या दोघी आपल्याबरोबर खेळतील, उड्या मारतील, भटकतील.

अठरा एप्रिलचा दिवस उजाडला. पहाटेची प्रार्थना व अध्ययन आटोपून आम्ही साडेपांचच्या सुमारास गांवांत प्रभातफेरीला निघालों. ‘सर्व भूमि अरे भाई गोपाळर । भूमिदान देइ, हुअ दानवीर’ हें भूदान-गीत म्हणत आम्ही चालूं लागलों. निशाकरभाई टोळीचा प्रमुख बनला होता. आपल्या पक्ष्यासारख्या सुरेल आवाजानें तो गांवाला जागें करीत होता. गांवाचा मुख्य चौक येतां च जयघोष झाला ‘महात्मा गांधी की

जय ! ' ह्या जयघोषाचें महत्त्व आज विशेष च प्रतीत झालें. कारण आज च दलित व पीडितांना संजीवनी देणारें बापूंचें स्वप्न साकार करण्याकरतां देशांत सेवकांच्या टोळ्या फिरत होत्या. म्हणून च आम्ही भारतवासी आज मुक्त मनानें महात्म्याचा जयघोष करूं शकत होतो. त्यांचें काम न करतां त्यांचें नांव घेण्याचा अधिकार प्राप्त च होत नाही.

कार्यकर्त्यांच्या सभेंत बाबा म्हणत होते, “ तुम्हांला ही हिंमत बाळगली पाहिजे कीं, आम्ही साम्ययोगी समाजाची स्थापना करूं. मग सारें जग ह्याच्या विरुद्ध कां असेना ! हा एक सत्य विचार आहे आणि ह्याच्याकरतां आम्ही आमचें जीवन अर्पण करूं. अहिंसेंत ही शक्ति आहे कीं सारें जग बुडत असलें तरी एकटा अहिंसक मनुष्य पोहूं शकतो व वांचूं शकतो. हिंदुस्थानच्या लोकांमध्ये ही श्रद्धा आहे. अहिंसेंत जी शक्ति त्यांना वाटते ती हिंसेंत त्यांना वाटत नाही. हिंदुस्थानचे लोक राक्षसी शक्तीमध्ये शरीरानें मजबूत बनतील अशी आम्ही मुळीं च आशा करीत नाही. मात्र ते आत्मिक शक्तीमध्ये चांगले च मजबूत होऊं शकतात.”

कार्यकर्त्यांच्या सभेंतून मी बाहेर पडलें. बागेंतल्या एका झाडावर धरट्यांत पक्षीण पिल्लांना चारा घालीत होती. तो चारा खाऊन तीं पिल्लें धष्टपुष्ट होतील व गगनांत स्वैर संचार करतील. तिकडे बाबा आमच्या आत्म्याला ज्ञानाचा आहार घालीत आम्हांला शक्तिशाली करीत होते. मग हे मानव-पक्षी साऱ्या दृश्य जगतांत च नव्हे तर अदृश्य जगांत हि विहार करूं शकतील !

‘ उपनिषदा ’च्या वर्गांत बाबा जोरजोरानें हात आपटून म्हणत होते—

‘ तवैव वाहास्तव नृत्यगीते । ’

सहा वर्षांचा कोवळा नचिकेत यमराजाला निर्भयतेनें हें वाक्य बोलत होता. यमराजानें त्याच्यासमोर सारीं प्रलोभनें ठेवलीं होतीं — जगताचें आधिपत्य, अपार संपत्ति, मर्त्यलोकांतील दुर्लभ उपभोग; पण नचिकेत म्हणत होता, ‘ तुझे ते घोडे, नृत्यगीत आपल्याजवळ च असूं दे. मला तर फक्त ज्ञान पाहिजे. ’ हे सारे उपभोग आजच्याकरतां भाव आहेत, उद्यांचे ते अभाव होतील, ते उद्यां राहणार नाहीत. ‘ श्वो भावा ’ ह्या

शब्दावर आमची गाडी अडली. आमच्यांतील कांहींना त्याचें उच्चारण नीट जमेना. बाबांनीं तासभर तो च शब्द म्हणायला लावला.

क्रांतिदिवसाच्या सभेंत देशभर गंभीर प्रतिज्ञा करण्याचा कार्यक्रम होता. इकडे हि आज बाबांच्याबरोबर सारी सभा उभी होती. बुलुभाई प्रतिज्ञापत्रांतील एक एक वाक्य उच्चारत होते व आम्ही सारे त्याचा पुनरुच्चार करीत होतो.

बाबांनीं प्रथम लहानसें भाषण केलें, “ फलदाता परमेश्वर आहे. पण तो बघतो कीं भक्त प्रामाणिकतेनें काम करतो कीं नाहीं.” आज ह्या च मुहूर्तावर सेवाग्राम-आश्रम बंद झाला. त्याचा उल्लेख करतांना ते म्हणाले, “ हीं कांहीं साधारण, मामुली घटना नाहीं. गांधीजी जिथें राहत होते तें देशाचें एक श्रद्धास्थान आहे. तेथील मंडळी भूदानाकरतां बाहेर पडतात तेव्हां तें देशाकरतां एक आवाहन च होतें. आज आमच्या अहिंसेची कसोटी होत आहे.” भूदानाच्या कार्यकर्त्यांना वेदखलीचा प्रश्न हातीं घेण्याचा आदेश देऊन ते शेवटीं म्हणाले, “ आत्म्यांत सत्यसंकल्पाची शक्ति असते. त्या शक्तीनें च जगांतला सारा कारभार चालू आहे. महान् कार्याकरतां आम्ही नेहमीं सामूहिक प्रतिज्ञा करतो. आजच्या भाषेंत त्याला च सामूहिक इच्छा-शक्ति म्हणतात. ती शक्ति जिथें प्रकट होते तिथें शुभ कार्य सफल होतें.”

वाटलें, जणूं बापू साक्षात् त्या जागीं उभे होते. ते पाहत आहेत, ऐकत आहेत नी आम्हांला आशीर्वाद देत आहेत. त्या एकाकी पथिकाच्या अविराम तपस्येमुळें आज सहस्र कंठांतून भूमिकान्तीच्या प्रतिज्ञेचें उच्चारण होत आहे. उद्यां सहस्राचे लाख होतील व लाखाचे कोटि होतील. मानवमात्र ह्या सत्य धर्माची दीक्षा ग्रहण करील. मग अति वेगानें फिरणारें धर्मचक्र त्या अति प्रचंड गतीमुळें स्थिर असल्यासारखें भासेल. नित्य प्रकाशणाच्या सूर्याची, नित्य वाहणाऱ्या गंगामाईची नित्यता जितकी स्वाभाविक वाटते तितकी च क्रांति देखील स्वाभाविक नी सहज भासेल.

: ४९ :

‘ यंत्र बंद पण यंत्री शाबूत ’

टांगासाही, नयागढ
१९-२१ एप्रिल '५५

गांव जवळ येऊं लागलें आहे हें दुरून ऐकूं येणारे ढोलक सांगत होते. बाबा म्हणाले, “ हें तर रणवाद्य दिसतंय ! ” कुणी तरी म्हणालें, “ दारिद्र्य आणि विषमतेविरुद्ध अहिंसक युद्ध सुरू झालंय ना ? ” बाबा हंसून म्हणाले, “ युद्ध आहे खरं, पण ह्या युद्धांत रक्ताचे पाट वाहणार नाहीत. ” ह्या युद्धांत प्रत्येक हृदयांत वास करणाऱ्या रावणाचा वध होणार आहे, तो जळून भस्म होणार आहे. अर्धनग्न खेडूत जोरजोरानें ढोलक बडवत गांवच्या वेशविर पोहोचले आणि उंच स्वरांत जयघोष करूं लागले, “ आमगारे भूमिहीन रहिबे नहीं, रहिबे नहीं, ”—सामूहिक इच्छाशक्ति प्रकट होत होती.

एका वृक्षहीन पहाडाच्या पायथ्याशीं असलेल्या झोपड्यांत आजचा निवास होता. भोंवतालीं आंब्याचीं झाडें असलेला स्वच्छ तलाव होता. त्यांत स्नान करण्याचा आनंद लुटला. जवळ च टेकड्यांच्या रांगा असतांना गौतमला कसें स्वस्थ बसवणार ? सभा संपतां च तो धांवत आला नी म्हणाला, ‘ आतां मी तुमचें मुळीं सुद्धां ऐकणार नाहीं. तुम्हांला टेकडीवर यावें च लागेल. ’ नी तो जो पळत सुटला तो शिखरावर जाऊन च त्यानें श्वास घेतला.

चोहोंकडे वीस पंचवीस लहान लहान तळीं होती. गोरज मुहूर्त झाला होता. गायी-बैलांच्या गळ्यांतील घंटानाद ऐकूं येत होता. उंच टेकडीच्या माथ्यावर उभे राहिल्यानें लहानशा गांवच्या विरळ विरळ झोपड्या, लाल मातीचे नागमोडी वळणाचे रस्ते, गाय, बैल सारें कसें खेळासारखें भासत होतें. सारें जग हा हि एक खेळ च तर आहे. सूत्रधार परमेश्वराचा खेळ चालू आहे. आम्ही सारीं त्याचीं खेळणीं आहोंत.

सूर्य बुडूं लागला होता. महाराष्ट्र सेवादलाच्या एका सैनिकानें गायला आरंभ केला— “ सब भूमि गोपालक्री; गर्जत जन चालले. ” सारे त्याला

साथ देऊं लागले 'पडतां एकाकी पाऊलें.' साथ देणाऱ्यांत मुंबईचा ध्येयनिष्ठ तरुण श्रीरंग देशपांडे होता, ज्ञानाच्या शोधार्थ घरदार सोडून बाबांजवळ आलेला मध्यप्रदेशचा सुविद्य बाळ टेंभेकर होता, गौतम होता आणि संगमनेरची लीला व मेहेर या नवविचारांनीं अभिमंत्रित झालेल्या तरुणी होत्या. नव्या जोमान्या, नव्या दमान्या ह्या उत्साही सवंगड्यांना अखेरच्या किरणांनीं आशीर्वाद देऊन सूर्यनारायणानें जगाचा निरोप घेतला. बाळला बाबांचा विछाना तयार करायचा होता. श्रीरंगाला दिवसभराच्या साहित्यविक्रीचा हिशोब करायचा होता, मला हि एक लेख लिहायचा होता, म्हणून आम्ही सारे गात गात खालीं उतरलों.

धुक्याच्या पांघरुणांत पडलेल्या पहाडांच्या रांगा समाधिस्थ ऋषींप्रमाणें दिसत होत्या. हळूहळू उगवणाऱ्या 'मित्रा'कडे पाहून कठोपनिषदांतील श्लोक आठवायला लागला : 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः' सूर्य सर्व लोकांचा नेत्र आहे, परंतु डोळस लोकांच्या बाह्य कर्मांपासून तो अलिप्त राहतो. त्याच्या प्रकाशांत कुणी सद्ग्रंथ वाचो, कुणी असद्ग्रंथ; कुणी प्रार्थना करो, कुणी भांडण, तो सर्वथा अलिप्त असतो.

बाप्पा आणि बापींच्या आईच्या मृत्यूची बातमी डेलांगला असतांना च पोहोचली होती. आज त्यांच्या बाराव्या दिवसाच्या निमित्तानें दुपारीं अकरा वाजतां सूतकताई व प्रार्थना ठेवली होती. मातेला श्रद्धांजलि वाहत असतांना बाबा म्हणाले, "जगाला आकार आणि विचार देणारे जे महान् पुरुष होऊन गेले त्यांच्यापेक्षां ज्यांची जगाला माहिती नाही ते अधिक थोर महात्मे आहेत. जे महान् असतात त्यांचें जीवन इतकें सहज नी स्वाभाविक असतें कीं त्यांची महानता जगाच्या लक्षांत देखील येत नाही. आज आम्ही ज्या मातेचें स्मरण करीत आहोंत त्यांच्याविषयीं मला माहिती नाही व त्याची जरूर हि नाही. मला एवढें च माहीत आहे कीं, त्यांच्या कुटुंबांतील सर्व लोक सेवाकार्य करीत आहेत. अशीं कुटुंबे विरळा च. आत्म्याचे कांहीं गुण प्रकट होतात तर कांहीं गुण सुप्त राहतात. त्या मातेचे कांहीं गुण असे असतील कीं ज्यांच्यामुळे अशी विचारसंपदा त्यांच्या कुळांत निर्माण झाली."

पाटण्याला (बिहार) साहित्यिकांच्या सभेंत बोलतांना बाबा म्हणाले होते, "महापुरुष जगाला ज्ञात असतात त्यांच्यापेक्षां जे अज्ञात असतात

ते अधिक महान् असतात. मानवाच्या डोळ्यांना सूर्यकिरणांतील सात रंग दिसतात परंतु त्या हि पेक्षा अधिक परिणामकारी अल्ट्रा-व्हायोलेट सारखे जे रंग असतात, ते मानवाच्या डोळ्यांना दिसत नाहीत.”

उपनिषदांच्या वर्गाची वेळ होत आली होती. कुणी, श्लोक पाठ करीत होते तर कुणी त्याचा अर्थ वाचीत होती. तेवढ्यांत बुलुभाई हातीं वर्तमान-पत्र घेऊन आले. महान् शास्त्रज्ञ आइन्स्टीनवर काळानें झडप घातली होती. १८ एप्रिलच्या दिवशीं आम्हांला अव्यक्त शक्तीचें अस्तित्व भासमान होत होतें, त्या च दिवशीं ते त्या शक्तीमध्ये लीन झाले होते. ही बातमी ऐकून मन उदास झालें. आजच्या भयाच्या व अविश्वासाच्या वातावरणांत मानवाचा विवेक-दीप मालवूं पाहत असतांना, आइन्स्टीनसारख्या प्रज्ञावान् ऋषीची, मानवाला अचूक मार्गदर्शन करूं शकणाऱ्याची, अत्यंत आवश्यकता होती. ते कधीं भारतांत आले नव्हते किंवा बापूंना भेटले हि नव्हते. पण सतत आपल्या प्रयोगशाळेंत निमग्न राहणाऱ्या या द्रष्ट्याच्या डोळ्यांना हें दर्शन झालें होतें कीं, ‘ पुढें येणाऱ्या पिढ्यांचा ह्यावर विश्वास बसणार नाही कीं महात्मा गांधींसारखा महान् मानव मानवदेह धारण करून पृथ्वीवर चालत होता. ’

उदास मनानें आम्ही वर्गाकरतां बाबांच्या खोलींत जाऊन बसलों. बाबा सत्यदर्शन करवीत होते.

‘ तस्मिन् अपः मातरिश्वा दधाति । ’

प्रकृतिमातेच्या अंकावर खेळणारा प्राण त्याच्या च सत्तेवर चळवळ करीत असतो. आम्ही मूर्ख लोक समजतो कीं, प्राणवायूची हालचाल बंद झाली म्हणजे मनुष्य मरतो. आज हे लोक म्हणतात, आइन्स्टीन मेला. पण त्यांना एवढें कळत नाही कीं, एक यंत्र बंद झालें, तो मेला नाही. यंत्र बंद होतां च इंद्रियाची शक्ति, ज्ञानशक्ति काम करूं शकत नाही. परंतु आत्मा तर सदा जिवंत च असतो. तो निराकार रूपांत खूप काम करतो, पण आपण त्याला पाहूं शकत नाही. सारें जग चालवणारी शक्ति अव्यक्त असते. आमची हि ओळखण्याची एक शक्ति आहे. एखादी वस्तु त्या शक्तीच्या पलीकडे गेली म्हणजे आपण म्हणतो कीं सारें संपलें. बीज

मार्तीत मिसळलें तर लहान मुलाला वाटतें बीज मरून गेलें. पण तें बीज जमिनीच्या आंत काम करीत असतें. त्याला अंकुर फुटला म्हणजे च आपण समजतों कीं तें प्रकट झालें. पण तें तर आधींपासून च तिथें होतें. आंत काम करीत असतांना तें इतकें विकसित झालें कीं, आमचे डोळे त्याला आतां पाहूं शकतात. म्हणून हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, यंत्र बंद पडलें तरी यंत्राचें काम चालू असतें.

: ५० :

चतुर्भुज

गोदीसाही, नंदीघर, ओडगा
२२-२४ एप्रिल '५५

जंगली प्रदेश आणि लहानसें गांव. नेत्रसुख भरपूर मिळत होतें. त्याच्या च जोडीला लाल मुंग्या, डांस, उधई हें सारें मित्रमंडळ होतें च. त्यांचे हल्ले सहन करावे लागत. तंबूंत बसून लिहिणें कठीण होऊन बसलें. मुंग्यांना वाटलें असेल कीं, चार-पांच झाडें जास्त निर्माण झालीं असतील.

मुक्कामावर पोहोचतां च बाबा स्वागतार्थ जमलेल्यांना 'समस्तंकु प्रणाम' (सर्वांना नमस्कार) म्हणतात. आज हि त्यांनीं असा नमस्कार करून गर्दीतील एका माणसाच्या खांद्यावर हात ठेवला व त्याला म्हणूं लागले, 'जमी देवाकु हवे' (जमीन द्यावी लागेल हं !) तो चटकन् म्हणाला, " हो तर ! माझ्याजवळ २२ डेसीमल जमीन होती त्यांतली ११ डेसीमल मीं पूर्वी च दिली आहे." या जंगलांत हि लोण पोहोचलें आहे असें दिसतें. त्या माणसाचें कौतुक करीत बाबा म्हणत होते, ' भारतीय हृदय धर्माची मागणी चटकन् कबूल करतें. '

आजच्या सभेंत भूमिहीनांची संख्या जास्त होती. त्यांना आवाहन करून बाबा म्हणाले, " मला असें वाटतें कीं, भूमिहीनांनीं मिरवणुका काढाव्या, गांवोगांवीं जावें आणि भूमिवाल्यांना माझा संदेश प्रेमपूर्वक सांगावा व

जमिनीची मागणी करावी. आपआपल्या गांवीं जाऊन तुम्ही हें काम करा.” सभा संपतां संपतां पावसाची जोरदार सर आली. अरण्यवासी शांतपणें त्या धारेखालीं उभे होते. अवतींभवतींचीं झाडें व पहाड हि निश्चल उभे होते.

नंदीघरच्या प्रवचनांत अभेदनीति समजावून सांगतांना बाबा म्हणाले, “माझी अशी इच्छा आहे कीं, गांवच्या भूमिहीनांनीं उठून उभें राहावें आणि निर्भयतेनें आपली मागणी मांडावी. तसें च मला असें हि वाटतें कीं भूमिमालकांनीं आतां त्याची वाट न पाहतां आपणहून पुढें यावें व म्हणावें कीं आम्ही आमच्या मालकीचा त्याग करतो. कृपा करून आमच्या जमिनीचा हिस्सा व्या आणि आमच्यावर उपकार करा. तुम्हांला बींवियाणें हवें असेल तर आम्ही देऊं. बैल देऊं. दोन्ही हात जुळले म्हणजे नमस्कार होतो, माझी हि तशी च इच्छा आहे कीं एकीकडून भूमिहीनांनीं यावें व दुसरीकडून भूमिवानांनीं यावें आणि परमेश्वराला नमस्कार करावा. आज दोघांचे हि हात जुळत नाहीत. एक आपली मालकी त्यागील व दुसरा आपली गुलामी सोडील तर च दोघांचे हि हात एकमेकांच्या जवळ येतील, परमेश्वराला प्रणाम केला जाईल आणि भक्तिमार्गाची स्थापना होईल.”

वांडुंग-परिषदेच्या बातम्या रोज येत आहेत. त्या परिषदेंत भारताचे प्रथम सेवक पं. नेहरू यांनीं दोन महत्त्वपूर्ण मुद्दे आपल्या भाषणांत मांडले होते. “जगांत युद्ध झालें तरी हिंदुस्थान त्यांत भाग घेणार नाही, परंतु आपल्या देशाचें रक्षण तो अवश्य करील. मी हें जें बोलतो आहे तें कुठल्या हि बाँबच्या बळावर बोलत नाही. भारतीय जनतेवर माझी जी श्रद्धा आहे, विश्वास आहे, त्या च बळावर मी हें बोलत आहे.”

ओडग्याला ह्याचा उल्लेख करून बाबांनीं मूलग्राही विचार मांडले. “भारताच्या इतिहासांत ही घटना कुठें आढळत नाही कीं भारतानें दुसऱ्या कुठल्या देशावर आक्रमण केलें आहे. चक्रवर्ती सम्राट् समुद्रगुप्त असो कीं श्रीहर्ष असो, कुणीं हि कधीं हि बाहेरच्या देशावर आक्रमण केलें नाही. परंतु आम्ही हिंसक युद्धांत भाग घेणार नाही एवढें बोलून अहिंसेचें बळ वाढत नाही. कारण ती अभावात्मक (negative) गोष्ट झाली. अहिंसेकरतां कांहीं तरी

भावात्मक (positive) काम केलें पाहिजे. त्याकरतां आपल्या देशांत जी आर्थिक व सामाजिक विषमता आहे तिचें निराकरण अहिंसेच्या मार्गानें करावें लागेल. आमचे प्रधानमंत्री साऱ्या जगभर हिंडून शांति व अहिंसेचा संदेश देत आहेत. त्याबरोबर च ते हें सांगूं शकतील कीं माझ्या देशांतील आर्थिक व सामाजिक समस्या आम्हीं शांतीच्या व अहिंसेच्या मार्गानें सोडविल्या आहेत तर त्यांच्या वाणीचें बळ किती वाढेल ? ”

दुपारीं कार्यकर्त्यांची सभा फार च रंगली. एकेक जण उत्साहानें उठून उभा राही व नम्रपणें प्रतिज्ञा करी, ‘ भूदानाचें कार्य सफल होईपर्यंत आम्ही ह्या च कार्यांत रत राहूं, मग्न राहूं. ह्यांत जर आम्ही चुकूं तर देवा-समोर गुन्हेगार ठरूं.’ खिडकीवाटे दिसणाऱ्या अचल पहाडांना कार्यकर्त्यांच्या उत्साहाचें श्रेय मिळालें. बाबा विनोदानें म्हणाले, “ इथली हवा गरम दिसतेय. आजूबाजूला पहाड आहेत म्हणून इथले लोक जरा दणकट, बळकट व पुरुषार्थ करणारे दिसतात.” साऱ्यांना मोठी गंमत वाटली. मग बाबा गंभीरपणें म्हणाले :—

‘ गेयं गतिनामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।

नेयं सज्जननिकटे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥ ’

यांत मुख्य चार गोष्टी आहेत. त्या शंख, चक्र, गदा, पद्म सारख्या आहेत. गीतेचें नांव ध्या, परमेश्वराच्या रूपाचें ध्यान करा, संत-संगतीमध्ये रहा व दीनजनांना दान द्या. हीं चार हि शस्त्रें तुमच्या हातीं आलीं आहेत. तुम्हांला असे चतुर्भुज करून मी पाठवत आहे. ’

: ५१ :

आपले प्रश्न सोडवा म्हणजे जगाचे प्रश्न सुटतील

रोहीवाँक, कराचुली, कराडवाडी
२५-२७ एप्रिल '५५

‘आग लागली रानाला पळसाला ग बहर आला’—वाटेंत भोंवतालचें दृश्य पाहून ही कविता आठवली. साऱ्या रानाला आग लागल्यासारखी दिसत होती. जिकडे तिकडे पळसाचीं लाल लाल फुलें फुललीं होतीं. उगवत्या सूर्याचीं कोवळीं किरणें त्या लाल लाल फुलांना हळू च स्पर्श करीत होतीं. अध्ययनाची वेळ झाली. पळसाच्या रानांत बाबांच्या भोंवतीं सारी मंडळी बसली.

आज भागवताचें अध्ययन संपणार होतें. कृष्ण निजधामाला जाण्याचा प्रसंग होता. सुरुवातीपासून च बाबांच्या डोळ्यांला धार लागली होती. रुमालानें डोळे पुसत पुसत बाबा वाचत होते. पण शेवटीं कवीचें वाक्य आलें, ‘आतां मी अनाथ झालों.’ बाबांना जोराचा हुंदका आला. आतांपर्यंत कसेवसे अडवलेले अश्रू एकदम धबधब्यासारखे बाहेर पडले, बांध फुटला. हातांतलें पुस्तक त्यांनीं खालीं टाकलें; पुढें त्यांना वाचवेना. दुपारीं उपनिषद्-वर्गांत ते म्हणाले, “भक्त आणि ज्ञानी यांच्या भूमिका भिन्न भिन्न असतात. ज्या क्षणीं भक्ताला ही जाणीव होते कीं साऱ्या जगाला एकत्र गुंफणारा धागा तुटला त्या क्षणीं तो स्वतःला अनाथ समजतो. भागवताच्या अंतिम अध्यायांत श्रीकृष्ण जेव्हां निजधामाला जातात तेव्हां कवीला अशी च अनुभूति होते. परंतु जो ज्ञानी असतो त्याला हें समजतें कीं, प्राणाची हालचाल बंद झाली तरी हि जगाला गुंफणारा, ओंवणारा, धागा कधीं हि तुटायचा नाही.”

जुआच्या नाजूक फुलांचा गोड सुगंध व करवंदासारख्या एका लहान फळाचा सुस्वाद चाखत आजची रम्य वाट संपवली. ओरिसा व आंध्रच्या सीमेवरच्या गंजाम जिल्ह्यांत आम्ही आतां प्रवेश करीत होतो.

पुण्यामुंबईकडील मराठी जशी शुद्ध समजली जाते तशी ह्या जिल्ह्यांतील

ओडिया विशेष शुद्ध समजली जाते. हा जिल्हा ओरिसाचें सांस्कृतिक केंद्र आहे. आज इथल्या खाद्यपदार्थांत दक्षिणची छाप आढळली. नास्त्याला 'इडली' व 'उपमा' मिळाली, तर जेवणांत 'सांवारम्' आणि तीन चार प्रकारच्या चटण्या होत्या.

कराडवाडीला नित्याप्रमाणे आमचा शरीरपरिश्रमांचा कार्यक्रम सुरू होता. पोळ्या लाटण्याचें काम तीन चार भगिनी करीत होत्या. त्या शेकण्याचें काम बुलुभाई व निर्मला करीत होती. आम्ही भाजीच्या ढिगा-जवळ विळ्या घेऊन बसलों होतों. विहिरीचें पाणी काढून कावडी भरून आणण्याच्या कामांत कांहीं साथी जुंपले होते. काम करतां करतां ओडियाचें अध्ययन हास्यविनोदासह सुरू होतें. कावडी वाहणारे साथी ऐटीत उपनिषदांचे श्लोक म्हणत होते. रोजच्यापेक्षां आज जरा जास्त काम पडलें असें थडेनें म्हणून मंगलामावशींनीं आम्हांला गोड ताडफळें आणून दिलीं.

काल बाबांनीं उपनिषदांच्या वर्गांत शंकराचार्यांचा एक श्लोक सांगितला. त्याचा आशय असा होता कीं, "आपल्या भुकेला आजार समजून त्याची चिकित्सा करा आणि भिक्षेंत जें अन्न मिळेल, तें औषध समजून त्याचें सेवन करा." त्याचें विवेचन करतांना बाबा म्हणाले, "आपल्या जीवनांत शिस्त व नियमितता आली पाहिजे. हिंसेमध्ये शिस्त व योजनेची जरूर असते, परंतु अहिंसेत त्याची त्या हि पेक्षा अधिक जरूर असते."

मग आज रात्रीं जेवणानंतर यात्रीदलाची बैठक झाली व सर्वांनीं मिळून आपलें जीवन नियमित बनविण्याची योजना केली. बाबा कधीं कधीं विनोद करतात, "घंटी ऐकूं येतां च त्या क्षणीं च उठलें पाहिजे. टाइपरायटरवर 'कृ' अक्षर टाइप झालें, 'ष्ण' टाइप व्हायचें राहिलें असेल, तरी तेवढें हि सोडून पळालें पाहिजे. जेवणाच्या घंटीला तर यमराजाची च घंटी समजा. आपण यमराजाला असें कधीं म्हणतों का कीं 'भल्या माणसा, जरा दहा मिनिटांचा तर अवधि दे.' त्याचें बोलावणें येतां क्षणीं च जावें लागतें ना?"

बांडुंग परिषद् यशस्वी झाल्याची बातमी आली. एशिया व आफ्रिकेच्या एकोणतीस राष्ट्रांनीं मिळून एकमतानें दहा कलमी ठराव मंजूर केला; त्यावर समाधान व्यक्त करतांना बाबा आज भाषणांत म्हणाले, "आपण आपली

पूर्ण शक्ति लावूं तर दोन वर्षांत साऱ्या जगांत शांति निर्माण करूं शकूं. मनुष्यानें एकदां तीव्र इच्छा केली तर तो काय नाहीं करूं शकणार ? आज आम्हीं जी वातमी वाचली त्यानें आम्हांला फार मोठें बळ मिळालें आहे. आमच्या कार्यानें हि साऱ्या जगाला बळ मिळेल. शेवटीं जगांत शांति स्थापन कोण करणार ? जगाला निर्माण करणारा आहे तो च करील. पण आम्ही त्या कामांत मदत करूं, ईश्वराच्या हातांतील साधन वनूं. वानरांनीं नाहीं का रामाचें काम केलें ? त्याकरतां पहिलें पाऊल म्हणून या आपल्या गांवाची समस्या सोडवूं. हें नेहमीं ध्यानांत असूं द्या कीं ज्यानें आपला प्रश्न सोडवला त्यानें जगाचा प्रश्न सोडविला.”

बाबांचें नेहमींचें म्हणणें आहे कीं माझे काम हवा च करणार आहे. सभेच्या सुरुवातीला गांवच्या एका सज्जन गृहस्थानें बाबांच्या स्वागताच्या निमित्तानें एक लहानसें भाषण दिलें “मी माझ्या जमिनीचा सहावा हिस्सा विनोबाजींच्या चरणीं अर्पण करीत आहे. दरिद्रनारायणाच्या सेवेचें काम माझ्या च वरोवर माझे इतर भाईवंद हि करतील. आम्ही सारे मिळून साऱ्या गांवच्या जमिनीचा सहावा हिस्सा देण्याची जबाबदारी उचलीत आहोंत. भूदानाच्या मार्गानें गेल्यास जागतिक शांति निश्चित स्थापन होईल.” त्या गृहस्थाची पाठ थोपटीत बाबा म्हणाले, “खेड्यांतील लोकांना देखील क्रांतीचा विचार कळला आहे, हें एक शुभ लक्षण आहे.”

: ५२ :

वांडुंगची दशसूत्री

बुगुडा, वालीपदर

२८-३० एप्रिल '५५

जंगलाची वाट चालत असतांना बाबांनीं विचारलें, “ एके काळीं नागपूरचे लोक उत्कलमध्ये आले होते हें माहीत आहे का ? ” मीं हळूच म्हटलें, “ हो; नी आज हि इतिहासाची पुनरावृत्ति होत आहे. ” तें ऐकतां च बाबा म्हणाले, “ पण त्या काळच्या लोकांना घोड्यावर स्वार होऊन, हातीं तलवार घेऊन यावें लागे. तें त्यांचें आक्रमण होतें आणि हें आपलें चंक्रमण आहे. बुद्धानें ह्याला चंक्रमण म्हटलें आहे. ” आमच्या चुनीअप्पा कित्येकदां थडेंत म्हणतात, “ त्या काळीं मराठे इथें ‘ चौथ ’ (चौथा हिस्सा) वसूल करायला येत पण हा मराठा सहावा हिस्सा व्यायला आला आहे. ”

मराठ्यांनीं एके काळीं उत्कलवर राज्य केलें होतें. हातीं तलवार घेऊन येणाऱ्यांविषयीं प्रेम नव्हे तर दहशत निर्माण होते इकडे आया मुलांना भीति दाखवीत म्हणतात, ‘ झोप लवकर ! तो मराठा आला बघ ! ’ ओडिया डिक्शनरींत कांहीं मराठी लोकांनीं रूढ केलेल्या म्हणी आहेत. त्यांतील एक म्हण. अशी आहे कीं, ‘ प्रजा आणि आलें ठेचून काढलें म्हणजे त्यांतून रस मिळतो ’. हें वाचून बाबांना फारच वाईट वाटलें.

परंतु आज जणूं त्या अन्यायाचें परिमार्जन होत आहे. आक्रमण आणि चंक्रमण मधील फरक सूर्यप्रकाशाइतका स्पष्ट दिसत आहे. घोडदळाऐवजीं पद-यात्रा-दल, तलवारीच्या जागीं वीणा आली आहे द्वेषाची जागा प्रेमानें घेतली आहे. आक्रमक वृत्ति जाऊन सेवावृत्ति आली आहे. शांतिवीणेच्या तारा छेडत, सर्वोदयाचा मधुर राग आलापीत ही यात्रा सुरू आहे. बाबा अनेकदां म्हणतात, “ भूदानयज्ञाच्या वाहनावर आरुढ होऊन मी धर्म-चक्रप्रवर्तनाकरतां निघालों आहे. ”

उपनिषद्-वर्ग खास मुलींकरतां सुरू झाला होता. पण हळू हळू यात्री-

दलांतील सारे च भाई वर्गीला येऊं लागले. बाप्पांचा सेवक—कुशभद्र—आपली सारी कामें चटचट आटोपून वर्गीत सर्वांत प्रथम हजर होई. दुपारच्या जेवणानंतर घोरत पडलेला गौतम घड्याळांत दोन वाजतां च ताडकन् उठून येई. बुलुभाईना वाटे भगिनींच्या वर्गीत कसें जावें; पण अखेर त्यांना राहवले नाही. वर्गीत एका कोपऱ्यांत ते चूपचाप येऊन बसू लागले आज महादेवीताईंनीं विनोदानें बाबांना म्हटलें, “ आतां तर वर्गीत मुलीपेक्षां मुलांचो च संख्या अधिक दिसते ! ” बाबांनीं हंसून उत्तर दिलें, “ स्त्री-पुरुष हा भेद च मुळीं राहायला नको. तो भेद जिथें संपतो तिथून च उपनिषद् मुरू होतें.”

आमच्या यात्रेंत रोज व्यासजी ‘पथदर्शका’चें काम करितात. बाबांवासून पन्नास याडांच्या अंतरावर कंदील घेऊन चालत असतात. बाबा थड्डेनें म्हणतात, ‘ ह्या नेताजीवर माझा फार विश्वास आहे.’ दररोज पहांटे प्रार्थना आटोपतां च व्यासजी जाहीर करतात, “ आजका पडाव ... मील दूर है, रास्ता कच्चा है । ”

बुगुडाला दोन दिवस मुक्काम होता. दुसरे दिवशीं प्रार्थना आटोपतां च बाबा म्हणाले, “ आजका पडाव शून्य मील दूर है । ” आणि मग ते त्या शून्य मैलाच्या पडावाकडे जायला निघाले. दोन मैल चालून दूरच्या एका एकान्त स्थानीं आजचें अध्ययन व ध्यान झालें.

बांडुंग परिषदेंत जो दशकलमी ठराव पास झाला होता त्यावर बाबांनीं एक सूत्र रचलें आहे. आज त्याचा अर्थ सांगतांना ते म्हणाले, “ अशा तऱ्हेचें सूत्र असलें म्हणजे लक्षांत ठेवणें सोपें जातें.” तें सूत्र होतें—

‘ स्वाधीनता जातिसाम्यम् फलमानव्यमान्यता ।

प्रक्षेपोऽनभिभावश्च अनभिक्रमणं तथा ॥

शांतिनीतिः सहोद्योगः न्यायकर्तव्यपालनम् ।

आत्मरक्षाधिकारश्च महत्-चंचु-विवर्जितः ॥ ’

दुपारीं येथील शिक्षक बाबांना भेटले. आज समाजांत जी विप्रमता आहे, वर्गभेद आहे, त्याचें त्यांना फार दुःख वाटतें असें ते बाबांना सांगत होते. बाबांनीं त्यांना साम्ययोगाचा पाठ दिला. “ सर्व लोक अशी च

तक्रार करतात. पण विषमतेवर प्रहार करणार कोण ? तेव्हां तुम्ही शिक्षक मंडळी च आतां पुढें या. तुमच्यापैकी कुणाला कमी पगार असेल, कुणाला जास्त असेल. सर्वांचे पगार एकत्र करा आणि पुनः समानतेनें वांटून घ्या व एका कुटुंबासारखे रहा. तुमच्या उपदेशापेक्षां या तुमच्या साम्ययोगी जीवनाचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर अधिक होईल.”

संध्याकाळच्या भाषणांत ह्याचा उल्लेख करतांना बाबा म्हणाले, “ वृक्षाला तोडून टाकायचें असेल तर मूळावर च प्रहार करावा लागेल. वरच्या फांद्या कापून कांहीं व्हायचें नाही. आजच्या परिस्थितीमध्ये जनमत हें मूळ होय. या जनमताप्रमाणें च सरकार बनतें वा बदलतें. पण जनमत केव्हां बदलेल ? जेव्हां मी बदलेन तेव्हां ! त्याकरतां विचार समजणें पुरेसें नाही. तो विचार अमलांत आणला पाहिजे. विचारप्रचाराचा सर्वोत्तम मार्ग आचार च होय. उपनिषद् म्हणतें,

‘ क्रियावान् एष ब्रह्मविदां वरिष्ठः । ’

ब्रह्मवेत्त्यांमध्ये जो क्रियावान् आहे तो च सर्वोत्तम श्रेष्ठ आहे. ऋषि पुढें म्हणतो, ‘ स तरति स लोकान् तारयति । ’ जो स्वतः तरतो तो दुसऱ्यांना हि तारतो. ”

साहित्यविक्रीकरतां आम्ही रोज नास्ता करून दीड दोन तास गांवांत फिरतो. ‘ साहित्य म्हणजे अग्निकाणिका ’ असें बाबा म्हणतात. बुगुडा एक मोठें गांव आहे. त्यामुळें तिथें शिक्षितांची संख्या बरीच आहे. प्रत्येक घरांत जाऊन विचार समजाविण्याचें काम यात्रीदलांतील मंडळींना फार प्रिय वाटतें. आम्हांला फार क्वचित् नकार मिळतो. बहुतेक ठिकाणीं साहित्य विकलें जातें. या जिल्ह्यांत आंध्र प्रदेशाच्या संस्कृतीचा परिणाम विशेष दिसतो. उत्कलच्या स्त्रियांची राहणी साधी वाटते. पण ह्या जिल्ह्यांत स्त्रिया दागिन्यांनीं लादलेल्या आढळतात. इथें नाकांत सहा सात छिद्रें करून त्यांत गोल रिंग किंवा नथ घालतात. तें दृश्य तर फार च भयानक वाटतें. एवढें सारें घालून ह्या श्वास कसा घेत असतील देव जाणे ! आंध्र-प्रमाणें इथें हि डोळ्यांत काजळ नी अंबाड्यांत फुलें घातलेल्या स्त्रिया दिसतात. प्रत्येक घराच्या अंगणांत दक्षिणेकडील पद्धतीप्रमाणें रांगोळी

घातलेली दिसते. हरिणीसारखे टपोरे पाणीदार डोळे नी रेखीव भुवया, हें येथील वैशिष्ट्य दिसलें. या स्त्रिया आम्हांला प्रश्न हि चांगले विचारीत.

अनादीभाई, निशाकरभाई पुस्तकांची पिशवी लटकवून गाणीं म्हणत जात. मग लोक त्यांच्याभोंवतीं गोळा होत. इकडून तिकडे जाणारी एखादी बस थांबली कीं हे दोघे त्यांत शिरून कांहीं तरी पराक्रम करीत. बालीपदर गांवांत अशी च पायपीट केली. एप्रिलचा महिना. सूर्यनारायण अत्युर्ची पदीं चढलेले. त्यामुळें नंतर थंड पाण्याच्या तळ्यांत डुंबतांना अमृतपानाचा आनंद मिळाला. सुखाची गोडी वाढावी म्हणून च जणूं दुःख निर्माण होत असावें.

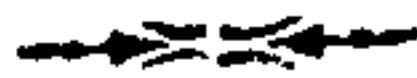
सभेची वेळ होत आली. घड्याळांत चार वाजले होते. बालीपदर गांवच्या प्रत्येक घरांतून माणसें बाहेर पडत होतीं व सभास्थानाकडे येत होतीं. म्हातारे काठीचा किंवा नातवाचा आधार घेऊन येत होते, पोरें उड्या मारत येत होतीं, गृहिणी घरचीं कामें भराभर उरकून लगबगीनें येत होत्या. पाहतां पाहतां हजारोंचा जमाव जमला. आतांपर्यंत तेजानें व थाटानें तळपणारा सूर्य एकाएकीं ढगाआड लपला. आकाश अभ्राच्छादित झालें. वारा साथ देऊं लागतां च आकाशाच्या अंगणांत काळ्या मेघश्यामाचें नृत्य सुरू झालें. त्याची गर्जना होऊं लागली व विद्युल्लता कडाडूं लागली. सभास्थानावर निराशेची काळी छाया पसरली. आज दर्शन आणि श्रवणावांचून च परतावें लागणार का अशी शंका लोकांना भेडसावूं लागली.

तेवढ्यांत त्यांची दृष्टि बाबांच्या झोपडीकडे गेली. तीराच्या वेगानें ते सभेकडे येत होते. अत्यानंदानें जनतेनें जयघोष केला 'महात्मा गांधी की जय. संत विनोबा की जय'. विजा नी वारा ह्यांची पर्वा न करतां सान्यांनीं बाबांबरोबर प्रार्थना केली. बाबा बोलूं लागले. वादळ सुटलें. झिमझिम पाऊस येऊं लागला. सभेंत कांहींनीं छत्र्या उघडल्या. बाबा म्हणाले, "सान्यां-जवळ छत्र्या नाहीत. तेव्हां छत्र्या बंद करा. सारे समान बनूं व ईश्वराची कृपा प्राप्त करूं." छत्र्या बंद झाल्या. भाषण सुरू झालें. शांतपणें लोक ऐकूं लागले. कांहीं वेळानंतर पुनः वादळ व पावसाचा वेग वाढला. सभेंत

पुनः हालचाल सुरु झाली. कांहीं लोक पळून जाऊन जवळच्या घरांच्या छपरांचा किंवा झाडांचा आश्रय घेऊं लागले. “ अरे, असे भ्याडासारखे रणांगणांतून पळून कां जातां ? ” बाबांचे हे शब्द ऐकून ते परतू लागले. बाबा ‘ शाबास ’ ‘ शाबास ’ म्हणू लागले व इतर लोक टाळ्या पिटून परत येणाऱ्यांचें स्वागत करूं लागले.

भाषण संपल्यावर बाबांनीं उभ्या उभ्या च रामधून म्हणायला सुरुवात केली. सारी सभा त्यांना साथ देऊं लागली. आकाशांतून पडणाऱ्या जलधारांच्या रूपानें ईश्वराचा च प्रेमळ स्पर्श होत होता. ‘ राजाराम सीताराम ’ ह्या बाबांच्या भजनाच्या रूपानें जणूं देवाचा ध्वनि कानीं ऐकूं येत होता. भक्तिरस पिऊन मस्त झालेल्या जनतेंत नेत्रांना साक्षात् नारायणाचें दर्शन होत होतें. बाबांची कृश मूर्ति रामधून गात गात डोलत होती. अनेक व्याख्यानांनीं जें साधलें नसतें तें ह्या भजनानें झालें. तें गोड दृश्य पाहून शेजारच्या देवळांतील देव दगडी मूर्तींमध्ये बंदिस्त राहूं शकला नसावा. भजन संपलें. एकेक गांवकरी व्यासपीठाकडे येत होता आणि ‘ काळजाच्या तुकड्याचें ’ एकेक फूल दरिद्रनारायणाच्या मूर्तीला वाहत होता, ‘ गीता-प्रवचना ’चा प्रसाद घेऊन परत जात होता.

पाऊस पळाला. सृष्टि ताज्या फुलासारखी हसूं लागली. काळे, पांढरे ढग पहाडांशीं लपंडाव खेळत होते. गार गार वारा वाहात होता. पहाडांचीं शिखरें बोलावूं लागलीं. त्यांना साद घालणार तों च ‘ यमराजाची घंटी ’ ऐकूं आली. त्यामुळें पाय भोजनगृहाकडे वळले नी मन मात्र पहाडाची चढण चढूं लागलें.

: ५३ :

एका वकिलाचीं दोन रूपें

भटनई, आस्का, पीतळ
१-३ मे '५५

आज 'मे दिन' (May Day) ! जगांतल्या मजुरांचा, श्रमिकांचा दिवस. तीन वर्षांपूर्वी उत्तर प्रदेशच्या यात्रेंत फैजाबादला ह्याच दिवशीं बाबांनीं घोषणा केली होती, " भूदान मजदूर-आंदोलन है । देहातके बे-जमीन और बे-जवान मजदूरोंकी आवाज मेरे मुखसे प्रकट हो रही है । "

आकाश फाटल्यागत पाऊस धो धो पडत होता. मुसळधार वृष्टींत हि बाबा सभास्थानाकडे जात होते. तें पाहून घरांतील ओसण्यांचा व पडव्यांचा आसरा घेतलेले कांहीं लोक त्या दिशेनें पळत येऊं लागले. सभेंत बुलुभाईचें दणदणीत व्याख्यान सुरू होतें. सारी सभा उभी होती. बाबांना पाहतां च जनतेनें जयघोष केला, ' भूमि काहार । जे चासिजे ताहार । ' (जमीन कुणाची ? जो जोतेल त्याची). व्यासपीठावर पावसाचा त्रास जरा कमी होत होता. म्हणून बाबा तें सोडून जनतेमध्ये जाऊन उभे राहिले. प्रार्थना संपवून बाबा म्हणाले,

" आकाशाच्या अभिषेकाखालीं झालेली आपली ही सभा तुमच्या जीवनांत क्रांति करणारी ठरो. आज आपण इथें कुठले हि भेदभाव न ठेवतां प्रार्थना केली, तद्वत् च आपल्या जीवनांत हि कुठला च भेदभाव ठेवूं नका. परमेश्वर पावसाच्या रूपानें आपल्याला धडा देत आहे. झाड, पहाड, जमीन, समुद्र ह्या सर्वांवर पाऊस समान भावानें पडतो. गरिबांच्या शेतांत पडतो, श्रीमंतांच्या शेतांत हि पडतो. तो भेद करीत नाही. आपण हि सारे प्रेमानें, सलोख्यानें भाऊ भाऊ म्हणून राहूं. गांवाचें एक कुटुंब करायचें आहे गांवची जमीन व संपत्ति गांवच्या मालकीची करायची आहे. "

गरीब-श्रीमंत, भूमिवान-भूमिहीन, लहान-थोर सारे त्या वृष्टींत शांतपणें उभे राहून एकाग्र चित्तानें ऐकत होते. मे-दिनाला साजेशी च सभा होती ती.

' ईशावास्या 'चा आठवा श्लोक सुरू होता. त्यांत आत्मज्ञानी पुरुषाचें

वर्णन आहे. “ सः प्रत्यगात्, शुक्रम्, अकायम्, अत्रणम्, अस्नाविरम्, शुद्धम् । अपापविद्धम्, कविः, मनीषी, परिभूः, स्वयंभूः, याथातथ्यतः, अर्थान्, व्यदधात्, शाश्वतीभ्यः, समाभ्यः ।

‘ त्यानें शाश्वत काळपर्यंत टिकणारे सर्व अर्थ यथावत् साधले.’ कारण त्यानें आपल्या जीवनांत आत्म्याचा अनुभव घेतला. शुक्रं अकायं अत्रणं अशा परमात्म्याला त्यानें घेरून टाकलें. म्हणजे त्याच्या अवतींभवतीं चोहोंकडे ईश्वर च ईश्वर आहे असें म्हणण्याऐवजीं ईश्वराच्या भोंवतीं तो आहे, असें म्हटलें ही भाषा जरा पुढें गेलेली आहे. तुकारामानें म्हटलें आहे—

जेथें जेथें जाशी तेथें मजसी च पाहसी ।

ऐसा पसरून भाव रिता नाहीं कोणी ठाव ।

मी आपला भाव असा व्यापक पसरवीन कीं हे परमेश्वरा, तूं जिथें जिथें जाशील तिथें तिथें मला च पाहशील. एक हि स्थान मी रितें ठेवणार नाहीं. म्हणजे परमेश्वराला सगळीकडे तुकारामाचें च दर्शन होणार.

चित्त जडलें पाई पाळती हें ठाई ठाई ।

तुका म्हणे पोटीं देवा घालून सांगे गोष्टी ॥

परमेश्वराला आपल्या पोटांत घालून, त्याला पचवून, आपल्यांत सामावून तुकाराम गोष्टी बोलत आहे. म्हणजे तुकाराम इतका व्यापक बनला कीं त्यानें परमेश्वराला पोटांत सामावून घेतलें.

मातृभाषा म्हणून कीं काय मूळ संस्कृतापेक्षां तुकारामाच्या काव्यांत अधिक भावव्यक्तता वाटली. तुकारामाचे अभंग बाबांच्या तोंडून ऐकतांना त्यांच्या आधींच्या च गोड आवाजांत आज अधिक च गोडी होती. त्यावर त्यांचें भाष्य झालें. हे च अभंग इतरत्र वाचले असते तर ही अनुभूति आली नसती. पुस्तकांतलीं अक्षरें कित्येकदां भाव व्यक्त करण्याला असमर्थ ठरतात. पण बाबांच्या मुखानें ऐकलें म्हणजे नवा आशय जाणवतो, नवी दृष्टि मिळते नी नवें दर्शन होतें. ‘ इति शुश्रुम धीराणाम् ’चा महिमा आहे हा ! ‘ विन गुरु होय क्या ज्ञान ’ म्हटलें च आहे.

आस्का शहरांत कम्युनिस्टांचा प्रभाव बरा च आहे व कंजूप्र जमीनदार हि आहेत असें ऐकलें होतें. बहुधा ह्या दोन्ही गोष्टी बरोबर च आढळतात.

आम्ही मात्र आज चढाओढ लावून पुस्तकें विकलीं. कांहीं घरांत बरा च वाद घालावा लागला. तरी हि दीड आण्याच्या 'ग्रामसेवका' पासून तों एक रुपयाच्या 'गीता-प्रवचनां' पर्यंत सर्व तऱ्हेचें साहित्य खूप विकलें.

दुपारीं गांवच्या प्रतिष्ठित लोकांची सभा झाली. त्यांत इथल्या परिस्थितीचें चांगलें च दर्शन झालें. एक वकील तर रागाच्या भरांत बाबांना सरळ म्हणाले, "तुम्ही जमिनीची चोरी करायला आलां आहांत." येथील शिक्षितांनीं भूदानसाहित्य अजिबात वाचलें नाहीं असें दिसलें. त्यामुळें त्यांना साधी माहिती देखील नव्हती. बाबा म्हणाले, "चळवळ सुरू होऊन चार वर्षें झालीं तरी हि तुम्हीं भूदानसाहित्य वाचलें नाहीं तेव्हां मी तर तुम्हांला अशिक्षित च म्हणेन."

आजच्या प्रवचनांत बाबांनीं सर्वोदयाच्या मूळ सिद्धान्तावर आधारित ग्रामराज्याचें चित्र उभें केलें.

"समाजाच्या भिन्न भिन्न वर्गांच्या हितांत कुठला च विरोध राहूं शकत नाहीं. सर्वांचें हित बरोबर च साधूं शकतें, सर्वांचा उदय बरोबर च होईल. अहिंसेच्या मार्गाची ही च खुबी आहे कीं त्यांत गरीब आणि श्रीमंत दोघांचें हि कल्याण होतें."

भाषण संपवून बाबा निवासाकडे परत येत होते. गर्दीतून कसाबसा रस्ता काढत कुणी तरी येऊन चटकन् बाबांचे पाय धरले. बाबांनीं त्या गृहस्थांचे हात धरून उभें केलें. दुपारच्या सभेंत आवेशांत बोलणारे जे वकीलसाहेब होते ते खालीं मान घालून बोलूं लागले, "मला क्षमा करा. मीं त्या वेळीं तुम्हांला ओळखलें नाहीं. माझ्या हातून फार मोठी चूक झाली. क्षमा करा मला!" त्यांच्या पाठीवर थाप मारून हंसत हंसत त्यांना नमस्कार ठोकून बाबा पुढें सरकले. दुपारीं क्रोधाच्या भरांत तावातावानें बोलणारे नी आतां भावनेच्या भरांत पाय धरणारे दोन्ही एक च आहेत का? होय. दोन्ही एक च. पण त्या वेळीं त्यांच्या हृदयांत रावण राज्य करीत होता, आतां रामाचें आगमन झालें होतें.

'पीतळ' गांवांत कांहीं विणकर आहेत. त्यांची स्थिति मोठी वाईट आहे असें कळलें. बाबांनीं मार्ग दाखविला. "गांवोगांवीं, घरोघरीं लोक

सूत कातू लागतील, गांवांत च कपडा तयार करतील आणि गांवकरी त्याचा च उपयोग करतील तर च विणकर वांचतील. गांवच्या बाहेरचा मिलचा कपडा वापरणाऱ्यांना तर मी नम्र च समजतो. मी सरकारला असा सल्ला दिला होता की जिथे जिथे सरकारतर्फे सामूहिक विकास-योजनेचे काम चालते तिथे हे तत्त्व पाळावे की, गांवकरी आपला कपडा व इतर आवश्यक वस्तु गांवांत च तयार करतील. ग्रामोद्योगाचा हा सिद्धान्त च आहे की गांवांत कच्चा माल आहे आणि गांवाला पक्क्या मालाची गरज असेल, तर त्या कच्च्या मालाचा पक्का माल गांवांत च तयार झाला पाहिजे. हा सिद्धान्त स्वीकारल्याशिवाय सर्वांना काम देतां येणे शक्य नाही. देशांतील साऱ्या लोकांना काम मिळाले पाहिजे. हे राष्ट्रीय योजनेचे गृहीत तत्त्व आहे व सरकारचे ते कर्तव्य च आहे.”

इथे भूमिहीनांची संख्या अधिक आहे व जमीन मूठभर लोकांच्या हाती आहे. भूमिहीनांना जागृत होण्याचा आदेश देत बाबा म्हणाले, “गांवा-गांवांतील भूमिहीनांनी भूमिवानांजवळ पोहोचावे व प्रेमाने त्यांना सांगावे की, बाबा आमच्यातर्फे सहाय्या हिश्याची मागणी करीत आहे. अशा तऱ्हेची मागणी करणे भूमिहीनांचे कर्तव्य च आहे. मूल जेव्हां रडू लागते, तेव्हां च आई त्याला दूध पाजते. म्हणून आपल्याला आपले रडणे सुरू केले पाहिजे, आपली मागणी समोर मांडली पाहिजे. भूमिदानयज्ञाचा आरंभ च भूमिहीनांच्या मागणीने झाला आहे. त्या दिवशी पोचमपल्लीला तेथील हरिजन आपली मागणी माझ्यासमोर न मांडते तर मला भूदानाची कल्पना सुचली नसती, या कामाचा आरंभ च झाला नसता. म्हणून तेलंगणाच्या भूमिहीनांनी जसे आपले मागणे मांडले तसे तुम्ही देखील ओरिसाच्या पन्नास हजार खेड्यांत पन्नास हजार सभा करा व आपली मागणी मांडा. तुमच्या हाती एक किल्ली देण्याची माझी इच्छा आहे. ती अशी की तुम्ही सारे गरीब दान द्याल, तुमच्याजवळ जे जे असेल — जमीन, श्रमशक्ति — त्याचा एक हिस्सा द्याल, तर एक पुण्यशक्ति प्रकट होईल. मग त्याचा परिणाम श्रीमंत लोकांवर होईल, आणि ते दान देऊ लागतील. बिहारमध्ये असे च झाले.”

बाबा बोलत च होते. तेवढ्यांत पाऊस कोसळायला लागला. सेनापतीच्या थाटांत आपल्या शिपायांना पळून न जाण्याचा आदेश देत ते म्हणाले, “हवा, सूर्य, पाऊस हे तर आपले दोस्त आहेत. त्यांना भिण्याचें कांहीं कारण नाही.” नंतर ते लोकांना बिहारचा अनुभव सांगूं लागले. त्या वेळीं उत्तर बिहारमध्ये हाहाःकार उडाला होता. परमेश्वर च जणू कोपला होता. खेडींच्या खेडीं जलमय झालीं होती. चोहोंकडे पाण्याशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नव्हतें. त्या पीडितांजवळ कुणी पोहोंचलें नव्हतें. जिथें जिथें रक्त, दुःख आणि अश्रु सांडले असतील तिथें तिथें जायचें नी आपल्या जराजर्जर शरिराची होळी करायची हेंच ज्याला माहीत, त्याचीं पावलें सहज च तो करुण आक्रोश ऐकून तिकडे वळलीं; आपल्या हृदयींच्या प्रेमानें तो त्या दीनांच्या जखमेवर फुंकर घालूं लागला. कंबरेभर पाण्यांतून दहा दहा मैल चालत जाऊन, मुसळधार पावसाच्या धारांना मस्तकावर झेलत, नी ‘हा तर शॉवर बाथ’ म्हणून हंसणारा हा बापूंचा लाडका शिष्य त्या जलमय प्रदेशांत विहार करूं लागला. जनतेनें कैवान्याचा आवाज ओळखला. रानांतून हंबरत हंबरत येणाऱ्या गोमातेकडे ज्या ओढीनें वासरूं धांवत धांवत पोहोंचतें, तशा ओढीनें सारे येऊं लागले. त्यांना गुडघाभर पाण्यानें अडवलें नाही, मुसळधार अभिषेकानें घाबरवलें नाही. पाण्याखालीं बुडून गेलेल्या आपल्या घरांकडे केविलवाण्या नजरेनें पाहत दुसरीकडे एक आशा उराशीं बाळगून पोरांबाळांसह ते नावेंत बसून पांच पांच सात सात मैल दुरून बाबांची वाणी ऐकायला जमत. एकदां तर कमाल च झाली. वरून मुसळधार पाऊस नी खालीं जलमय प्रदेशांत दोनशें नावांत दोन तीन हजार लोक उभे. त्यांत म्हातारे होते, तरुण होते, मुलें होती नी तान्ह्या पोरांना पोटाशीं धरून उभ्या असलेल्या बायका हि होत्या.

बाबा पीतळवासीयांना सांगत होते, “लाखों की तादाद में लोग बारीशका मार खाते हुअे आते थे, शांतिसे सुनते थे और बारीशका मार खाते हुअे लौटते थे और भर भर के दान देते थे।”

ती अद्भुत, रोमांचकारी कथा लोक ऐकूं लागले, त्यांच्या छत्र्या बंद होऊं लागल्या आणि ते शांत, निश्चल झाले. शेवटीं बाबांनीं त्यांना एक श्लोक शिकवला.

कलिः शयानो भवति, संजिहानस्तु द्वापरः
उत्तिष्ठन् त्रेता भवति, कृतं संपद्यते चरन् ॥

(झोपणारा कलियुगांत राहतो. बसणारा द्वापारयुगांत, उठून उभा राहणारा त्रेतायुगांत आणि चालणारा कृतयुगांत राहतो.)

सारे उत्साहाने श्लोक म्हणत होते. त्यांना आजवर वेदपठनाचा अधिकार नव्हता. पण आतां एक ज्ञान देणारा ऋषि त्यांच्याजवळ येऊन त्यांना सांगत होता, “तुम्हांला भूमीच्या सेवेचा हक्क आहे. तुम्हांला भूमि मिळाली च पाहिजे. तुम्हांला वेद, उपनिषद्, गीता शिकण्याचा हक्क आहे आणि तें तुमचें कर्तव्य देखील आहे.”

: ५४ :

भूमिक्रांति सफल होवो !

हिंजलीकाट

४, ५ मे '५५

पडाव जवळ येऊं लागला. एका उंच टेकडीवर उंच झाडांच्या छायेत शान्त, एकान्त, रम्य जागीं असलेल्या देवळानें लक्ष वेधलें. मुक्कामीं पोहोंचतां च वेळांत वेळ काढून त्या देवळांत जायचें व कालचे श्लोक पाठ करायचे राहून गेले होते ते टेकडी चढतां चढतां करून टाकायचे असा मी मनार्शी विचार करीत होतें. तेवढ्यांत बुलुभाईचा आवाज ऐकूं आला—
“आज नास्त्यानंतर आपल्याला सर्वांना श्रमदानाकरतां बाहेर जायचें आहे. गांवच्या लोकांनीं तळें खोदण्याचें काम सुरू केलें आहे, त्यांत मदत करायची आहे.”

थोड्या च वेळांत डोक्यावर चुंबळ नी टोपल्या व हातांत फावडीं, कुदळी घेऊन आमची सेना तळ्याकडे निघाली. टेकडीवरच्या मंदिराकडे दृष्टिक्षेप टाकत मी मनांत म्हटलें, ‘देवा, तुझ्या च दर्शनाला निघालोंय आम्ही. ’ काम सुरू झालें. माती खणायची, टोपल्यांत भरायची व वाहून

नेऊन दुसरीकडे टाकायची. इथें आम्ही अशिक्षित होतों. असल्याबरोबरचे इतर मजूर गुरु बनून आम्हांला या कामाचे धडे देत होते. कुणी तरी म्हटलें, “ फार श्रम कराल तर दुपारीं उपनिषदाच्या वर्गांत पेंगाल तुम्ही.” चटकन् एक भगिनी म्हणाली, “ छे ! उलट आज उपनिषद् अधिक चांगलें ग्रहण करतां येईल. ”

मातीच्या शरीरावर मातीचे लेप चढूं लागले. सूर्यनारायण अधिक प्रखरतेनें तापूं लागला. घामाच्या धारा गळूं लागल्या. मातीनें बरबटलेल्या हातानें मी घाम पुसत असतांना एक मजूर भाई म्हणाला, ‘ टोपली नीट धरा, सांडेल माती.’ पाठीमागून डोक्यावर जड टोपली घेऊन एक ओडिया भगिनी येत होती. ती हळूं च म्हणाली, “ अप्पा ‘ याथातथ्यतः अर्थान् ’ याच्या पुढचा शब्द कोणता हो ? कांहीं केल्या आठवत च नाहीं वाई.” मग आम्ही दोघी जोरजोरानें श्लोक म्हणत पुढें सटकलों. ‘ याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः । ’

दोन दिवसांपूर्वीं च त्या श्लोकाचें विवेचन बाबांनीं केलें होतें तें आठवूं लागलें. जो आत्म्यांत सर्व भूतांना आणि सर्व भूतांत आत्म्याला पाहतो, आत्मा आणि सर्व भूतें; जसे काळ्या, पांढऱ्या तंतूंचा पट असतो तसे; ओतप्रोत आहेत. कपडा विणतांना ‘ ताणा आणि वाणा ’ एकमेकांत मिसळतात तसें च. ‘ ततो न विजुगुप्सते ’ त्याच्या मनांत कुणाबद्दल हि घृणा किंवा अनादर निर्माण होत नाहीं. याच्या पुढचा चरण एक पाऊल पुढें च घेऊन जातो. त्यांत म्हटलें आहे, ज्याच्याकरतां आत्मा च सारीं भूतें होऊन गेला, म्हणजे पूर्ण अद्वैत, त्या ज्ञानी पुरुषाला शोक आणि मोह कुठला ? ‘ तत्र को मोहः कः शोकः ? ’ त्याच्या जीवनांत तर बस, आनंद च आनंद आहे. याच्या पुढचा श्लोक तर आणखी च अद्भुत आहे— ‘ स पर्यगात् शुक्रम् अकायम् ’ फार च अद्भुत !

मातीची जड टोपली मी खालीं ठेवीत होतें. कुणी तरी म्हणत होतें, ‘ थकली असशील तर कमी भरावी माती. एकदम कसें मजुरासारखें होतां येईल आपल्याला ? ’ बाबांची ध्यानस्थ मुद्रा डोळ्यांसमोर दिसत होती.

दोन्ही कान त्यांचे शब्द ऐकत होते. “ त्या ज्ञानी माणसानें शाश्वत काळ-पर्यंत टिकणारे सर्व अर्थ यथावत् साधले. ‘ याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः । ’ आजकाल पंचवर्षीय योजना होते पण त्याची तर छाश्वतवर्षीय योजना बनली. त्याला कमवायचें, मिळविण्याचें कांहीं उरलें नाहीं. तो सदाकरतां निश्चित झाला. कारण तो सगळ्यांमधें स्वतःला च पाहतो. सारीं घरे त्याचीं झालीं. तो दिवसभर काम करील आणि भाकरी मिळवील. आजची भाकर आज, उद्यांची उद्यां. कांहीं चिंता नाहीं.”

‘ आम्हीं आतांपर्यंत एक आणा मिळवला ’ साथींचा विनोद सुरू होता. एक मजूर माझ्या डोक्यावर मातीनें गच्च भरलेली टोपली चढवत होता. त्याच्या चेहऱ्याकडे माझी दृष्टि गेली. चिंता-मुक्त, आनंदी चेहरा होता तो. ‘ किती कमावतां तुम्ही ? ’ मी विचारलें.

“ पोट्यापुरतं कमावतों. हवंय कशाला आणखी जास्ती ? ” मी विचारलें, “ आणखी कांहीं सुद्धां नको तुम्हांला ? ” त्यानें उत्तर दिलें, “ पाहिजे तर ! भागवत वाचण्याची फार इच्छा होते. अजून अडाणी च राहिलों आहें मी. ज्ञानाशिवाय कुठली गति माणसाला ! शिकवतां तुम्ही ? ”

“ हो ! हो. कां नाहीं शिकविणार ? म्हणा पाहूं. याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः । ”

“ हें तर संस्कृत झालं. मला कसं म्हणतां येईल ? ”

“ तुम्हांला जरूर म्हणतां येईल. मी एक एक शब्द म्हणत जाईन. तुम्ही माझ्या मागून म्हणत जा. मला येतं तेवढं शिकवीन मी तुम्हांला.”

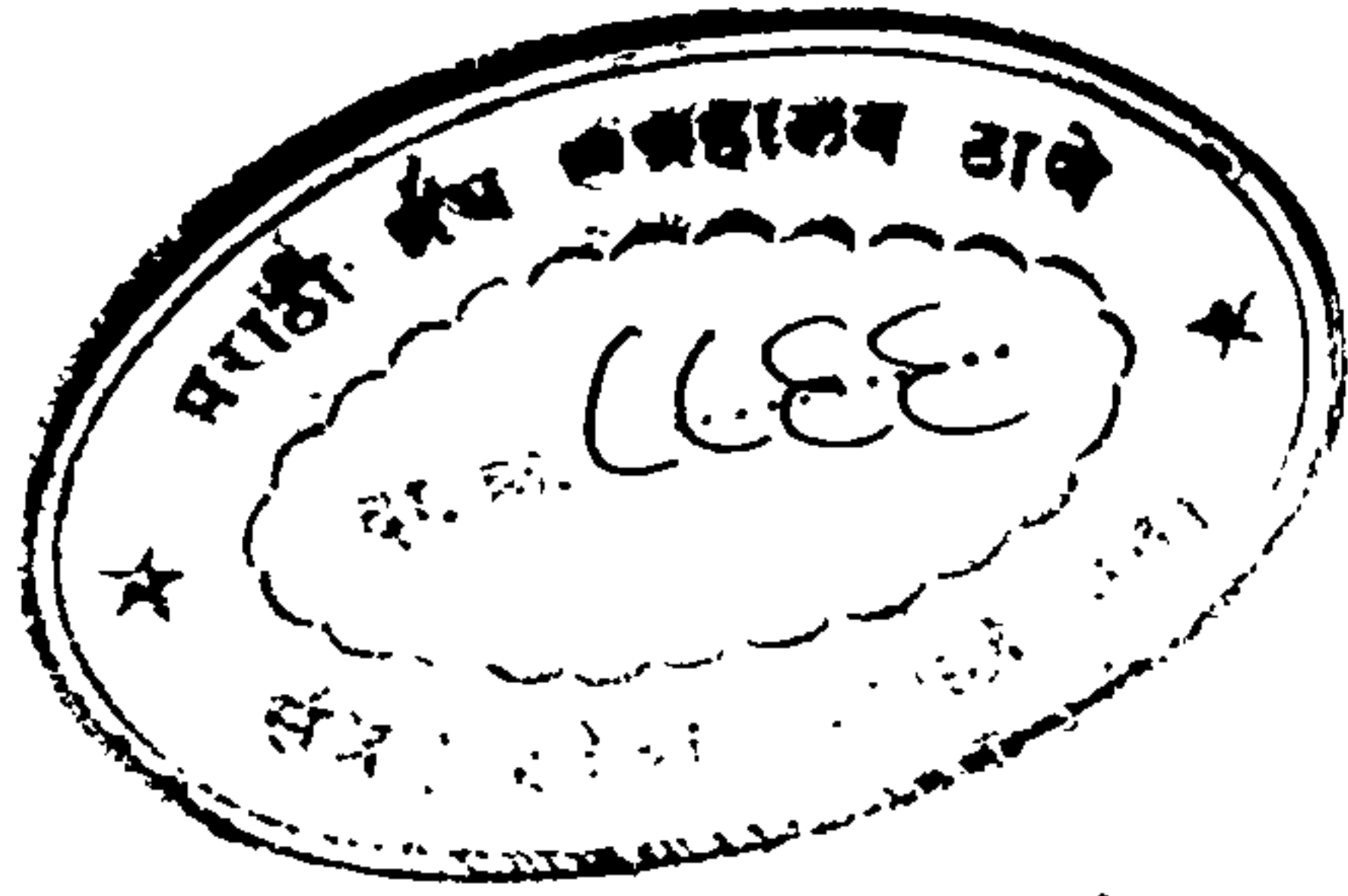
आम्ही श्लोक म्हणत होतो. कुणी म्हणालें, “ असं एकटे एकटे कां म्हणतां ? सारे च म्हणूं या कीं ! ”

सारे एकदम उपनिषद् म्हणूं लागले.

कुदळीनें माती खणून टोपली भरली व मस्तींत उचलली.

“ आतां हें काम छान जमतंय तुम्हांला.” मजूर आनंदानें म्हणाला.

“ आणि तुम्हांला सुद्धां श्लोक जमूं लागलाय.” त्याला श्लोक म्हणतांना पाहून मी आनंदानें ओरडलें.

आगामी प्रकाशने

सर्वोदय-विचार आणि स्वराज्य-शास्त्र

विनोबा

क्रांत-दर्शन (परिवर्धित आवृत्ति)

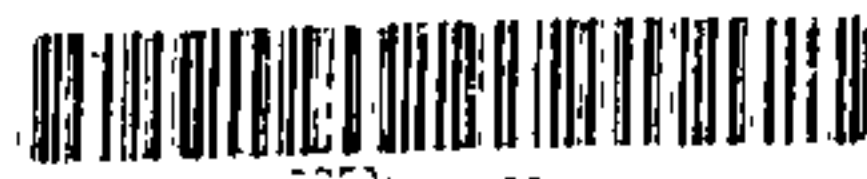
,,

गुरुबोध (शंकराचार्यांच्या प्रकरणग्रंथाचें नवनीत)

,,

क्रांतीच्या वाटेवर

(कोरापुट मधील ग्रामदानाची दैनंदिनी) निर्मला देशपांडे

78F31- --

REFBK-0008866

आमचीं कांहीं प्रकाशनें

लेखक—विनोबा

सर्वोदयाचें घोषणापत्र ... ७-४-०

व्यापाऱ्यांना आवाहन ... ७-२-०

लेखक—चारुचंद्र मंडारी

भूदान-यज्ञ समग्र दर्शन ... ३-०-०

लेखक—दादा धर्माधिकारी

साम्ययोगाच्या मार्गावर ... ७-४-०

कांतीचें पुढचें पाऊल ... ७-४-०

लेखिका—निर्मला देशपांडे

विनोबाजींच्या सहवासांत ... २-८-०

लेखिका—कुसुम देशपांडे

कांतीच्या दिशेनें ... २-०-०

लेखक—शिवाजी भावे

श्रमदान ... ७-५-०

लेखक—आप्पासाहेब पटवर्धन

सत्याग्रह व स्वराज्य ... ३-०-०

सेवाधर्म ... ३-०-०

लेखक—कुमारअप्पा

स्थायी समाज-व्यवस्था ... ३-८-०

लेखक—वा. ज. कुंटे

थोरोचें श्रमजीवन ... ०-०-०

भोळ्या रामजीचें रामराज्य ... ४-०-०

मालकीची मीमांसा .. ४-०-०